

**КАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МОСОРА ВОЛОДИМИР АНДРІЙОВИЧ

УДК 94:355.24=161.2]:001.814(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ТРУДОВОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ УКРАЇНЦІВ
ДИСТРИКТУ «ГАЛИЧИНА» (1941 – 1944 РР.)**

Спеціальність 032 Історія та археологія

Галузь знань 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В.А. Мосора

Науковий керівник: Стефанюк Галина Василівна, кандидат історичних наук, доцент

Івано-Франківськ – 2026

АНОТАЦІЯ

Мосора В.А. Джерела до вивчення історії трудової мобілізації українців дистрикту «Галичина» (1941 – 1944 рр.). – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертаційна робота на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Карпатський національний університет імені Василя Стефаника МОН України, Івано-Франківськ, 2026.

Кваліфікаційна робота присвячена вивченню та аналізу джерельної бази з проблеми використання окупаційною нацистською владою українських трудових ресурсів з дистрикту «Галичина» для покриття економічних потреб Німеччини у 1941–1944 рр.

Ретельний аналіз історіографічного доробку українських, діаспорних та зарубіжних науковців засвідчив, що на даний момент практично відсутні комплексні наукові праці, які б у повному обсязі висвітлювали головні аспекти досліджуваної теми. Попри те, що щороку історичні студії поповнюються новими працями, комплексної розвідки з вивчення джерел, які б висвітлювали проблеми використання нацистською владою українських трудових ресурсів з дистрикту «Галичина» для примусової роботи в Німеччині, досі немає. Узагальнюючі праці українських, діаспорних та зарубіжних дослідників охоплювали лише окремі аспекти проблематики, закладаючи тим самим підґрунтя для створення комплексної наукової роботи.

Аналіз архівних та опублікованих документів, періодичних видань, мемуаристики й усно-історичних свідчень дав змогу дослідити особливості використання примусової праці українського населення дистрикту «Галичина» в Німеччині. Архівні матеріали німецької окупаційної адміністрації, органів місцевого управління, бірж праці та провладних структур (Українського центрального комітету,

Українського національного об'єднання, «Мужів довір'я» тощо) дозволяють простежити масштаби політики трудової мобілізації українського населення Галичини. Ґрунтовне опрацювання матеріалів українських архівосховищ – Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Державних архівів Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей – дало можливість комплексно розкрити різноманітні аспекти досліджуваної проблеми. Аналітичне й системне опрацювання цих матеріалів дозволило висвітлити ключові питання, зокрема: участь місцевої влади та відділів поліції в акціях набору робітників, квоти щодо відправки населення на роботу до Німеччини, пряму участь відділів праці та пропаганди у зазначених процесах тощо. Українські архівосховища також містять дані про кількість відправлених в Німеччину робітників, характер набору та способи транспортування населення до Третього райху. Водночас дослідження документів німецьких архівів та опублікованих збірників документів підкреслює інформацію про прагнення нацистської окупаційної влади виснажити й максимально використати трудовий потенціал населення з дистрикту для посилення економічних можливостей Третього райху.

Опрацювання українських періодичних видань, що виходили в період нацистської окупації дистрикту «Галичина», надало можливість прослідкувати інформацію про агітаційну політику Третього райху у сфері залучення та експлуатації українського населення для економічних потреб нацистів. Основними напрямками цієї політики було поширення масових агітплакатів, стінгазет, окремих повідомлень та розлогих публікацій у відповідних часописах. Тематика публікацій варіювалася від описів «німецького раю» для робітників до прямих закликів негайно їхати на роботу до Німеччини. Для підсилення власних тез нацистська влада використовувала на сторінках часописів прямі звернення відомих особистостей дистрикту (В. Кубійовича, К. Паньківського, А. Шептицького тощо). Проведений контент-аналіз україномовних

публікацій показав певну закономірність у доборі лексики, спрямованої на нав'язування потрібних тез широким верствам населення. Завдяки проведеному аналізу можна впевнено констатувати, що не існувало єдиної, сталої агітаційної політики з набору робочої сили в Галичині: ключові тези змінювалися залежно від періоду окупації та ситуації на фронті. Окрім того, дослідження засвідчило, що нацистська влада за допомогою підконтрольної преси активно нав'язувала ідею боротьби проти «спільного ворога» – більшовиків – з метою залучення нових добровольців для використання на різних роботах у Третьому райху. Водночас для українських робітників, які вже перебували в Німеччині, виходила друком спеціалізована преса, де публікувалися розпорядження, накази та інформація, що безпосередньо стосувалася їхнього становища.

Аналіз мемуарної складової дослідження засвідчив значний інформаційний потенціал у межах обраної теми. Матеріали мемуаристики містять відомості про особливості проведення масових примусових акцій – облав на місцеве населення та складання списків осіб, призначених до вивезення на роботу в Німеччину. Крім того, у таких джерелах подано інформацію про діяльність допоміжних організацій (УЦК та УНО), які займалися підтримкою робітників та їхніх сімей. Окремо зафіксовано дані щодо проведення саботажних акцій з боку відділень ОУН та УПА і місцевого населення, спрямованих на уникнення примусового вивезення робочої сили Галичини до Німеччини.

На противагу цьому, інформативність усно-історичних свідчень сприяла розкриттю особливостей процесу транспортування та використання трудових ресурсів дистрикту «Галичина» в економічній політиці Третього райху. Завдяки свідченням респондентів було здійснено аналіз побутових умов робітників, специфіки їхньої праці у сільському господарстві та індустріальному секторі виробництва, а також досліджено ставлення місцевого населення до українських добровільно-примусових робітників із дистрикту «Галичина», які безпосередньо працювали в Німеччині.

Ключові слова: Друга світова війна, примусова праця, спогади, джерельна база, плакати, преса, пропаганда, контент-аналіз, Німеччина, дистрикт «Галичина», Уряд праці, УЦК, Вермахт, ОУН, УПА.

SUMMARY

Mosora V.A. Sources for studying the history of labor mobilization of Ukrainians in the Galician district (1941-1944). – Qualification scientific work in the form of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 03 (Humanities) in the specialty 032 «History and Archaeology». – Vasyl Stefanyk Carpathian National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Ivano-Frankivsk, 2026.

The qualification work is devoted to the study and analysis of the source base on the problem of the use by the occupying Nazi authorities of Ukrainian labor resources of the district "Galicia" to meet the economic needs of Germany in 1941–1944.

A thorough analysis of the historiographical work of Ukrainian, diaspora and foreign scholars has shown that at present there are practically no comprehensive scientific works that would fully cover the main aspects of the topic under study. Despite the fact that every year historical studies are replenished with new works, there is still no comprehensive investigation into the study of sources that would cover the problems of the use of Ukrainian labor resources from the Galician district by the Nazi authorities for forced labor in Germany. The generalizing works of Ukrainian, diaspora and foreign researchers covered only certain aspects of the issue, thereby laying the foundation for the creation of a comprehensive scientific work.

The analysis of archival and published documents, periodicals, memoirs and oral history testimonies made it possible to investigate the features of the use of forced labor of the Ukrainian population of the Galicia district in Germany. Archival materials of the German occupation administration, local government bodies, labor exchanges and pro-government structures (the Ukrainian Central Committee, the Ukrainian National Union, "Men of Trust", etc.) allow us to trace the scope of the policy of labor mobilization of the Ukrainian population of Galicia. A thorough study of materials from Ukrainian archival repositories - the Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, the Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies, the Sectoral State

Archive of the Security Service of Ukraine, the State Archives of Ivano-Frankivsk, Lviv and Ternopil regions - made it possible to comprehensively reveal various aspects of the problem under study. Analytical and systematic processing of these materials allowed us to highlight key issues, including: the participation of local authorities and police departments in the recruitment campaigns, quotas for sending the population to work in Germany, the direct participation of labor and propaganda departments in the aforementioned processes, etc. Ukrainian archival repositories also contain data on the number of workers sent, the nature of the recruitment, and the methods of transporting the population to the Third Reich. At the same time, the study of documents from German archives and published collections of documents highlights information about the desire of the Nazi occupation authorities to exhaust and maximize the labor potential of the population from the district to strengthen the economic capabilities of the Third Reich.

The study of Ukrainian periodicals published during the Nazi occupation of the Galicia district provided an opportunity to trace information about the Third Reich's propaganda policy in the sphere of attracting and exploiting the Ukrainian population for the economic needs of the Nazi authorities. The main directions of this policy were the distribution of mass propaganda posters, wall newspapers, individual messages and extensive publications in relevant magazines. The topics of the publications varied from descriptions of the German paradise for workers to direct calls to immediately go to work in Germany. To reinforce their own theses, the Nazi authorities used direct appeals from famous personalities of the district (V. Kubiyovych, K. Pankivsky, A. Sheptytsky, etc.) on the pages of magazines. The conducted content analysis of Ukrainian-language publications showed a certain regularity in the selection of vocabulary aimed at imposing the necessary theses on broad segments of the population. Thanks to the analysis, it can be confidently stated that there was no single, stable propaganda policy for the recruitment of labor in Galicia: the key theses changed depending on the period of occupation and the situation at the front. In addition, the study showed that the Nazi authorities, with the help of the controlled press, actively imposed the idea of the fight against the common enemy - the

Bolsheviks - in order to attract new volunteers for use in various jobs in the Third Reich. At the same time, a specialized press was issued for Ukrainian workers who were already in Germany, where orders, orders and information directly related to their situation were published.

The analysis of the memoir component of the study showed significant information potential within the chosen topic. The memoir materials contain information about the features of mass forced actions - roundups of the local population and the compilation of lists of persons designated for deportation to work in Germany. In addition, such sources provide information about the activities of auxiliary organizations (UTCK and UNO), which were engaged in supporting workers and their families. Separately, data were recorded on sabotage actions by the OUN and UPA branches and the local population, aimed at avoiding the forced deportation of the Galician workforce to Germany.

In contrast, oral historical evidence contributed to the disclosure of the features of the process of transportation and use of labor resources of the Galician district in the economic policy of the Third Reich. Thanks to the testimonies of the respondents, an analysis was carried out of the living conditions of the workers, the specifics of their work in agriculture and the industrial sector of production, and the attitude of the local population towards Ukrainian voluntary and forced laborers from the Galicia district who worked directly in Germany was also investigated.

Keywords: World War II, forced labor, memoirs, source base, posters, press, propaganda, content analysis, Germany, Galicia district, Labor Government, UCC, Wehrmacht, OUN, UPA.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці в наукових фахових виданнях України

1. Мосора В. Політика мобілізації трудових ресурсів Галичини в роки німецької окупації у працях діаспорних та зарубіжних дослідників. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2023. № 47. С. 326–333.

URL: <https://mhpi.chnu.edu.ua/mhpi/article/view/84>

DOI: <https://doi.org/10.31861/mhpi2023.47.326-333>

2. Мосора В. Трудова мобілізація населення дистрикту Галичина в роки німецької окупації (1941–1944 рр.) (на матеріалах друкованого видання «Воля Покуття»). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2024. № 50. С. 41–47.

URL: <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/article/view/304826>

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(50\).2024.304826](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(50).2024.304826)

3. Мосора В. Опубліковані спогади очевидців подій як джерело до вивчення трудової мобілізації галицького населення до Німеччини у 1941–1944 рр. *The International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*. 2024. № 33. С. 150–165.

URL: <https://mzu.history.org.ua/index.php/MZU/article/view/402>

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.150>

4. Мосора В. Політика вивезення працездатного населення Галичини на примусові роботи до Німеччини у часи німецької окупації краю 1941–1944 рр. в опублікованих спогадах очевидців. *Консенсус*. 2023. №4 С. 26–42.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/79>

DOI: <https://doi.org/10.31110/konsensus/2023-04/026-042>

5. Стефанюк Г., Мосора В. Допоміжні акції Українського центрального комітету в справах галицьких робітників у Німеччині. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 6 (36). С. 1567–1578.

URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/25450/25428>

DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-6\(36\)-1567-1578](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-6(36)-1567-1578)

Статті в іноземних наукових виданнях

6. Mosora V. The Issue of Labour in Germany in the Galicia district Press: Content Analysis. *Studia Historiae Oeconomicae*. 2024. № 42(2). S. 197–222. (Scopus, Web of Science)

URL: <https://www.scopus.com/pages/publications/85212985366?origin=resultslist#>

DOI: <https://doi.org/10.14746/sho.2024.42.2.009>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дослідження:

7. Мосора В. Джерела з історії трудової мобілізації українців дистрикту Галичина нацистською Німеччиною В 1941–1944 рр. *Матеріали звітної наукової конференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2022 рік Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (3–7 квітня 2023 р.)*. Івано-Франківськ, 2023. С. 129 – 131.

URL: <https://nauka.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/122/2023/07/2023-tezy-vyk.pdf#page=129>.

8. Мосора В. Проблематика працевлаштування українців Галичини в 1941 – 1944 рр. в українській історіографії. *Соціально-економічний і політичний розвиток країн східної Європи (XVI – XXI ст.)* (11 травня 2023 р.). Умань, 2023. С. 75 – 78.

URL: <https://lib.udau.edu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/6c1868e6-c6de-4671-9ddc-62bf555f8e0d/content#page=75>.

9. Мосора В. Вказівки німецької влади примусовим галицьким робітникам в Німеччині у 1941 – 1944 рр. (на матеріалах журналу «Вісті»). *Соціально-економічний і політичний розвиток країн Східної Європи (XVI – XXI ст.)*. *Збірник матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю*. (9 травня 2024 р.). Умань, 2024. С. 92–97.

URL:<https://drive.google.com/file/d/1cwXZLwAbaJ5eJQE71d7qDo79xk7z4lgu/view>

10. Мосора В. Зарубіжна українка про трудову мобілізацію галицьких робітників до Німеччини у 1941–1944 рр. *Україна крізь призму війни. Збірник матеріалів Всеукраїнської конференції*. (27 травня 2024 р.). Івано-Франківськ, 2024. С. 104–109.

URL:<https://drive.google.com/file/d/1KEv9Q85ucW5BSmpz5BVjBVmxDcFSu0Yd/view?usp=sharing>

11. Мосора В. Інформаційний потенціал преси Тернопільщини, як джерело вивчення нацистської політики залучення місцевого населення для примусово-добровільної роботи в Райху. *Соціально-економічний і політичний розвиток країн Східної Європи (XVI – XXI ст.)*. Збірник матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (8 травня 2025 р.). Умань, 2025. С. 106–108.

URL:https://drive.google.com/file/d/1xDbJ532U65_aCaYJYg9NnB89RhBGKRSg/view

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	13
ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	20
1.1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ.....	20
1.2. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	46
1.3. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	56
РОЗДІЛ 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ДОКУМЕНТИ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ТРУДОВОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИКІВ З ДИСТРИКТУ «ГАЛИЧИНА».....	66
РОЗДІЛ 3. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ТА ВІЗУАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИКИ ПРАЦЕВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ ТРЕТІМ РАЙХОМ.....	89
РОЗДІЛ 4. ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ У ДОСЛІДЖЕННІ ДОБРОВІЛЬНО-ПРИМУСОВОГО ВИВЕЗЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДИСТРИКТУ «ГАЛИЧИНА» НА РОБОТУ В РАЙХ.....	138
РОЗДІЛ 5. ПРИМУСОВИЙ ДОСВІД УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИКІВ ГАЛИЧИНИ В 1941–1944 РР. КРІЗЬ ПРИЗМУ УСНОЇ ІСТОРІЇ.....	170
ВИСНОВКИ.....	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	198
ДОДАТКИ.....	234

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АЦДВР – Архів Центру досліджень визвольного руху
- ГДАСБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України
- ДАІФО – Державний архів Івано-Франківської області
- ДАЛО – Державний архів Львівської області
- ДАТО – Державний архів Тернопільської області
- НФП – Німецький фронт праці
- ОУН – Організація українських націоналістів
- УГКЦ – Українська греко-католицька церква
- УКК – Український крайовий комітет
- УНО – Українське національне об'єднання
- УОК – Український окружний комітет
- УПА – Українська повстанська армія
- УЦК – Український центральний комітет
- ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
- ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки
- ВА-МА – Федеральний військовий архів Німеччини (Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg)

ВСТУП

Актуальність дослідження. Друга світова війна в історії людства постає як наймасштабніший збройний конфлікт, що забрав життя десятків мільйонів військових і цивільних. У період незалежності України суспільство особливо потребує ґрунтовного та всебічного осмислення історичного минулого. За останні два десятиліття суспільне усвідомлення й наукове вивчення подій Другої світової війни дають підстави стверджувати, що проблема неупередженого аналізу явищ і чинників героїчного та трагічного минулого, справжнім і єдиним виміром якого є самоцінність людського життя, є виправданою та соціально затребуваною темою. Невід'ємною складовою цієї проблематики виступає опрацювання комплексу джерел, що дозволяють з'ясувати форми та методи трудової мобілізації українського населення дистрикту «Галичина» нацистською Німеччиною у 1941–1944 рр.

У контексті дослідження особливої уваги та ґрунтовного аналізу потребують джерельні матеріали, що розкривають процеси, які розгорталися на теренах дистрикту «Галичина» в період нацистської окупації краю. Попри те, що окремі аспекти досліджуваної проблематики вже ставали предметом дослідження різних істориків, значний комплекс питань залишається недостатньо висвітленим. Йдеться, насамперед, про відсутність узагальнюючої наукової праці, яка б цілісно охоплювала більшість аспектів теми та подавала характеристику джерел, що висвітлювали б ключові елементи нацистської економічної політики у сфері мобілізації й використання трудових ресурсів з дистрикту «Галичина» для задоволення економічних потреб Третього райху.

Актуальність даної теми значною мірою зумовлена свободою наукової думки, яка стала можливою після зникнення всебічного радянського ідеологічного табу. Це відкриває шлях до комплексного вивчення архівних та опублікованих джерел, а також використання інформаційного потенціалу періодичних видань і спогадів очевидців воєнного часу, що дозволяє більш детально дослідити особливості функціонування

системи використання українських робітників з дистрикту «Галичина» на різних роботах у Третьому райху. Завдяки цьому джерельний комплекс із зазначеної проблематики є інформативним та репрезентативним, що дає можливість здійснити реконструкцію історії трудової мобілізації українського населення з дистрикту «Галичина» в роки німецької окупації.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Кваліфікаційна робота виконана на кафедрі історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної науки, факультету історії, політології і міжнародних відносин Карпатського національного університету імені Василя Стефаника в рамках науково-дослідної теми «Політичний і соціально-економічний розвиток слов'янських країн» (державний реєстраційний номер: 0113U006311).

Об'єктом дослідження є архівні матеріали, періодичні видання, джерела особового походження та свідчення респондентів про процес трудової мобілізації українських робітників із дистрикту «Галичина», здійснюваний нацистською Німеччиною у 1941–1944 рр.

Предметом дослідження є формування та аналіз джерельної бази, що висвітлює історію використання українських трудових ресурсів з дистрикту «Галичина» нацистською владою для забезпечення економічних потреб Третього райху у зазначений період.

Метою дисертаційного дослідження є комплексне опрацювання джерельної бази, її класифікація, встановлення достовірності документальних матеріалів, а також визначення їхнього значення для практичного застосування у процесі історичної реконструкції трудової мобілізації українського населення з дистрикту «Галичина» у 1941–1944 рр.

Відповідно до поставленої мети, сформовано наступні **завдання**:

– дослідити ступінь наукової розробки української, діаспорної та зарубіжної історіографії та їхню джерелознавчу цінність для досліджуваної теми;

- проаналізувати матеріали українських та німецьких архівних фондів на предмет репрезентації головних аспектів економічної політики Третього райху у сфері залучення українського населення з дистрикту «Галичина» для забезпечення економічних потреб Німеччини в роки війни;
- дослідити інформаційний потенціал українських та закордонних збірників документів і матеріалів;
- проаналізувати матеріали періодики періоду нацистської окупації Галичини про агітаційні кампанії з метою вербування робітників для виїзду до Німеччини;
- здійснити контент-аналіз окремих публікацій періодичних видань дистрикту «Галичина», що мали пряме або опосередковане відношення до нацистських агітаційних кампаній із вербування робітників;
- дослідити джерелознавчий потенціал матеріалів особового походження із досліджуваної теми;
- дослідити усно-історичні свідчення українських робітників з дистрикту «Галичина» про особливості умов праці в Райху.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1941–1944 рр., коли формувалася джерельна база з історії використання працездатного населення дистрикту «Галичина» в умовах німецької окупації. Нижня межа визначається періодом приходу вермахту на територію Східної Галичини, встановленням окупаційної адміністрації та початком робітничої вербувальної кампанії, що знайшло відображення у відповідних джерелах. Верхня межа відповідає даті відступу нацистських військ із території дистрикту «Галичина» внаслідок наступу радянської армії та фактичному завершенню примусових акцій вивезення працездатного населення до Німеччини.

Слід наголосити, що у дослідженні використано джерельні матеріали, виявлені впродовж другої половини ХХ – у першій чверті ХХІ ст., зокрема документи, опубліковані у різних виданнях, відомості мемуарного характеру, усно-історичні

свідчення, а також науковий доробок українських, діаспорних і зарубіжних науковців, присвячений тематиці дослідження.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію дистрикту «Галичина». До складу цього адміністративного утворення входили Станиславівська (нині Івано-Франківська), Тернопільська, Дрогобицька та Львівська області, що були створені ще радянською владою у листопаді 1939 р. Після приходу німецьких військ у серпні 1941р. зазначені території (за винятком західних районів Львівської та Дрогобицької областей, а також північних районів Тернопільської) були включені до Генерального Губернаторства як п'ята адміністративна одиниця під назвою дистрикт «Галичина» з центром у місті Львів.

Наукова новизна роботи полягає у всебічному дослідженні означеної проблематики через реалізацію наведених завдань.

Уперше:

- тему використання українського населення з дистрикту «Галичина» як робочої сили для забезпечення економічних потреб Німеччини виокремлено як самостійний об'єкт джерелознавчого дослідження;

- виявлено, проаналізовано, систематизовано та введено у науковий обіг значну кількість джерельних матеріалів, які раніше не були висвітлені й розкривають основні аспекти політики використання трудових ресурсів з дистрикту «Галичина» в Німеччині;

- у дослідженні застосовано методи Карла Пірсона та Рональда Фішера для здійснення контент-аналізу україномовних публікацій воєнного часу (1941–1944 рр.), які безпосередньо або опосередковано пов'язані з тематикою дослідження та виходили на території дистрикту «Галичина».

Удосконалено:

- джерелознавчий аспект питання, що стосується нацистської агітаційної політики та вербувальних заходів щодо українських робітників у дистрикті «Галичина», які працювали у Німеччині;

– аналіз значного кола матеріалів, внаслідок якого визначено ключові джерела, за допомогою яких можна отримати відомості про правове становище українських робітників із території дистрикту «Галичина» в Німеччині;

– інструментарій аналізу джерельної бази, що дозволило більш комплексно та системно опрацювати матеріали, пов'язані з використанням українського населення дистрикту «Галичина» як трудового ресурсу нацистської Німеччини.

Отримали подальший розвиток:

– аналіз джерельного матеріалу в контексті вивчення суспільно-політичних явищ та процесів, що відбулись в умовах панування нацистського окупаційного режиму в Галичині.

– теоретичні та окремі дискусійні положення, що стосуються доцільності застосування терміну «остарбайтер» відповідно до проаналізованих джерел щодо українських робітників із дистрикту «Галичина».

Теоретичне та практичне значення дисертаційного дослідження полягає у тому, що зібрані матеріали, теоретичні положення та висновки сприяють поглибленню сучасних знань істориків у сфері джерелознавства з історії України періоду Другої світової війни. Результати дослідження можуть бути використані для написання спеціальних і узагальнюючих праць із джерелознавства, у підготовці та викладанні спеціалізованих курсів з історії у закладах вищої освіти, а також для вдосконалення й розширення музейних науково-освітніх програм, що забезпечує їхню актуальність у сучасному науковому та освітньому просторі. Окремо слід наголосити, що матеріали дисертаційної роботи можуть бути використані у меморіальних проєктах, спрямованих на вшанування пам'яті жертв примусової праці в Україні. Окрім того, ці матеріали можуть слугувати цінним джерелом для розробки сценаріїв документальних фільмів, що популяризують знання про трагедію примусової праці та її наслідки для українського населення. Важливим напрямом їхнього застосування є також участь у формуванні державних програм зі збереження історичної спадщини,

які забезпечують систематизацію та поширення знань про злочини нацистського режиму, сприяючи утвердженню історичної справедливості.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження були представлені у доповідях та повідомленнях на Всеукраїнській науковій конференції із міжнародною участю «Соціально-економічний і політичний розвиток країн східної Європи (XVI – XXI ст.)» (11 травня 2023 р.; 9 травня 2024 р.; 8 травня 2025 р.). Також матеріали дисертації представлені на всеукраїнській конференції Івано-Франківського краєзнавчого музею «Україна крізь призму війни» (27 травня 2024 р.). Окрім того, окремі теоретичні положення дисертаційного дослідження було винесено на обговорення щорічних звітно-наукових конференцій викладацького складу, докторантів, аспірантів та студентів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (нині Карпатського національного університету ім. Василя Стефаника) (3–7 квітня 2023 р.; 1–5 квітня 2024 р.; 24–28 березня 2025 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено в 11 наукових публікаціях, з яких 5 – відносяться до фахових видань України (категорії Б), 1 – до іноземних журналів з одночасною індексацією у наукометричних базах Web of Science та Scopus, 5 – у тезах та матеріалах конференцій (див. додаток А).

Структура дисертаційної роботи відповідає поставленій меті та завданням дослідження. Робота складається із вступу, п'яти розділів, трьох підрозділів, висновків, списку використаних джерел (345 найменування) та 41 додатка. Загальний обсяг дисертаційного дослідження становить 283 сторінки, з яких основного тексту – 185 сторінок.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Вивчення актуальних питань Другої світової війни давно сформувалося в самостійний дослідницький напрям, що здійснюється на нових методологічних засадах із використанням джерельної бази. В історіописанні досліджуваної проблематики, що розпочалося одразу ж у післявоєнні роки і триває до сьогодні, накопичилася значна кількість праць, що в сукупності є своєрідним історіографічним джерелом. В межах проблемної історіографії, окресленої тематикою трудової мобілізації українців Галичини до Німеччини в 1941–1944 рр., зроблено акцент на наукові доробки сучасних українських, діаспорних та зарубіжних учених. Кожна із зазначених груп має власні підходи до вивчення періоду Другої світової війни та його складових. Однак, об'єктом аналізу праць вказаних груп науковців є їхній джерелознавчий потенціал. Відмітимо, що огляд історичних доробків, опублікованих в радянську добу, у даному дослідженні не проводиться, зважаючи на надмірну фальсифікацію та фабрикацію фактів, недостовірність інформації, ідеологічну заангажованість.

Проблема примусової праці ґрунтовно висвітлена у дослідженні О. Потильчака *«Система примусової праці цивільного населення України в роки нацистської окупації 1941–1944»* [302]. Джерельний потенціал його дослідження складають документальні матеріали, що знаходяться в архівах України та Німеччини, преса воєнного часу, спогади очевидців та музейні фонди. На їхній основі автор показав, що система примусової праці базувалася на залякуванні та терорі. Він виокремив три етапи її становлення: реєстрацію працездатного населення, запровадження загальної трудової повинності та використання українців у військових інституціях Вермахту. Попри

широку джерельну базу, дослідження залишає простір для подальшого аналізу соціальних наслідків примусової праці.

У перше десятиліття незалежності України помітним є значне зростання зацікавленості української наукової спільноти до висвітлення особливостей становлення та функціонування нацистських органів влади на окупованих територіях. Джерелознавча складова означеної проблематики присутня у праці В. Офіцинського, який у монографії *«Дистрикт Галичина (1941–1944): історико-політичний нарис»* [293] здійснив спробу проаналізувати суспільно-політичну ситуацію у вказаному адміністративно-територіальному утворенні. Варто відзначити, що залучена автором до наукового обігу джерельна інформація, отримана з фондів львівських архівних установ та низки періодичних видань («Львівські вісті», «Воля Покуття», «Тернопільський голос» та ін.), що виходили друком в Галичині у досліджуваний період [293, с. 133–135]. Використання такого масиву джерел дозволило досліднику не лише відтворити фактичний перебіг подій, але й простежити аспекти суспільно-політичного та культурного життя регіону в умовах «нового порядку».

Монографія І. Андрухів та А. Француза *«Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959)»* [249] є ґрунтовним дослідженням діяльності нацистського окупаційного режиму на Прикарпатті. Джерелознавчою базою праці є архівні матеріали, преса, спогади та документи контрпропаганди ОУН, на основі якої науковці висвітлили основні етапи трудової мобілізації українців Галичини. Вони дійшли висновку, що хоча частина мешканців краю добровільно виїхала на роботу в Німеччину, однак значна кількість була мобілізованою примусово завдяки діям місцевих адміністративних органів, які ретельно виконували розпорядження окупаційної влади щодо формування «трудового контингенту» [249, с. 85].

Праці Е. Андріїв [247; 248] є вагомими у дослідженні трудової мобілізації українського населення дистрикту «Галичина» в роки нацистської окупації. Авторка, використовуючи значну джерельну базу, висвітлила заходи окупаційної адміністрації та приділила особливу увагу формам протидії примусовому вивезенню, що

здійснювалися як місцевим населенням, так і підпільними організаціями. На основі документальних матеріалів державних архівів Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей вона зробила спробу підрахунку кількості українських галицьких робітників, які у добровільно-примусовій формі були мобілізовані для праці в Німеччині [247]. Ця статистика дозволяє нам краще зрозуміти масштаби трудових депортацій, здійснюваних у роки війни.

Джерелознавчий потенціал наукової публікації Е. Андріїв *«Протидія Української Греко-Католицької Церкви трудовим депортаціям із Галичини в роки Другої світової війни»* [248] є доволі вагомим. Дана праця представлена низкою архівних та мемуарних матеріалів, на основі яких висвітлено роль духовенства у протидії трудовим депортаціям українського населення Галичини. Авторка показала, що діяльність священників включала душпастирську опіку, допомогу потребуючим та освітню роботу серед молоді. Водночас відзначимо, що праця О. Сурмач *«Священники Станиславівської єпархії в роки німецької окупації»* [308] має інший джерелознавчий акцент. Авторка аналізує автобіографічні та мемуарні матеріали, інформація з яких дозволила навести конкретні приклади допомоги священників у переховуванні людей, що протидіяли депортаціям. Таким чином, обидві роботи доповнюють одна одну, створюючи багатовимірну картину діяльності УГКЦ у роки війни.

Дослідження Т. Лапан становлять вагомий внесок у вивченні усної історії періоду Другої світової війни [277]. У праці *«Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.)»* [340] авторка висвітлила процеси рекрутування, транспортування та умови життя українських галицьких робітників у Райху, проаналізованих на основі усних свідчень очевидців та учасників тогочасних подій. В іншій публікації *«Усні історії галичан-остарбайтерів: специфіка примусового досвіду»* [278] дослідниця доповнила усні джерела мемуарними та автобіографічними матеріалами, що свідчить про наявність у вказаній праці вагомego джерелознавчого аспекту [278, с. 218–223]. Це дозволило

глибше розкрити специфіку примусового трудового досвіду. Завдяки вказаним працям стає можливим не лише реконструювати реалії воєнного часу, але й виявити маловідомі аспекти життя та праці українських робітників. Її роботи інтегрують усну історію з архівними матеріалами, створюючи багатовимірну картину примусового трудового досвіду.

Праця Я. Довгополого «*Українці на примусових роботах у Третьому райху*» [267] є важливим дослідженням, що висвітлює поступове впровадження системи примусової праці в дистрикті «Галичина». Джерельну базу у вказаній праці складають накази та розпорядження окупаційної влади, а також спогади очевидців та учасників подій. Автор визначає 21 березня 1942 р. як дату початку масового вивезення українців до Німеччини. Водночас В. Данильчук у праці «*Остарбайтери як об'єкт репресій радянської влади*» [266] розглядає інший вимір проблеми – ставлення радянської влади до колишніх примусових робітників. На основі матеріалів репатрійованих осіб та документів спеціальних комісій, які репрезентують джерелознавчий аспект роботи, він показує, що остарбайтери стали об'єктом репресій і це значно ускладнило їхнє повоєнне життя [266, с. 259–260].

Джерельну основу монографії А. Кравченка та С. Батурина «*Українські невольники Третього райху: минуле і сучасність*» [274] складають матеріали репатрійованих осіб, листи робітників та нормативно-правові акти нацистської Німеччини. Авторами здійснено ґрунтовний аналіз джерельної бази та на її основі визначено функціонування табірних систем Вермахту, які включали трудові, виправно-трудова, концентраційні табори, гетто та табори для військовополонених. Значну увагу дослідниками приділено становищу українських примусових робітників, їхній репатріації та питанню компенсацій, що виплачувалися міжнародними та українськими фондами. Водночас у дослідженні чітко визначено політичні та морально-правові виміри проблеми, залишається простір для подальшого аналізу соціальних наслідків примусової праці [274].

Джерельну основу праці Т. Пастушенко складають автобіографічні та мемуарні джерела. Авторкою представлено значний масив матеріалів, що стосуються примусової праці українців у Німеччині. Авторка висвітлює міжособистісні відносини робітників із заходу та сходу, окреслює відмінності у ставленні до них та умовах праці в різних секторах економіки [295]. На основі автобіографічних та мемуарних джерел вона висловлює тезу про майже тотожність становища примусових робітників і військовополонених [294, с. 857]. Водночас М. Лобода у праці *«Політика і практика працевикористання в окупованій Україні (1941–1944 рр.)»* [284] зосередила увагу на умовах праці робітників індустріального сектору, використавши в дослідженні архівні матеріали України та РФ і документальні збірники. Дослідниця розглядає працю на ворога як вимушену форму співпраці та спосіб виживання населення.

Цінність монографії О. Перехреста *«Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище»* [299], що розкриває масштаби руйнування аграрної сфери України в роки окупації, не викликає сумніву. Автор залучив до наукового обігу значний масив архівних матеріалів, які раніше залишалися поза увагою істориків. Джерельна база роботи охоплює законодавчі акти, директивні документи, звіти та розпорядження, вміщені у фондах Центральних державних архівів України. На основі їхнього аналізу дослідник показав, що політика терору та насильства окупаційної влади призвела до суперечливих наслідків: зростання мобілізації робітників і, водночас, різкого скорочення працездатного населення Галичини та всієї України [299, с. 262]. Інші дослідження науковця у повній мірі охоплюють різні аспекти німецької економічної політики в дистрикті «Галичина» [298]. Джерелознавчий потенціал праці О. Перехреста *«Заходи нацистських окупантів по вивезенню сільського населення України на роботу до Німеччини та протидія їм»* [297] вирізняється мемуарними матеріалами робітників, що дозволило авторові охарактеризувати методи примусового залучення українського населення до праці в Німеччині [297, с. 441]. Водночас аналіз цих джерел дав змогу показати

поширені форми протидії трудовій мобілізації – від переховування та масових втеч до навмисного завдання тілесних ушкоджень.

У статті Л. Легасової та М. Шевченко розглянуто колекцію документів про примусову працю українців, що зберігається в Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни. Дослідниці надали загальну характеристику особистих матеріалів оstarбайтерів, здійснили критичний аналіз джерел та визначили їхню наукову цінність. Це, на їхню думку, дозволяє стверджувати про багатий інформаційний потенціал колекції, який дає змогу реконструювати образ пересічної людини. Вивчення соціальної історії та морально-психологічного стану примусових робітників у воєнних умовах стало важливим сегментом у розширенні можливостей історичних досліджень [281, с. 25].

У статті В. Горобця *«Співпраця з ворогом як вимушена модель поведінки та стратегія виживання»* [258] порушено питання про колабораціонізм у діяльності Українського центрального комітету. Джерельна база представлена українськими та зарубіжними документальними збірниками, в яких подано матеріали, що засвідчують різні випадки співпраці з окупаційною владою та вказують на вимушений характер такої взаємодії. Як приклад, автор аналізує напрями діяльності УЦК, зокрема допомогу робітникам та їхнім сім'ям. Водночас зауважимо, що відсутність епістолярних джерел у дослідженні обмежує можливість відтворення особистих мотивів і внутрішніх переживань учасників процесу.

Значний внесок у науковий обіг джерельної бази дослідження нацистського режиму на окупованих українських землях зробили історики І. Патриляк та М. Боровик у праці *«Україна в роки Другої світової війни: спроба концептуального підходу»* [296]. Автори комплексно проаналізували основні складові функціонування нацистського режиму в Україні. Окреме місце у їхній роботі посідає тема примусової праці в Німеччині, яку вони розглядають як складову економічної політики Райху, чітко окреслюючи перехід від добровільного набору робітників до примусових форм їхнього залучення для забезпечення виробничих потреб Німеччини [296].

Дослідження дискусійних питань здійснене авторами на основі аналізу спогадів членів ОУН і УПА, матеріалів збірників документів та відомостей з Нюрнберзького процесу [296, с. 583].

Прослідкувавши джерелознавчий потенціал праці В. Шайкан *«Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944»* [311], представлений раніше не опублікованими документальними матеріалами, спогадами, періодичними виданнями, зауважимо, що вони є цінними у дослідженні найважливіших аспектів повсякденного життя українського населення в роки Другої світової війни. Дослідниця на їхній основі реконструювала умови життя місцевого населення в роки нацистської окупації та проаналізувала головні особливості окупаційного «нового порядку».

Окремо варто згадати працю О. Іщука *«Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.)»* [269], в якій комплексно висвітлено діяльність цієї організації. Автор, спираючись на широкий спектр джерел – від автобіографічних та пресових матеріалів до архівних документів і спогадів, – детально висвітлив організаційну структуру юнацтва ОУН, його ідеологію та методи діяльності. О. Іщук показав, що ОУН активно протидіяла нацистським кампаніям набору робітників у дистрикті «Галичина», а також зафіксував випадки спротиву з боку місцевого населення. Джерельна база роботи, яка охоплює як опубліковані, так і неопубліковані матеріали, надає дослідженню особливої джерелознавчої цінності.

У дослідженні *«Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.)»* [275] К. Курилишин звернувся до аналізу української легальної преси, що виходила на території Генерального Губернаторства та Райхскомісаріату Україна. Джерельна база роботи складається переважно з легальних пресових видань воєнного часу, доповнених незначною кількістю мемуарних матеріалів та документів Центральних архівів України. Через призму інформаційного потенціалу періодики автор порушує питання, пов'язані зі злочинною діяльністю нацистського режиму в дистрикті «Галичина» та на всій території України. Значну увагу він приділяє

дослідженню нацистської агітаційної кампанії, спрямованої на залучення українських робітників до праці в Німеччині, зосереджуючись на матеріалах видань *«Українське слово»*, *«Краківські вісті»*, *«Вісник Українського Центрального Комітету»* тощо [275, с. 234–241].

Грунтовними дослідженнями нацистської політики на окупованих українських землях є наукові праці О. Лисенка [283]. На підставі здійснених історичних досліджень з історії Другої світової війни та аналізу значної джерелознавчої бази він дійшов висновку, що, враховуючи спільні обставини формування, тривалість та умови існування, характер життєдіяльності, сприйняття тогочасних подій і способи виживання, примусових робітників слід розглядати як окрему соціальну групу.

Монографія *«Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990)»* [265] є прикладом комплексного використання джерельної бази, що включає архівні матеріали України, Польщі та Німеччини, збірники документів, спогади та публікації воєнного часу. Це дозволило О. Лисенку та О. Стяжкіній здійснити ґрунтовний аналіз проблем військової та трудової мобілізації, голокосту, українсько-польського протистояння та інших ключових тем з історії Другої світової війни. Джерелознавча значимість праці полягає у поєднанні та аналізі різнопланових джерел, що забезпечує комплексність і багатовимірність дослідження [265, с. 248].

Вагомий внесок у дослідження нацистського окупаційного режиму та його складових у Галичині здійснив В. Гулай у праці *«Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни»* [261], джерельна база якої охоплює як опубліковані й неопубліковані архівні документи України та Польщі, так і мемуарні матеріали та періодичні видання Галичини (*«Рідна земля»*, *«Тернопільський голос»*, *«Українські щоденні вісті»* тощо). В роботі поєднано офіційні джерела з особистими свідченнями і пресовими матеріалами, що забезпечує багатоплановий погляд на функціонування окупаційного режиму та міжетнічні взаємини у регіоні. Також варто відзначити й інші напрацювання автора [262; 263; 264], які стосуються теми використання праці та мають значно ширшу джерелознавчу базу.

У праці М. Михайлюк «*Німецька пропаганда в Україні*» [287] висвітлено окремі елементи проблеми трудових депортацій крізь призму пропагандистської політики. Авторка акцентує увагу на джерелознавчий аспект проблематики та висвітлює питання, які нав'язувалися населенню з метою стимулювання добровільного виїзду до Німеччини. Дослідниця ввела до наукового обігу інформацію з преси, плакати, записи радіопередач та офіційні документи відділу пропаганди. Завдяки вдалому аналізу та інтерпретації джерел можна краще зрозуміти механізми психологічного впливу окупаційної влади на робітників. Продовжуючи тему пропаганди, слід згадати працю О. Яшан «*Основні засоби ведення нацистської пропаганди на території України (1941–1944 рр.)*» [313]. Джерелознавчий аспект роботи полягає у системному аналізі та оцінці основних напрямів та засобів пропаганди (стінгазети, плакати, газетні статті, радіопередачі, вистави, фільми тощо), які, серед іншого, використовувалися владою з метою загітувати якомога більше працездатного населення до добровільного виїзду в Німеччину [313, с. 27–28].

Проблема примусової праці та агітаційної політики окупаційної влади ґрунтовно висвітлена в працях Г. Стефанюк. У статті «*Періодичні видання 1941 – 1944 рр. як джерело до вивчення соціально-правового становища населення Галичини в умовах нацистської окупації*» [306] дослідниця, спираючись на широку джерельну базу, проаналізувала процес залучення українців до роботи в Німеччині, розмежувала етапи трудових депортацій та висвітлила умови життя депортованих. Спільна праця В. Кучера та Г. Стефанюк «*Окупаційний режим у дистрикті «Галичина»*» [276] вирізняється комплексністю джерельної бази, що включає матеріали обласних та центральних архівів, збірники документів та пресові видання. Автори не лише окреслили загальну ситуацію в дистрикті, але й навели статистичні дані щодо кількості вивезених робітників, що дозволяє оцінити масштаби депортацій упродовж усього періоду окупації.

Досліджуючи особливості нацистського окупаційного режиму в дистрикті «Галичина», варто проаналізувати джерелознавчий потенціал праць Ю. Левченка

[279; 280]. Зокрема, монографія *«Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.»* [280] написана з використанням широкого масиву архівних матеріалів, періодичних видань воєнного часу («Нові вісті», «Хлібороб», «Бюлетень» тощо), спогадів та мемуарів, що забезпечує багатовимірність дослідження [280, с. 382–383]. На основі вказаної джерельної бази здійснено аналіз головних напрямів нацистської економічної політики – сільського господарства, фінансової системи, промисловості, а також примусової праці в Німеччині. При розгляді окремих дискусійних питань, пов'язаних із впровадженням обмежень та заборон на окупованих територіях, автор спирається на матеріали збірників документів, опублікованих в радянську добу.

У дослідженні *«Стан і проблема примусових робітників дистрикту «Галичина» в матеріалах Львівської біржі праці»* [252] О. Бежук більш предметно підійшла до вивчення проблеми примусової праці. Авторка проаналізувала нормативно-правові акти нацистської Німеччини та розглянула діяльність окупаційних установ, головним завданням яких було вербування робочої сили. Використання широкого кола джерел, зокрема пресових видань Галичини (*«Львівські вісті»* та *«Дрогобицьке слово»*) [252, с. 72–73], дозволило порушити тему вимушеної згоди робітників на депортацію до Райху, зумовленої складним матеріальним становищем їхніх сімей.

Вагомий джерелознавчий внесок у дослідження проблеми залучення місцевого українського населення до добровільно-примусових робіт у Німеччині в часи нацистської окупації здійснила Т. Турчин [342]. Використовуючи широкий спектр архівних матеріалів, збірників документів, мемуаристики та преси, а також власну джерелознавчу оцінку, дослідниця здійснила аналіз перебігу трудової мобілізації нацистською Німеччиною на прикладі м. Станіславів. Окрім того, вона з'ясувала й охарактеризувала основні напрями джерелознавчих напрацювань українських та зарубіжних дослідників, що стосуються дискусійних питань залучення нацистською Німеччиною іноземної робочої сили.

Колективна монографія *«Від Рейхстагу до Івдзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій»* [257], видана за редакцією Я. Примаченко, охоплює широкий спектр проблем, пов'язаних із Другою світовою війною. У ній висвітлено специфіку німецького окупаційного режиму, «українське питання» в політиці нацистської влади та діяльність українських підпільних організацій. Водночас, на основі джерельної бази (спогадів очевидців, збірників документів, фотоматеріалів, пресових виданнях тощо) автори приділили увагу й окремим аспектам політики трудових депортацій, що дозволяє інтегрувати цю проблему в ширший контекст воєнної історії України.

Праця К. Кондратюка *«Волинь і Галичина під німецькою окупацією 1941–1944 рр.: соціально-економічний і культурно-освітній аспекти»* [272] вирізняється порівняльним підходом до аналізу джерельного матеріалу про окупаційну політику нацистів. Автор дослідив використання місцевого населення Галичини та Волині для економічних потреб Райху, виокремивши як спільні, так і відмінні риси функціонування окупаційного режиму. Опрацювавши низку архівних, мемуарних, автобіографічних та пресових джерел («Краківські вісті», «Львівські вісті», «Вісник УЦК» тощо) [272, с. 337 – 338], він підкреслив, що становище українського населення дистрикту «Галичина» було відносно кращим, ніж у більшості інших регіонів України.

Питання використання українських робітників у роки нацистської окупації часто розглядається крізь призму діяльності Українського центрального комітету (УЦК). У цьому напрямі показовою є праця А. Тронь *«Діяльність Українського центрального комітету в Генеральній губернії: гуманітарна сфера»* [341], де авторка на основі пресових видань та мемуарних свідчень членів організації висвітлила ключові напрями її діяльності – від допомоги безробітним до опіки над робітниками. Водночас дослідниця здійснила власну характеристику джерельної бази, що дозволяє критично оцінити як масштаби, так і обмеження діяльності УЦК.

Джерелознавчою базою праці Л. Трепак *«Утворення, структура та повноваження німецької окупаційної влади у дистрикті Галичина (1941–1944 роки)»* [310] є нормативно-правові та автобіографічні джерела [310, с. 130]. Їхнє опрацювання дало можливість висвітлити процес формування колоніальної політики нацистської адміністрації. Авторка показала, що ігнорування інтересів місцевого населення призводило до масових арештів, мобілізації та депортацій. Зауважимо, що дослідниця не використовує пресові видання, збірники документів та архівні матеріали європейських фондів, що могло б значно розширити джерельну базу наукової роботи.

Монографічне дослідження С. Скульчика *«Український вимір Другої світової війни»* [268] є сучасним переосмисленням методологічних підходів та усталених історіографічних наративів про Другу світову війну. Автор, залучивши до наукового обігу значну джерелознавчу базу, наголошує на необхідності припинення постійних наукових дискусій навколо проблем українського націоналізму та війни загалом, які часто зумовлені політичною кон'юктурою [268, с. 239–241]. Автор закликає сучасних істориків зосередити увагу на дослідженні механізмів насильницьких практик, повсякденного життя та культурних трансформацій в умовах окупації України. На думку дослідника, такі студії здатні висвітлити маловідомі аспекти життя українського населення у роки Другої світової війни та по-новому оцінити політико-ідеологічні зміни в німецькій і радянській окупаційних системах [268].

Монографія *«Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн: історичні нариси»* [285] є фундаментальним дослідженням, що охоплює проблематику воєнного досвіду українського населення у XX столітті. Джерелознавчий аспект роботи репрезентований автобіографічними, пресовими та архівними матеріалами України й Європи [285, с. 530]. Їхній аналіз дав можливість реконструювати події обох світових воєн, зосередивши увагу на стратегіях виживання та моделях поведінки різних соціальних груп. Водночас зауважимо, праця вирізняється прагненням поєднати макроісторичний аналіз із мікроісторичними сюжетами, що дозволяє відтворити будні пересічних мешканців українських

населених пунктів в умовах окупаційних режимів. Окремо аналізуються соціальні програми та допоміжні акції, спрямовані на покращення умов життя вразливих груп населення. Окрім того, автором здійснено аналіз нацистської політики у сфері вербування, транспортування, проживання та умов праці українських робітників у Німеччині [285]. Особливу джерелознавчу значимість праці становить поєднання різнорідних матеріалів – від особистих свідчень до офіційних документів нацистської влади, що забезпечує багатовимірність реконструкції воєнного досвіду та дозволяє інтегрувати соціальну історію у ширшому контексті теми.

Праця М. Шевченко [312] є важливим внеском у дослідження проблеми примусової праці українців у Німеччині, оскільки акцентує увагу на жіночому досвіді. Авторка, спираючись на статистичні матеріали німецьких архівів, показала, що станом на вересень 1944 р. жінки становили майже 49,8% від загальної кількості українських працівників. Вона зазначає, що жіноче населення здебільшого працювало в полегшених умовах, проте було залучене до різних сфер – від промисловості й гірничодобувної галузі до сільського та внутрішнього господарства. Водночас робота вирізняється широким спектром джерел, включно з епістолярними матеріалами, що дозволяє відтворити не лише статистику, а й особистісний вимір проблеми.

Значний вклад у дослідженні пропаганди нацистського та радянського окупаційних режимів на території західної України внесла Г. Стародубець [304; 336]. Авторка спираючись на архівні документи (ЦДАГОУ та ДАТО), пресові та мемуарні матеріали простежила процес створення та впровадження пропаганди серед місцевого населення західної України. Особливу увагу, авторка приділила вивченню плакатного мистецтва, як невід'ємного елементу пропаганди та дієвого способу впливу на місцеве населення [337].

Джерелознавчий потенціал наукової праці А. Афтанаса [251] представлений пресовими виданнями, архівними матеріалами та мемуарами. Їхнє опрацювання дало можливість автору дослідити трудову політику нацистського режиму в дистрикті «Галичина». Автор, використовуючи вказані джерела, дослідив проблему примусово-

добровільної мобілізації населення та його використання для економічних потреб Райху. Значну увагу він приділив ролі окупаційної влади у кампаніях вербування та транспортування робітників, а також проаналізував нормативно-правові акти, що регламентували діяльність Фріца Заукеля (уповноважений з використання робочої сили в нацистській Німеччині) [251, с. 16–17].

Окремо варто згадати іншу працю дослідника – *«Нацистська кампанія вербування й депортації населення в дистрикті Галичина (1941–1944)»* [250], у якій розкрито особливості проведення кампанії з набору нових робітників для експлуатації в Німеччині та з'ясовано роль УЦК у питаннях опіки над вивезеним населенням. На основі досліджених архівних матеріалів, спогадів та тогочасних періодичних видань (*«Воля Покуття»*, *«Львівські вісті»*, *«Краківські вісті»* тощо) [250, с. 141–143] автор простежив особливості реалізації німецької політики вивезення працездатного населення дистрикту «Галичина» до Німеччини. Окрім того, він звернув увагу на діяльність Урядів праці, які функціонували в кожному окрузі та займалися пошуком нової робочої сили. Дослідник також встановив, що діяльність Інформаційного бюро відігравала важливу роль у процесі рекрутування висококваліфікованих робітників.

На окрему увагу заслуговує праця *«Участь уряду праці у справах трудової мобілізації населення дистрикту «Галичина» (За матеріалами періодичних видань)»* [254] за авторства О. Марущенка, С. Борчука, І. Монолатія та Г. Стефанюк. За допомогою періодичних видань дистрикту «Галичина», автори проаналізували роль Уряду праці у трудовій мобілізації українського населення дистрикту «Галичина». Також, через аналіз пресових видань, автори простежили роль пропаганди у згаданих процесах [255; 256].

Отже, головною джерелознавчою рисою сучасної української історіографії є прагнення до джерельної багатоплановості: поєднання офіційних документів із особистими свідченнями, пресових матеріалів із архівними фондами, що дозволяє не лише реконструювати політику окупаційної влади, а й відтворити досвід пересічних українців. Водночас окремі дослідження демонструють обмеження джерельної бази

(відсутність періодики чи матеріалів європейських архівів), що вказує на перспективність подальшого розширення джерелознавчого поля.

Помітне місце у дослідженні вказаної проблеми займають праці українських діаспорних науковців. Переважно вони зосереджуються на висвітленні українського національно-визвольного руху в умовах нацистського та радянського окупаційних режимів. Важливо й те, що значна частина діаспорних праць була написана очевидцями подій, що суттєво поглиблює їхню джерелознавчу цінність.

Одним із перших діаспорних істориків, який дослідив період нацистської окупації України, був І. Каменецький. У праці *«Hitler's Occupation of Ukraine 1941–1944»* (Гітлерівська окупація України 1941–1944) [323] він розглядає окупацію українських земель крізь призму «расової політики» нацистської влади. Джерелознавча цінність його праці є в тому, що автор був очевидцем подій, а також використав архівні документи і матеріали, зумівши переконливо відтворити реалії окупованих регіонів України. Дослідник детально аналізує складові нацистської політики – від масштабної пропаганди серед українського населення до масових репресій «неугодних» соціальних груп. Політика вивезення працездатного населення України певною мірою також знайшла відображення у цій праці. Використовуючи матеріали Нюрнберзького процесу, автор наводить приклади злочинних дій щодо українських робітників у Німеччині та частково описує їхній побут [323, с. 94–95]. Варто відмітити, що І. Каменецький розглядає проблематику вивезення робітників до Райху більш комплексно, незважаючи на регіональні особливості окремих областей.

Надзвичайно важливим для вивчення питання трудової мобілізації галицького населення, а також загалом окупаційного режиму в дистрикті «Галичина», є двотомне видання *«Рогатинська земля. Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів»* [119; 120]. Завдяки плідній праці діаспорних науковців у ньому зібрано значний масив мемуарних та історіографічних матеріалів, що стосуються м. Рогатина та його околиць – від найдавніших часів до кінця XX ст. Автори приділили періоду нацистської окупації Рогатинщини особливу увагу,

розкривши специфіку німецької політики «нового порядку» на окупованих землях. Тема використання примусової праці знайшла своє відображення на прикладі реалізації нацистської політики у с. Пуків [120] та м. Рогатин [119]. У виданні порушуються питання вербування, вимушеного погодження на виїзд, масових облав, а також спроб спротиву з боку місцевого населення.

Вагоме місце у дослідженні Другої світової війни та основних аспектів німецької окупації посідають праці сучасних вітчизняних науковців. Праці М. Марунчака вирізняються широким використанням джерел особового походження, що надає їм значної джерелознавчої ваги. Завдяки мемуарам, листам та власним спогадам автор зміг показати не лише механізми контролю нацистською владою, але й повсякденний досвід українських робітників у таборах праці. Особливу увагу він приділяє питанню розподілу робочої сили з дистрикту «Галичина» та функціонуванню робітничих таборів як ключових елементів системи примусової праці [286].

Розглядаючи історичні надбання діаспорних науковців, не можна оминати увагою дослідження В. Косика *«Україна і Німеччина у Другій світовій війні»* [273]. Джерелознавче значення вказаної праці є вагомим, оскільки автором опрацьовано і введено в науковий обіг документи і матеріали німецьких архівів [273, с. 464]. Дослідник на основі власних спогадів та архівних документів висвітлив особливості нацистського окупаційного режиму на території України. Значну увагу він приділив основним методам набору на працю в Німеччину «нових» робітників. Використовуючи матеріали Нюрнберзького процесу та документи німецьких архівних фондів, автор дослідив умови життя й праці українських робітників у Німеччині. Науковець зазначає, що збільшення кількості примусово вивезених робітників до Райху спричинило брак робочих рук на окупованих українських землях. Окремо він порушує питання морально-психологічного стану робітників та описує жорстоке поводження з ними з боку нацистів у трудових таборах і на місцевих підприємствах Райху.

Варто відзначити працю «*Альманах Станіславівської землі*» [84], яка містить значний масив документів та матеріалів, упорядкованих у трьох томах. Особливе значення для досліджуваної проблематики має третій том, присвячений вивченню діяльності нацистської влади на території м. Станіславів. У ньому подано матеріали, що стосуються боротьби повстанських сил із нацистськими та радянськими окупантами, а також здійснено аналіз становища мешканців міста під час Другої світової війни. Важливе місце у дослідженні займає висвітлення діяльності УЦК та його нижчих ланок – Українського крайового комітету (УКК) і Українського окружного комітету (УОК). У спогадах учасників подій приділено увагу заходам німецької влади стосовно залучення мешканців Станіслава до всебічної добровільно-примусової праці в Німеччині [84, с. 102].

На окрему увагу заслуговує праця С. Телки «*Ukrainian Labourers in Nazi Germany, 1939–1945*» (Українські робітники в нацистській Німеччині, 1939–1945) [338], присвячена досвіду етнічних українських робітників, відправлених до нацистської Німеччини під час Другої світової війни. Автор розглядає «український випадок» трудової мобілізації як приклад неоднозначного ставлення нацистської влади до цього питання, залежно від регіонів проживання робітників. На основі проаналізованих мемуарних та усних свідчень як самих робітників, так і осіб, причетних до процесу вивезення, дослідником акцентовано на більш «м'яких» способах вербування у західній частині України порівняно з іншими регіонами. Окремо порушуються питання «расової політики» та впливу воєнних дій як чинника збільшення набору робочої сили. У праці детально висвітлено соціальне становище українських робітників у Німеччині, показано особливості функціонування трудових таборів, а також проаналізовано каральну систему, яка реагувала навіть на найменші правопорушення іноземних робітників. Значну джерелознавчу вагу дослідженню надає використання мемуарних та усних свідчень, що дозволяє відтворити не лише інституційний, а й особистісний вимір проблеми, доповнений аналізом нормативних

правил та обов'язків, покладених на українських робітників місцевою владою [338, с. 144–145].

Важливим внеском у дослідження проблеми примусової праці є праця М. Мельничука «*Ukrainian Ostarbeiters in Canada: Individual and Collective Remembering*» (Українські остарбайтери в Канаді: індивідуальні та колективні спогади) [328]. Автор проаналізував низку джерел – від легальних пресових видань та розпоряджень відділу пропаганди до матеріалів Інформаційного бюро, – що надає дослідженню значної джерелознавчої ваги [328, с. 92]. Завдяки цьому він реконструює обставини добровільно-примусового залучення українців з усіх регіонів України до робіт у Третьому райху та показує роль пропаганди у формуванні згоди населення на виїзд. Особливу цінність становить поєднання інформації офіційних документів із матеріалами особового походження, що дозволяє відтворити як інституційний, так і соціальний вимір проблеми. Проте слід зауважити, що автор не розділяє українських робітників з дистрикту «Галичина», як окрему категорію, а, навпаки, відносить їх до загальної категорії остарбайтерів.

Важливим внеском у сучасну історіографію є праця В. Ісаїва, А. Грегоровича та О. Романишина «*Between Hitler and Stalin. Ukraine in World War II: The Untold Story*» (Між Гітлером і Сталіним. Україна у Другій світовій війні: нерозказана історія) [322]. Її джерелознавча значимість полягає у використанні широкого спектра документів нацистського та радянського походження, що дозволило авторам здійснити порівняльний аналіз двох злочинних режимів [322, с. 110–118]. Окремий розділ присвячено проблемі трудової мобілізації українців: розглянуто процеси вербування, транспортування, умови життя та праці, а також подано статистичні показники вивезених робітників і тих, хто повернувся додому після війни.

Натомість дослідження проблеми залучення українського жіночого населення на примусові роботи до Німеччини вдало представлено у колективній джерелознавчій праці «*Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія XX століття*» [292], що вийшла за редакцією канадської дослідниці І. Винницької. У книзі подано двадцять

одне інтерв'ю з мешканками різних регіонів України (зокрема й Галичини), які розповідають про власні життєві долі упродовж XX століття. Беззаперечна джерелознавча цінність цього видання полягає у відображенні усно-історичних свідчень жінок-робітниць, котрі через різні обставини опинилися на примусових роботах у Німеччині. Праця містить значний обсяг інформації про процеси вербування та масові облави, здійснені на українське населення з метою його вивезення на роботи в Райх. Крім того, завдяки спогадам очевидців певною мірою розкриваються особливості німецької політики стосовно іноземних робітників.

Отже, діаспорні праці мають значне джерелознавче значення, адже: написані на основі аналізу мемуарних, епістолярних та усних свідчень, що дозволяє відтворити «людський вимір» примусової праці; використовують пропагандистські та офіційні документи, які показують механізми мобілізації та контролю; поєднують порівняльний аналіз тоталітарних систем із соціальною історією тощо.

Аналізуючи зарубіжну історіографію, варто приділити увагу дослідженням американських науковців. Серед них варто згадати працю Е. Хомзе «*Foreign Labour in Nazi Germany*» (Іноземна робоча сила в нацистській Німеччині) [321]. Джерелами до вивчення вказаної проблематики є матеріали Національного архіву США (Вашингтон) [321, с. 313–328]. Автор, один із перших американських істориків, приділив увагу вивченню діяльності спеціальних організацій та міністерств, метою яких було використання іноземної робочої сили для потреб Райху. Е. Хомзе також акцентує увагу на відмінностях у ставленні німецької влади до різних груп іноземних робітників залежно від їхнього походження та національності. Праця Д. Фріда «*The Exploitation of Foreign Labour by Germany*» (Експлуатація іноземної робочої сили Німеччиною) [316] має значне джерелознавче значення завдяки використанню архівних документів та матеріалів особового походження, зокрема аналізу листів, автобіографій і спогадів робітників. Це дозволяє авторові надати цінні статистичні дані щодо масштабів трудової мобілізації в окупованій Європі.

Значний внесок у дослідження нацистського окупаційного режиму на території Генерал-Губернаторства здійснили польські науковці. Праця Я. Гросса «*Polish Society Under German Occupation: The Generalgouvernement, 1939–1944*» (Польське суспільство під німецькою окупацією: Генерал-Губернаторство, 1939–1944) [317] має значну джерелознавчу цінність завдяки використанню мемуарних матеріалів та збірників документів, проте відмітимо, що в ній відсутнє системне залучення документів архівних фондів Польщі, Німеччини та України [317, с. 307–322]. Це зумовлює певну узагальненість висновків, зокрема щодо примусової праці, яку автор розглядає крізь призму польського суспільства, не виокремлюючи українців як окрему групу. Попри це, дослідження є важливим для розуміння суперечностей у політиці окупаційної адміністрації та їхнього впливу на формування руху опору.

Окремо варто відзначити праці мюнхенського дослідника Д. Поля [301], який здійснив аналіз наукових здобутків західної історичної науки про період нацистської окупації українських земель. Автор наголошує, що починаючи з 1950-х років дослідники активно використовували матеріали Нюрнберзького процесу та спогади очевидців, зокрема українських емігрантів у Німеччині та інших країнах, як важливий елемент підсилення наукових студій. У центрі уваги зарубіжного історика перебували такі проблеми, як перебіг воєнних дій, діяльність репресивного апарату на окупованих територіях, антисемітизм, використання іноземних робітників у економічних потребах Райху тощо. Д. Поль стверджує, що основну частину іноземних робітників становило українське населення, а трудова політика нацистів виявилася ефективнішою, ніж їхні економічні стратегії.

Праця Р.-Д. Мюллера «*Die Zwangsrekrutierung von «Ostarbeitern» 1941–1944*» («Примусовий набір «остарбайтерів» 1941–1944») [330] вирізняється надзвичайно широкою джерельною базою, яка охоплює українські та німецькі документи архівних фондів, мемуарні та автобіографічні матеріали, а також пресові видання. Це дозволило авторів показати провал пропаганди та безпосередню участь вермахту у вербуванні й транспортуванні українських робітників (в тому числі з території дистрикту

«Галичина») до Німеччини. Джерелознавча значимість праці полягає у поєднанні офіційних документів із особистими свідченнями, що дає змогу відтворити як інституційний, так і соціальний вимір примусової праці.

Монографія Г. Шварц «*Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder im Zweiten Weltkrieg*» («Діти, яких не врахували. Східні робітниці та їхні діти у Другій світовій війні») [333] є унікальною за своєю джерелознавчою основою, адже авторка залучила значний масив особових джерел – спогади, листи та свідчення примусових робітниць (Рейхскомісаріату Україна та дистрикту «Галичина») і їхніх дітей. Це дозволило показати, що жінки, попри гендерні відмінності, були змушені працювати на рівні з чоловіками у промисловості та виконувати важку фізичну працю. Особливу цінність становить аналіз дитячих спогадів, які відкривають новий вимір дослідження примусової праці, зосереджуючи увагу на соціальних і психологічних наслідках.

Монографія У. Герберта «*Fremdarbeiter. Politik und Praxis des Ausländer-Einsatzes in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*» (Іноземні робітники: політика і практика застосування праці іноземців у воєнній економіці Райху) [319] є однією з найґрунтовніших зарубіжних праць з досліджуваної проблематики, що висвітлює політику та практику використання іноземної робочої сили у воєнній економіці Третього райху. Її джерелознавча значимість полягає у використанні матеріалів Нюрнберзького процесу, архівів європейських країн та особових свідчень іноземних робітників [319, с. 535–570]. Це дозволило авторові не лише реконструювати механізми мобілізації та умови праці, але й показати функціонування каральної системи та різницю у ставленні місцевих органів влади до робітників різних національних груп [320]. Хоча українські робітники з Галичини не були показані як окрема категорія, однак дослідження певною мірою торкається специфіки окупаційного режиму власне в цьому регіоні. Таким чином, праця У. Герберта має вагоме джерелознавче значення й залишається важливим орієнтиром у міжнародній історіографії проблеми примусової праці.

Праця Ф. Штампа «*Zwangsarbeit in der Metallindustrie 1939–1945. Das Beispiel Mecklenburg-Vorpommern*» (Примусова праця в металургійній промисловості 1939–1945. Приклад Мекленбурга-Передньої Померанії) [335] вирізняється багатою джерельною базою, яка включає локальні архівні матеріали та документи Нюрнберзького процесу. Це дозволило авторові показати умови життя й праці іноземних робітників у Мекленбурзі-Передній Померанії, їхнє розміщення на копальнях і металургійних заводах, рівень заробітної платні та медичне забезпечення. Особливу цінність становить увага до випадків репресій та діяльності руху опору серед іноземних робітників. Хоча українські робітники згадуються у дослідженні, автор не подає їх як окрему групу, що залишає простір для подальших студій. Джерелознавчий потенціал роботи є значним, адже вона поєднує локальні архівні джерела з міжнародними матеріалами, створюючи багатовимірну картину примусової праці.

Праця М. Шперера «*Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945*» (Примусова праця під свастикою: іноземні цивільні робітники, військовополонені та ув'язнені в німецькому Райху та окупованій Європі 1939–1945) [334] є однією з найґрунтовніших зарубіжних студій проблематики примусової праці. Її джерелознавча значимість полягає у використанні матеріалів приватних та державних архівів Німеччини та інших європейських країн, а також особових джерел (листи робітників та щоденники нацистського командування), що дозволило авторові комплексно висвітлити становище іноземних робітників [334, с. 119–206]. Дослідник показав, що до цієї категорії належали не лише цивільні особи, але й військовополонені та ув'язнені у концентраційних таборах. Особливу увагу він приділив порівнянню умов життя та заробітної платні східних і польських робітників із висококваліфікованими працівниками інших національних груп, а також долі тих, хто після війни повернувся до СРСР і зазнав переслідувань. Таким чином, робота М. Шперера має значне джерелознавче значення для досліджуваної проблематики.

Монографія Г. Шаффт *«From Racism to Genocide: Anthropology in the Third Reich»* (Від расизму до геноциду: антропологія Третього райху) [332] вирізняється багатою джерельною базою, яка включає мемуарні, пресові та архівні матеріали, зосереджені в європейських країнах. Це дозволило авторці показати, що використання іноземної робочої сили було тісно пов'язане з «расовою політикою» нацистської влади, а характер роботи визначався національною приналежністю робітника. Особливу цінність становить увага до «українського питання» у планах нацистського керівництва. Проте, варто відмітити, що в дослідженні бачимо відсутність системного залучення до наукового обігу документів українських архівних фондів.

Дослідження М. Айкеля *««Через брак людей...». Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр.»* [246] вирізняється ґрунтовною джерельною базою, яка включає матеріали українських обласних державних архівів та мемуарні свідчення. Це дозволило авторові показати примусовий характер трудової мобілізації та простежити динаміку зростання кількості вивезених робітників упродовж 1941–1944 рр. Особливу цінність становить використання локальних архівних фондів, що дає змогу реконструювати регіональні особливості політики нацистської влади та доповнити загальну картину примусової праці українців у Третьому райху [246, с. 156–160].

Звісно, не можна оминати працю голландського історика К. Беркгофа *«Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою»* [253]. На основі великої кількості архівних документів, матеріалів та спогадів очевидців автор відтворює реалії та показує репресивну сутність нацистського окупаційного режиму в Україні. Тема примусової праці також знайшла певне відображення у дослідженні, проте К. Беркгоф розглядає її виключно в контексті загальної економічної політики нацистської влади, спрямованої на виснаження українських земель.

Джерелознавчою значимістю вирізняється книга Т. Снайдера *«Криваві землі. Європа між Гітлером і Сталіном»* [303]. Автором при висвітленні актуальних проблем Другої світової війни проаналізовано архівні матеріали, пресові видання та

мемуарні свідчення очевидців подій. Це дозволило дослідникові не лише проаналізувати політику окупаційної влади Третього райху, але й відтворити соціально-побутовий вимір життя населення Східної Європи. Джерелознавче значення праці полягає у поєднанні матеріалів архівних фондів із особовими джерелами, що забезпечує комплексність та багатовимірність дослідження [303, с. 269–273].

Праця Ф. Лемміца «*«Ausländereinsatz» und Zwangsarbeit im Ersten und Zweiten Weltkrieg: neuere Forschungen und Ansätze*» («Іноземне розгортання» та примусова праця у Першій та Другій світових війнах: новітні дослідження та підходи) [326] вирізняється багатою джерельною базою, яка включає матеріали архівних фондів Німеччини, спогади очевидців та історіографічні праці. Це дозволило авторові показати використання іноземної робочої сили у різних секторах економіки. Джерелознавча значимість дослідження полягає у поєднанні офіційних документів та особових джерел, проте в науковому доробку бачимо відсутність пресових матеріалів, що не дає змоги простежити в достатній мірі пропагандистський вимір мобілізаційної політики.

Вагомою у вивченні досліджуваної проблематики є праця К. Лінне «*Arbeiterrekrutierung in Ostgalizien 1941 bis 1944: Zwischen Freiwilligkeit und Menschenjagden*» (Вербування робітників у Східній Галичині 1941–1944: між добровільністю та полюванням на людей) [327]. Вона вирізняється багатою джерельною базою, яка охоплює мемуарні свідчення, пресові матеріали та документи Національного архівного фонду [327, с. 61–64]. Це дозволило авторові показати трансформацію трудової мобілізації: від добровільних виїздів на початку окупації до примусових акцій із залученням каральних структур вермахту. Джерелознавча значимість дослідження полягає у відтворенні локальної специфіки мобілізаційних процесів у дистрикті «Галичина», що робить його одним із ключових у сучасній історіографії.

Монографія С. Корнера та П. Руггенталер «*Zwangsarbeit in der Land-und Forstwirtschaft auf dem Gebiet Österreichs 1939 bis 1945*» (Примусова праця в сільському та лісовому господарстві на території Австрії 1939–1945 рр.) [324] вирізняється багатою джерельною базою, що включає неопубліковані документи, архівні матеріали нацистського періоду, пресові та мемуарні джерела. Це дозволило авторам здійснити порівняльний аналіз становища різних національних груп іноземних робітників у сільському та лісовому господарстві Австрії [324, с. 576–582]. Окрему цінність становить спроба реконструкції економічної ситуації Австрії на основі документів німецьких архівів, що робить дослідження важливим для розуміння регіональної специфіки примусової праці. Джерелознавче значення роботи полягає у поєднанні локальних та зарубіжних джерел, що забезпечує комплексність дослідження.

Наукова публікація Ч. Діка «*Builders of the Third Reich: The Organisation Todt and Nazi Forced Labour*» (Будівельники Третього райху: організація Тодта та нацистська примусова праця) [314] вирізняється багатою власне джерельною базою. Вона охоплює нормативно-правові документи нацистської Німеччини, архівні матеріали європейських країн, пресові джерела та автобіографічні свідчення. Це дозволило авторові показати, що організація «Тодт» стала ключовим інструментом використання іноземної робочої сили, фактично перетворившись на «напівдержавну структуру» з управління економікою та використання примусової праці. Особливу цінність становить увага до етнічної приналежності робітників як чинника, що визначав методи їхнього набору та умови праці.

Джерельну базу праці Ф. Хаазе та Д. Раушенбергера [318] складають значна кількість документів з локальних архівів Верхньої Баварії. Їхнє опрацювання дозволило авторам детально простежити умови життя та праці іноземних робітників у регіоні. Особливу увагу вони приділили використанню неповнолітніх у різних секторах економіки, що надає дослідженню важливого соціального виміру. Джерелознавча цінність дослідження полягає у відтворенні локальної специфіки мобілізаційних процесів завдяки комплексному використанню європейських архівних

фондів та мемуарних свідчень, що забезпечило можливість реконструкції індивідуального досвіду робітників.

Праця С. Салмоновича «*Status prawny Polaka pod okupacją niemiecką (1939–1945)*» (Правовий статус поляків під німецькою окупацією (1939–1945)) [331] вирізняється багатою джерельною базою. Вона написана на основі вивчення нормативно-правових актів нацистської Німеччини та мемуарних свідчень [331, с. 358–360]. Це дозволило досліднику показати, як окупаційна влада юридично оформлювала обмеження для місцевого населення та створювала систему правової нерівності. Джерелознавча значимість дослідження полягає у порівняльному аналізі офіційних документів із особовими джерелами, що забезпечує комплексне бачення правового становища місцевого населення та робітників у період окупації.

Джерельна база праці М. Кубицького «*Niemiecka gospodarka rolna w okupowanej Polsce 1939–1945. «Ziemie wcielone do Rzeszy» oraz Generalne Gubernatorstwo – stan badań i postulaty badawcze*» (Німецька сільськогосподарська економіка в окупованій Польщі 1939–1945. «Землі, включені до складу Рейху» та Генерал-губернаторство – стан досліджень та дослідницькі пропозиції) [325] включає документальні матеріали, опрацьовані автором в архівних установах Польщі та Німеччини, мемуарні та автобіографічні свідчення польського населення, а також матеріали нацистського керівництва [325, с. 81–85]. Це дозволило досліднику здійснити комплексний аналіз економічної політики окупаційної влади в Генеральному Губернаторстві та показати примусову працю в Німеччині як невід’ємний елемент цієї політики.

Отже, загальний аналіз стану наукової розробки проблеми підтверджує її актуальність та новизну. Важливою джерелознавчою рисою сучасної української історіографії є прагнення до багатопланового використання джерел: поєднання офіційних документів із особистими свідченнями, пресових матеріалів із архівними фондами. Такий підхід дозволяє не лише реконструювати політику окупаційної адміністрації, а й відтворити досвід пересічних українців. Натомість, праці української діаспори мають значну джерелознавчу цінність, адже ґрунтуються на

аналізі мемуарів, епістолярних джерел та усних свідчень, що дає можливість показати «людський вимір» примусової праці. Водночас вони використовують пропагандистські та офіційні документи, які розкривають механізми мобілізації та контролю, а також дають можливість здійснити порівняльний аналіз тоталітарних систем із соціальною історією. Зарубіжні дослідники трактують примусову працю як складову економічної політики Третього райху. Їхні роботи спираються переважно на матеріали Нюрнберзького процесу, європейських архівів, мемуарні та пресові джерела тощо. Це дозволяє простежити вплив расової політики нацистів на процес залучення іноземної робочої сили, умови життя та праці робітників, а також систему каральних заходів.

Попри наявність окремих досліджень, досі бракує комплексної праці, яка б всебічно охоплювала всі аспекти проблеми використання примусової праці населення дистрикту «Галичина» в Німеччині.

1.2. Джерельна база дослідження

У процесі написання дослідження було використано широкий комплекс джерел, до якого увійшли як опубліковані матеріали, так і документи, що ще не введені до наукового обігу. Відповідно, їх умовно можна поділити на кілька груп:

- 1) архівні матеріали;
- 2) опубліковані джерела (збірники документів);
- 3) періодичні видання (преса, плакати, стінні газети тощо);
- 4) джерела особового походження (мемуаристика та листи робітників);
- 5) усні свідчення очевидців та учасників тогочасних подій.

До першої групи належать матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДАСБУ), Державного архіву Івано-Франківської області (ДАІФО), Державного архіву Тернопільської області (ДАТО), Державного архіву

Львівської області (ДАЛО), Архіву Центру досліджень визвольного руху (АЦДВР), а також Федерального військового архіву Німеччини у Фрайбурзі (ВА-МА).

У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) зберігається значний масив матеріалів, що стосується досліджуваної проблематики. Зокрема, у фонді 334 (*Гаврилишин Богдан Дмитрович, 1926–2016, громадсько-політичний діяч, економіст*) міститься велика кількість задокументованих свідчень очевидців, а також фотоматеріали, які відображають наслідки нацистської політики використання трудових ресурсів українського населення. Водночас у фонді № 408 (*Колекція журналів, газет та бюлетенів, зібрана українцями Словаччини, 1912–1966*) зосереджені пресові агітаційні матеріали нацистської влади, що були спрямовані на українських робітників як у Галичині, так і безпосередньо в Німеччині.

Окрема частина матеріалів із досліджуваної теми зберігається у фондах ЦДАВО України. Документи, що стосуються діяльності Українського центрального комітету (УЦК) у Генеральному Губернаторстві та дистрикті «Галичина», містяться у фонді 3959 (*«Український центральний комітет, Краків – Львів»*). У цьому фонді збережено звернення, розпорядження та відозви до населення дистрикту «Галичина», періодичні видання комітету (*«Вісник УЦК»*), списки осіб, вивезених до Німеччини, а також вказівки щодо видачі «виказок» робітникам. Крім того, фонд містить інформацію про загальний стан справ у дистрикті «Галичина» та звіти окружного комітету УЦК, які відображають злочинну діяльність нацистської влади щодо українського населення.

У фондових зібраннях ГДАСБУ також зосереджено значний масив матеріалів, що має безпосереднє відношення до досліджуваної проблематики. Зокрема, фонд Ф. 13 (*Колекція друкованих видань КГБ УРСР*) містить: документальні матеріали про діяльність підпільних організацій, що дозволяють простежити масштаби та форми їхньої протидії окупаційній владі; офіційні нацистські розпорядження та звіти, які відображають адміністративні механізми контролю та використання трудових ресурсів, меморандуми українських організацій (ОУН, Українська Громада, УНО,

УЦК), що дають можливість реконструювати позиції та стратегії українського політичного середовища в умовах окупації, матеріали підпільних структур, які безпосередньо стосуються проблеми примусової праці та мобілізації населення.

Значна кількість матеріалів із досліджуваної теми зберігається у фондах ДАІФО. Фонд Р–36 (*«Станіславське окружне староство, м. Станіслав, дистрикт Галичина»*) містить значний масив нацистських директив та розпоряджень, адресованих Генеральному Губернаторству та Станіславській міській управі, звіти про політичний та економічний стан краю, листування з сільськими старостами, документи, адресовані органам влади з питань адміністрування та фінансів, а також санітарні картки осіб, вивезених на примусово-добровільну працю до Німеччини.

Циркуляри та розпорядження місцевої влади дистрикту «Галичина» щодо відправки й розподілу робочої сили до Третього райху зберігаються у фонді Р–37 (*«Коломийське окружне староство, м. Коломия, дистрикт Галичина»*). Окрім того, у цьому фонді містяться численні звіти з переписом населення, сформовані за національною приналежністю, а також директивні розпорядження військового командування нацистської армії щодо методів впровадження «нового порядку» на окупованих територіях.

Фонд Р–39 (*«Снятинська міська управа дистрикту Галичина»*) містить розпорядження окружного староства щодо мобілізації населення для будівництва доріг, а також списки призначених і вивезених робітників на примусово-добровільну працю до Німеччини. Фонд Р–40 (*«Залучевська волосна управа»*) включає вказівки та розпорядження для Коломийського окружного староства, які безпосередньо стосуються відправки українців молодого віку до Німеччини, а також листування біржі праці з місцевою владою щодо призначення населення на примусові роботи в Райху.

Нацистське листування та директиви з питань використання галицького населення в Третьому Райху, а також картки обліку в'їзду й виїзду громадян

дистрикту зберігаються у фонді Р-41 (*«Стецівська волосна управа, с. Стецева Снятинського повіту, дистрикт «Галичина»»*).

Фонд Р-57 (*«Станиславівська каса соціального забезпечення»*) містить інформацію про медичне страхування та розслідування випадків відшкодування коштів за лікування галицьких робітників у Німеччині. Тут також зберігаються переписка та розпорядження німецької каси соціального страхування, адресовані станиславівському відділенню, щодо матеріальної компенсації сім'ям робітників, які загинули або отримали серйозні травми під час роботи в Німеччині.

У фонді Р-98 (*«Станиславівська обласна комісія співпраці надзвичайної державної комісії зі звітності шкоди та злочинів, завданих німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками»*) знаходимо матеріали радянської слідчої комісії щодо злочинів нацистського режиму на території дистрикту «Галичина». Серед них – документи про грабежі, арешти, розстріли та списки населення, вивезеного на роботи до Німеччини.

Матеріали Станиславського обласного відділу у справах репатріації та фільтраційної комісії зберігаються у фонді Р-740 (*«Виконавчий комітет Станиславівського обласного з'їзду депутатів. Відділ у справах репатріації»*). Значну частину документів цього фонду становлять відомості про кількість вивезених та репатрійованих осіб зі Станиславської області, а також опитувальні листи примусово депортованих робітників щодо умов їхнього життя і праці в Німеччині. Водночас матеріали про кількість вивезених робітників та протоколи допитів осіб, які брали безпосередню або опосередковану участь у масових акціях трудової депортації населення дистрикту до Німеччини, зберігаються у фонді Р-1336 (*«Виконавчий комітет Косівського районного з'їзду депутатів»*).

Значна кількість матеріалів, що розкривають специфіку німецької економічної політики в дистрикті «Галичина», зберігається у ДАЛО. До них належать звіти про реалізацію кампанії вербування та вивезення галицького населення на роботу до Третього райху, які містяться у фонді Р-39 (*«Львівська біржа праці»*). У цьому фонді

також зберігаються справи, що відображають структуру місцевих урядів праці (Arbeitsämter), основним завданням яких був пошук нової робочої сили для потреб Райху. Крім того, тут зібрано статистичні дані щодо кількості примусово вивезених робітників до Німеччини, а також міжвідомче листування з питань організації професійно-технічного навчання для підвищення кваліфікації рекрутованих.

Важливу роль у даному дослідженні відіграє фонд Р-54 (*«Інформаційне бюро з вербування та відправки робочої сили у Німеччину»*), адже саме в ньому зосереджені директиви та постанови, що безпосередньо стосуються постачання робочої сили, рекламні оголошення підприємств із набору нових робітників, а також статистичні відомості про кількість осіб, яких бюро рекрутувало та відправило до Німеччини. Окрему цінність становить листування робітників з інформаційним бюро, яке дає змогу визначити основні причини добровільного виїзду місцевого галицького населення до Німеччини. Фонд Р-185 (*«Український Комітет Допомоги (УДК) Львівського округу»*) містить закрите листування між різними відділеннями УДК, фінансовими установами та цивільною адміністрацією у справах опіки й допомоги робітникам. У цьому фонді також зберігається інформація про численні акції переселення українського населення з метою звільнення територій та подальшого використання вивезених осіб для різноманітної роботи в Німеччині.

Окремі матеріали, що стосуються теми дослідження, зберігаються у фондах ДАТО. Так, у фонді Р-181 (*«Тернопільська міська управа дистрикту Галичина»*) міститься інформація про діяльність місцевого відділення бюро праці, зокрема щодо залучення та вивезення працездатного населення до Німеччини. Фонд Р-195 (*«Лановецька районна управа Кременецького округу»*) включає документи про примусові методи набору, а також матеріали про акції допомоги місцевої влади та спеціальних організацій (Мужі довір'я, УЦК, УКК тощо), спрямовані на забезпечення робітників і їхніх сімей речами першої необхідності під час перебування у Німеччині. Розпорядження щодо розміщення та поширення агітаційних матеріалів із метою набору добровольців на роботу до Німеччини, а також безпосередні приклади таких

матеріалів, зберігаються у фонді Р–196 (*«Кременецький окружний комісаріат дистрикту Галичина»*). Харчові картки та дані про кількість продукції, наданої сім'ям робітників, містяться у фонді Р–201 (*«Кременецький міський торговий відділ Кременецького округу»*).

Вагомий масив матеріалів, що висвітлює різні аспекти політики нацистської окупаційної влади у дистрикті «Галичина», зосереджений у німецькому архіві ВА–МА (м. Фрайбург). У фонді RW–23 (*«Управління озброєнь у Генеральній губернії»*) містяться справи, які стосуються ключових напрямів нацистської економічної політики на території Генерального Губернаторства та дистрикту «Галичина». У цьому фонді зберігаються розпорядження та донесення окупаційної влади щодо кадрових та управлінських проблем, від вирішення яких залежало ефективне функціонування нацистських органів влади. Крім того, тут наявні військові журнали з питань проведення агітаційних кампаній із вербування робітників, відомості про масові акції вивезення населення до Німеччини, а також загальна характеристика людського потенціалу та трудових можливостей дистрикту «Галичина».

Фонд RH 53–23 (*«Штаб війська у Генеральній губернії»*) містить донесення Головної польової комендатури (Oberfeldkommandantur 365 Lemberg), що діяла у Львові. Завдяки щомісячним і щоквартальним звітам цієї установи можна простежити поетапний план економічної експлуатації мешканців Галичини. Значну частину фонду становлять матеріали, що висвітлюють питання використання праці місцевого населення та військовополонених, а також організацію вивезення робітників до Німеччини. Крім того, фонд містить статистичні дані про кількість залучених до праці у Німеччині галицьких робітників, а також донесення й фрагментарні повідомлення про діяльність українських підпільних організацій, спрямовану на саботаж та зрив політики трудової депортації населення.

До другої групи джерел належать опубліковані збірники документів, що висвітлюють різні аспекти історії Другої світової війни. Особливе значення мають

багатотомні видання «*Літопис УПА*», засновані колишніми учасниками військових формувань, які після завершення війни опинилися в еміграції на Заході та за океаном. У 6-му [86] та 21-му [87] томах «*Літопису УПА*» вміщено матеріали щодо реалізації політики нацистського командування на українських землях, а також діяльності ОУН і УПА у сфері протидії окупаційній владі. У 24-му [88] томі нової київської серії «*Літопису УПА*» опубліковано документи Золочівського та підпорядкованих йому проводів ОУН. Ці матеріали містять відомості про рейди нацистських поліційних підрозділів, спрямовані на стягнення натуральних податків, а також про арешти молоді, яку згодом відправляли на роботу до Німеччини.

Значну джерельну базу з теми праці представлено у багатотомному виданні «Депортація: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади» [85]. Серед великого масиву матеріалів тут зібрано телеграми, повідомлення, накази та розпорядження, що стосуються впровадження різноманітних заходів німецької влади з метою набору робітників для економічних потреб Райху. Водночас багатотомна праця В. Косика «Україна в Другій світовій війні у документах» [89; 90] містить значну кількість матеріалів, які висвітлюють участь ОУН у піднесенні спротиву серед населення та протидії політиці вивезення українських робітників до Німеччини. Крім того, у виданні подано документи, що стосуються діяльності УЦК у сфері покращення становища галицьких працівників у Третьому райху. Важливе місце у дисертаційній роботі займають матеріали багатотомного видання науковців Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника «Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в XX столітті» [91]. Зокрема, у другому томі першої книги зібрано значний масив документальних матеріалів – протоколи, акти, розпорядження та звіти як окупаційної влади, так і представників ОУН, що відображають особливості функціонування нацистського режиму на території Прикарпаття.

Документи, представлені на Нюрнберзькому процесі, що засвідчують злочинну діяльність нацистського режиму щодо окупованих територій та різних національних

груп, були ретельно зібрані та систематизовані у багатотомному виданні «*Office of United States Chief Counsel for Prosecution of Axis Criminality, Nazi Conspiracy and Aggression*» (Офіс головного радника США з питань кримінального переслідування злочинів країн Осі, нацистської змови та агресії) [92; 93; 94]. Значну увагу серед цих матеріалів приділено проблемі використання примусової праці іноземних робітників у Німеччині. До них належать звіти, розпорядження, накази, а також закриті листування посадовців різних рівнів влади, що висвітлюють різні сторони проблематики залучення українського населення для економічних потреб Райху.

До третьої групи джерел належать періодичні видання, що виходили як на окупованих галицьких землях, так і безпосередньо в Німеччині. У дослідженні опрацьовано 16 часописів, серед яких 14 видавалися на території дистрикту «Галичина» («*Вільне слово*» [132; 133; 137; 152; 156; 158; 196; 199; 208; 210; 224], «*Станиславівське слово*» [155; 160; 187; 231], «*Українське слово*» [190], «*Золочівське слово*» [221; 237], «*Сокальське слово*» [202; 220], «*Дрогобицьке слово*» [195; 234], «*Воля Покуття*» [128; 135; 150; 151; 159; 161; 162; 163; 166; 172; 173; 174; 179; 180; 184; 192; 197; 198; 201; 203; 207; 209; 211; 225; 229; 230; 233; 236; 240; 241; 242; 245], «*Голос Підкарпаття*» [164; 165; 170; 171; 175; 186; 193; 222; 239], «*Зборівські вісті*» [167], «*Львівські вісті*» [129; 131; 136; 139; 140; 141; 143; 168; 169; 176; 177; 182; 191; 206; 212; 216; 227; 228; 235; 243; 244], «*Рідна земля*» [125; 127; 138; 154; 157; 181; 194; 200], «*Краківські вісті*» [218], «*Чортківська думка*» [126; 130; 214] та «*Тернопільський голос*» [145; 148; 183; 185; 232]) і 2 – у Німеччині («*Вісті*» [134; 142; 144; 146; 147; 149; 153; 204; 215; 217; 219; 223; 238] та «*Голос*» [178; 193; 213]). На сторінках вказаних видань публікувалися матеріали, що охоплюють широке коло питань, пов'язаних із працею в Німеччині: агітаційні статті з метою вербування, інформація про час і місце відправлень, розпорядження та накази влади різних рівнів, а також описи діяльності УЦК та інших організацій, які займалися допомогою робітникам. Водночас слід зазначити, що періодичні видання воєнного періоду є тим джерелом, яке зазнавало суворої цензури зі сторони влади.

Окрім періодики, у дослідженні використано значну кількість агітаційних матеріалів (плакати та стінні газети) з фонду 636 ДАІФО, які поширювала нацистська влада з метою набору нових робітників для Німеччини. Також до наукового обігу нами залучено матеріали підпільного журналу ОУН «*Ідея і чин*» (збереженого в АЦДВР та ГДАСБУ), що містять контрпропаганду політики вербування українців на роботу до Німеччини.

Четверта група джерел складається з мемуарів, автобіографій, щоденників, спогадів та листів робітників. Діяльність УЦК, УКК, НФП та УНО у сфері допомоги робітникам висвітлено у спогадах Г. Дмитріва [100], В. Кубійовича [108], К. Паньківського [117] та В. Проходи [118]. Роль українського повстанського руху в контексті зриву планів мобілізації галицького населення для економічних потреб Райху розкрито в автобіографічних працях С. Вирія [111], Р. Крохмалюка [107], І. Молодія [101] та М. Харкевича [122]. Інформацію про масові облави та силові методи набору робітників подано у працях Я. Гриця [99], А. Кордана [105], С. Мечника [115], І. Романюка [106], М. Савчин-Піскір [124] та В. Яшана [123]. Роль агітації у вербувальних кампаніях та основні причини добровільного погодження на виїзд до Німеччини висвітлено у спогадах М. Климишина [104], І. Макухи [112] та Т. Мацьківа [114]. М. Віра [97] та М. Хамула [121] подають відомості про безпосередню участь біржі праці у наборі нових робітників та супутніх питаннях. Допоміжні акції для галицьких робітників і прямий спротив українських греко-католицьких священників політиці примусового вивезення описано у спогадах М. Дирди [102] та С. Іжика [103]. Про умови життя та праці галицьких робітників у Третньому райху розповідають Ю. Витриваленко [96] та І. Овечко [116]. Водночас інформацію про різні способи уникнення вивезення на роботу до Німеччини знаходимо у працях І. Гонтара [98], Р. Висоцького [95], Д. Куп'яка [109], А. Леськів-Кіт [110] та М. Мартинюка [113].

Значна кількість листів галицьких робітників зберігається у ДАТО. Так, у фонді Р-173 («*Управління німецької східної пошти м. Тернополя, дистрикт «Галичина»*») міститься листування робітників із власними сім'ями та знайомими. У цих листах

порушуються різні теми: опис повсякденного життя та праці в Німеччині, прохання про допомогу у виготовленні спеціального документа – «виказки», інформація щодо пересилання коштів і речей першої необхідності тощо.

До п'ятої групи джерел належать матеріали усно-історичного походження. Вони зберігаються в німецькому інтернет-архіві «*Zwangsarbeit 1939–1945*» («Примусова праця 1939–1945»). У дослідженні використано свідчення п'ятнадцяти осіб (Бурого Семена Павловича [68], Гадетського Омеляна Михайловича [69], Головацької Софії Михайлівни [70], Дудкова Онуфрія Михайловича [71], Маївської Анни Олексіївни [72], Марга Василя Михайловича [73], Матерацького Миколи Івановича [74], Помірчі Анни Павлівни [75], Романика Миколи Григоровича [76], Ряпичі Марії Андріївни [77], Своріного Михайла Михайловича [78], Сідельника Богдана Йосиповича [79], Собківа Василя Даниловича [80], Ховішака Петра Гнатовича [81] та Чорнобай Анни Володимирівни [82]). Ці свідчення розкривають широкий спектр інформації про реалізацію політики використання іноземної робочої сили в інтересах Третього райху, зокрема:

- роль місцевої влади в агітаційних кампаніях та примусі населення до виїзду в Німеччину;
- умови транспортування;
- ставлення німецького населення до галицьких робітників;
- особливості побуту та праці українців у різних сферах (сільське господарство, фабрики, заводи тощо);
- культурне й духовне життя українців у Німеччині;
- застосування каральних заходів у побуті іноземних працівників (побиття, арешти, концтабори, розстріли тощо).

Отже, під час написання дослідження було проаналізовано та використано широкий спектр джерел, які репрезентують ключові аспекти нацистської політики у справі залучення українського населення дистрикту «Галичина» для забезпечення економічних потреб Третього райху. Матеріали архівних установ та збірників

документів дають змогу простежити основні напрями діяльності органів виконавчої влади у проведенні агітаційних кампаній та застосуванні силових методів мобілізації робітників до Німеччини. Не менш важливими для дослідження є джерела особового походження – листи, спогади, мемуари, автобіографії, а також періодичні видання. Вони розкривають проблеми функціонування окупаційної адміністрації та реалізації планів вищого нацистського керівництва щодо використання трудового потенціалу галицького регіону. Особливу цінність становлять усно-історичні свідчення, які висвітлюють маловідомі аспекти трудової політики нацистської влади та надають історії більш особистісного виміру, дозволяючи відтворити досвід і повсякденне життя українських робітників у Третьому райху.

1.3. Методологічні засади дослідження

Здійснення комплексного наукового дослідження джерельної бази з історії використання добровільно-примусової праці населення дистрикту «Галичина» на роботах у Німеччині передусім вимагає визначення методологічних засад її вивчення. Однак, перш ніж перейти до аналізу методів, необхідно з'ясувати сутність окремих термінів і понять, що використовуються у даній роботі.

Аналіз наведеної вище літератури засвідчує, що на сучасному етапі історичних досліджень немає єдиної думки щодо визначення терміну *«остарбайтер»*. Досі поширена позиція, відповідно до якої робітників із території дистрикту «Галичина» відносять до категорії східних робітників (*«остарбайтерів»*). На нашу думку, такий підхід є хибним. Щоб краще зрозуміти це, варто звернутися до значення самого терміна. *«Остарбайтер – це німецький термін для позначення багатонаціональних груп цивільних робітників (не німців), вивезених з окупованих територій СРСР, які до 1939 року входили до складу СРСР, чітко позначаючи їхнє відмінне від інших іноземних робітників у Третьому Райху соціально-правове становище»* [344, с. 673]. Таке визначення подано в *«Енциклопедії історії України»*. Отже, застосування такого

визначення до українських робітників із Галичини є некоректним. Основна причина полягає у відмінному правовому статусі галицьких робітників. На відміну від мешканців Райхскомісаріату Україна, ставлення до робітників із дистрикту «Галичина» було більш ліберальним. Тому пропонуємо розглядати їх не як «остарбайтерів», а виключно як добровільно-примусових працівників.

Для кращого розуміння предметного поля дисертаційного дослідження, насамперед слід з'ясувати сутність процесів застосування добровільно-примусової праці українців дистрикту «Галичина» під час нацистської окупації. Це дозволяє виокремити особливості їхнього відображення в історичних джерелах і визначити основні методи та шляхи отримання об'єктивної інформації. Дослідження спирається на підходи історичної науки загалом та історичного джерелознавства зокрема. Як спеціальна галузь наукового знання, історичне джерелознавство має власну методiku й методологію, що забезпечують теоретичну основу історичних досліджень і мають практичне значення у роботі з різними видами джерел. Методологічна основа дисертації ґрунтується на принципах історизму, критичного аналізу, всебічності та наукової об'єктивності, що дозволяють максимально повно й достовірно проаналізувати джерела на предмет відтворення процесу використання трудового потенціалу українського населення Галичини в умовах нацистської окупації.

За радянських часів дослідження окресленої теми було політично заангажованим, що проявлялося у викривленні та недостовірності відтворення історичного минулого. З проголошенням незалежності України, дослідники, спираючись на *принцип об'єктивності* та отримавши доступ до широкого комплексу архівних матеріалів, здійснили переоцінку подій Другої світової війни. У сучасній історичній науці принцип об'єктивності використовується для неупередженої оцінки історичних осіб, подій та явищ, а також для відображення реального стану речей з метою отримання достовірної інформації. Саме цей принцип було використано під час розгляду й аналізу джерельних матеріалів, що стосуються діяльності та ступенів залучення окупаційних органів влади, а також провладних організацій до процесу

експлуатації людських ресурсів Галичини на користь економічних потреб Третього рейху.

Вагому роль у даному дослідженні відіграє *принцип комплексності джерел*. Він передбачає вивчення історичного минулого на основі різноманітних видів джерел для формування найповнішого та об'єктивного уявлення про предмет дослідження. Застосування цього принципу дозволяє уникнути однобічних висновків і забезпечує цілісне бачення минулого. Завдяки комплексному підходу було опрацьовано та систематизовано низку різнотипних джерел: архівні документи, мемуаристику, тогочасну пресу, епістолярні матеріали та усно-історичні свідчення. У сукупності вони дають змогу репрезентувати специфіку нацистської політики з питань залучення місцевого населення Галичини до добровільно-примусової праці в Німеччині.

Застосування *принципу критичного аналізу* у дисертаційному дослідженні зумовлене детальним опрацюванням архівних матеріалів радянської доби (допити, звіти, списки робітників тощо), що безпосередньо стосуються досліджуваної теми. Сутність цього принципу полягає у здатності піддавати інформацію сумніву, виявляти логічні помилки, аналізувати джерела, їх походження та формувати власні висновки, а не беззастережно довіряти наведеним даним.

Під час написання роботи було використано широкий комплекс загальнонаукових, джерелознавчих та міждисциплінарних методів дослідження. До загальнонаукових методів, застосованих у дослідженні, належать історичний, системно-структурний методи, синтезу і аналізу, дедукції та індукції, метод компонентного (структурно-функціонального) аналізу, а також метод типологічного дослідження. Використання вказаних методів сприяло розгляду широкого кола питань, пов'язаних з аналізом джерелознавчих та історіографічних матеріалів, що висвітлюють ключові аспекти нацистської трудової політики в дистрикті «Галичина».

У процесі написання роботи також застосовувався *метод періодизації*, який полягає у поділі певного історичного періоду на окремі етапи або фази для його глибшого розуміння. Використання вказаного методу було зумовлене критичним

аналізом повідомлень періодичних видань, які виходили впродовж 1941–1944 рр., що висвітлювали залучення місцевого населення Галичини до добровільно-примусових робіт у Німеччині. Такий підхід дозволив простежити зміни в агітаційних кампаніях залежно від різних етапів окупації краю та з огляду на обставини, які склалися на фронті.

Використання *системного підходу* дозволило комплексно дослідити проблематику та визначити інформаційний потенціал джерел з теми залучення працездатного населення Галичини для економічних потреб Третього райху. У сучасній історичній науці цей підхід застосовується для аналізу процесів, подій і структур не ізольовано, а в контексті їхніх взаємозв'язків, функцій та впливу на ширші історичні системи.

Метод узагальнення застосовувався під час формування та написання джерелознавчих висновків до розділів дисертаційного дослідження. Його значення полягає у переході від окремих фактів, понять чи інформації до загальних концепцій і принципів, що дозволяє виявити спільні ознаки та властивості досліджуваних явищ або об'єктів. Такий підхід сприяє структуруванню знань і формулюванню нових, ширших теорій та понять.

У дослідженні також використано низку методів історичного джерелознавства. Серед них важливе місце посідає *метод герменевтики*, який дозволяє досліднику проникнути у прихований сенс історичних текстів, джерел та культурних явищ. Він ґрунтується на розумінні контексту створення джерела, намірів автора та культурної традиції, у якій воно виникло. Цей метод був використаний при аналізі мемуарних матеріалів та усно-історичних свідчень респондентів, які були примусовими робітниками, для розуміння не лише фактичних умов праці чи мобілізації, але й емоційного досвіду та їхніх світоглядних змін.

Окрім того, у дослідницькій роботі використано *метод архівної евристики*, який дає змогу знаходити необхідну інформацію в умовах неповноти відомостей або відсутності чіткої програми пошуку джерел, спираючись на вторинну документацію

(каталоги, путівники), а також на архівні матеріали. Завдяки цьому методу було проаналізовано структурні особливості фондів архівних установ, визначено рівень фактологічного потенціалу справ досліджуваних фондів та введено в науковий обіг раніше невідомі матеріали.

У дослідженні також застосовано комплекс методів джерелознавчого аналізу, зокрема *іконографічний аналіз*, *контекстуалізацію* та *інтерпретацію змісту*. Іконографічний аналіз дозволив виявити символи, образи та персонажі, що використовувалися у масових джерелах пропаганди обов'язку праці (плакати, листівки, стінгазети) для формування певних ідеологічних меседжів. Контекстуалізація дала змогу розглянути ці джерела у зв'язку з історичними умовами їхнього створення та цільовою аудиторією. Інтерпретація змісту, своєю чергою, допомогла визначити основні повідомлення, емоційне забарвлення та вплив пропагандистських матеріалів на населення. Такий підхід забезпечив багаторівневе розуміння пропаганди як інструменту окупаційної політики.

У дисертаційному дослідженні також застосовано *історико-типологічний метод*, який дозволив здійснити аналіз і систематизацію значної кількості архівних джерел, періодичних видань, мемуарних, усно-історичних та історіографічних матеріалів з теми трудової мобілізації українського населення дистрикту «Галичина». Сутність цього методу полягає у групуванні та порівнянні історичних процесів, явищ і подій за спільними істотними ознаками з метою виявлення їхніх історичних типів та закономірностей розвитку.

При джерелознавчому аналізі пресових видань дистрикту «Галичина» та Німеччини було застосовано комплекс методів, що дозволив отримати багаторівневе розуміння їхнього змісту та функцій. Зокрема, використано *метод критичного аналізу* (зовнішнього та внутрішнього), який дав змогу оцінити походження, автентичність та достовірність джерел. *Семантичний аналіз* дозволив дослідити мовні особливості, термінологію та ключові поняття, що формували ідеологічний дискурс. *Семіотичний аналіз*, своєю чергою, допоміг розкрити ключові тези, які використовувалися для

впливу на свідомість читачів. Такий комплексний підхід дав змогу не лише реконструювати зміст пресових видань, але й зрозуміти їхню роль у формуванні суспільних настроїв у період окупації.

Значну роль у дослідженні відіграв *історико-критичний метод*. Його сутність полягає в аналізі та вивченні джерел, що включає їхнє критичне осмислення, встановлення авторства й автентичності, а також визначення обставин появи тексту. Основна мета цього методу – глибоке розуміння змісту та історичного контексту джерела. У дисертаційній роботі застосування історико-критичного методу було зумовлене аналізом архівних матеріалів, що безпосередньо стосуються досліджуваної теми. Окрему увагу приділено архівним документам радянської доби (протоколам допитів, спискам робітників тощо), які містять відомості про насильницькі методи використання працездатного населення дистрикту «Галичина» для економічних потреб Третього райху. Використання цього методу дозволило перевірити достовірність даних та встановити ступінь їхньої надійності. Додатково використано метод *тематичного аналізу*, який допоміг виокремити ключові проблемні аспекти у сфері трудових відносин.

Крім того, у дослідженні застосовано методологічні інструменти, запозичені з інших галузей науки. Зокрема, широко використовувався *метод контент-аналізу*, який дав змогу здійснити систематичне опрацювання джерельної інформації української легальної періодики дистрикту «Галичина». Його застосування було зумовлене необхідністю виявлення конкретних змін у політиці вербування працездатного населення для економічних потреб Німеччини залежно від етапів окупації, військової ситуації та інших вагомих обставин. Контент-аналіз дозволив простежити динаміку пропагандистських повідомлень, визначити ключові теми та тенденції, а також реконструювати механізми впливу на громадську думку. Таким чином, використання цього методу забезпечило більш глибоке розуміння інформаційної політики окупаційної влади та її трансформацій упродовж війни.

У дисертаційному дослідженні було використано *метод «хмари слів»*, який належить до сучасних візуальних інструментів аналізу текстів. Він полягає у графічному відображенні ключових лексем різного розміру та кольору, що дозволяє швидко виокремити найважливіші елементи тексту чи документа. Його застосування дало змогу здійснити глибинний аналіз публікацій тогочасної української легальної періодики, які містили інформацію про агітаційну політику нацистського режиму у сфері залучення та використання працездатного населення дистрикту «Галичина». Завдяки цьому методу вдалося виявити найбільш уживані поняття, простежити їхню динаміку та визначити, які теми та меседжі були пріоритетними для окупаційної влади на різних етапах війни

Для отримання більш точних результатів дослідження публікації попередньо розподілялися на окремі групи. З метою визначення статистично значущих зв'язків між цими групами було використано *аналіз таблиць спряженості* за методом К. Пірсона¹ (χ^2 – *Chi-squared Test for Independence*) та точним тестом Р. Фішера² (*Fisher's Exact Test for Count Data*) [315]. Метод К. Пірсона застосовувався у випадках великих вибірок даних, що дозволяло виявити залежності між змінними у великих масивах інформації. Його суть полягає у перевірці гіпотези про незалежність або узгодженість між спостережуваними та очікуваними частотами у таблицях спряженості. Якщо різниця між фактичними (спостереженими) та теоретичними (очікуваними) частотами є занадто великою, то ймовірність випадкового збігу мала, і ми відхиляємо нульову гіпотезу.

Натомість суть точного критерію, або тесту Р. Фішера полягає в обчисленні ймовірності отримання спостережуваного розподілу (або більш екстремального) за умови, що дві змінні незалежні. Він використовувався у ситуаціях із невеликими вибірками або тоді, коли очікувані частоти в окремих комірках були низькими, що забезпечувало більш достовірний результат за умов обмеженого обсягу даних.

¹ Карл Пірсон (1857 – 1936) – британський математик, один із засновників математичної статистики.

² Рональд Фішер (1890 – 1962) – британський математик, вважається одним із засновників сучасної статистики.

Доцільним є комплексне використання обох підходів, адже вони взаємно доповнюють один одного та дозволяють виявити закономірності й простежити взаємозв'язки у досліджуваному масиві даних. Водночас ефективність їх застосування можлива лише за умови чіткого визначення критеріїв щодо аналізованого матеріалу. Важливо, щоб масив даних був однорідним за структурою та формою подачі тексту, оскільки саме за таких умов використання зазначених методів забезпечує найбільш результативний аналіз. Такий підхід дав змогу не лише систематизувати матеріали, але й підтвердити або спростувати наявність статистично значущих кореляцій між різними аспектами пропагандистської політики та її відображенням у легальній періодиці дистрикту «Галичина». Проте, через названі обмеження дані методи не застосовувались при аналізі інших видів джерел.

У дисертаційній роботі було використано також *графічний метод* дослідження. Його застосування було зумовлене необхідністю аналізу періодичності появи публікацій у легальній пресі дистрикту «Галичина», що стосувалися пропаганди добровільного виїзду українського населення на роботу до Німеччини. Використання графічного методу дозволило побудувати діаграми, які наочно відображали динаміку та інтенсивність інформаційних кампаній. Завдяки цьому стало можливим простежити зміни у частоті та тематичному наповненні публікацій залежно від етапів окупації, військової ситуації та політичних обставин. Таким чином, графічний метод виконував не лише функцію візуалізації, але й став інструментом для виявлення закономірностей у пропагандистській діяльності.

Отже, застосування різних методологічних інструментів дозволило здійснити комплексний аналіз широкого спектра джерел та розкрити ключові аспекти нацистської економічної політики у сфері використання працездатного українського населення дистрикту «Галичина» для задоволення економічних потреб Німеччини. Основою дослідження став джерелознавчий аналіз, який передбачає критичний аналіз автентичності, походження та достовірності документів, а також їхню класифікацію за типами й функціями. Поєднання фактологічного рівня (збір та систематизація

емпіричних даних) із теоретичним рівнем пізнання (інтерпретація, узагальнення та концептуалізація) забезпечило достовірність отриманих результатів, надало дослідженню наукової обґрунтованості та дозволило виокремити джерела як з конкретних практик, так і з загальних тенденцій політики окупаційної влади.

Узагальнюючи проведений аналіз української, діаспорної та зарубіжної історіографії, можна зробити висновок, що проблема примусової праці українського населення дистрикту «Галичина» в Німеччині є багатогранною і потребує комплексного підходу. Адже, дослідники кожного із наведених напрямів, ставили за мету дослідити різні, хоч і взаємопов'язані, аспекти проблеми, використовуючи широкий спектр джерел – офіційних документів, архівних матеріалів, пресових публікацій, мемуарів, листів, усних свідчень та ін. Дане поєднання широкого комплексу джерел, дозволило дослідникам не лише реконструювати політику окупаційної адміністрації, а й відтворити досвід пересічних українців, показати їхні настрої, умови життя та праці. Натомість джерельна база нашого дослідження базується на використанні офіційних матеріалів нацистської Німеччини (накази, розпорядження, офіційні листи посадовців), агітаційних матеріалів (пресові публікації, плакатів, стінгазет), матеріалів особового походження (мемуарах, автобіографій, листах робітників) та усних свідченнях українських галицьких робітників. Зазначені джерела мають власні особливості, але використання їх у роботі дозволило ширше та різнопланово розглянути джерелознавчу проблему працевикористання українського населення Галичини у Німеччині. Використання різних методологічних інструментів дозволило здійснити комплексний аналіз широкого спектра наведених джерел, що стосуються проблеми використання працездатного українського населення дистрикту «Галичина» для забезпечення економічних потреб Німеччини. Джерелознавчий аналіз, що включав критичну перевірку автентичності, походження та достовірності документів, а також їхню класифікацію за типами й функціями, став основою дослідження. Поєднання

фактологічного рівня та теоретичного рівня пізнання дозволило виокремити джерела як із конкретних практик мобілізації та контролю, так і з загальних тенденцій політики окупаційної влади. У результаті дослідження вдалося не лише реконструювати механізми функціонування нацистської адміністрації, а й показати соціально-психологічний вимір примусової праці, відтворити досвід пересічних українців та їхнє повсякденне життя. Такий підхід відкриває можливість для подальших порівняльних студій тоталітарних систем, а також сприяє глибшому розумінню історії у її людському вимірі. Таким чином, комплексний підхід до аналізу джерел дозволяє не лише реконструювати політику окупаційної адміністрації в Галичині, а й глибше зрозуміти долю українських робітників на примусових роботах в нацистській Німеччині. Це робить тему актуальною для сучасної науки, освіти та суспільної пам'яті.

РОЗДІЛ 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ДОКУМЕНТИ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ТРУДОВОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИКІВ З ДИСТРИКТУ «ГАЛИЧИНА»

Переосмислення актуальних проблем Другої світової війни здійснюється на основі вивчення джерельного комплексу, який забезпечує можливість реконструкції історичних процесів та явищ. Дослідження проблеми добровільно-примусового вивезення працездатного населення Галичини на роботу до Райху не становить винятку. Особливу увагу при опрацюванні даної теми слід приділяти звітам, актам, розпорядженням, телеграмам високопосадовців та іншим офіційним документам, що складають нормативно-правову базу з організації трудової мобілізації робітників з дистрикту «Галичина». Вказані офіційні джерела, що мають статус емпіричної бази, відображають ключові аспекти та стратегічні плани нацистської влади щодо залучення працездатного населення Галичини для задоволення економічних потреб Третього райху.

Попри свою різноманітність та кількість, нормативно-правові акти, які засвідчували використання українського населення дистрикту «Галичина» для економічних потреб Третього райху, розкривають не всі аспекти вказаного процесу. Тому, їхній інформаційний потенціал необхідно доповнювати іншими видами емпіричних даних, які проаналізовані в дисертаційній роботі. Джерельною базою вивчення процесу залучення трудових ресурсів стали законодавчі положення про обов'язок праці. Від 6 вересня 1941 р. на території дистрикту набув чинності закон Генерального Губернаторства від 26 жовтня 1939 р., що встановлював обов'язок праці для всіх непрацюючих осіб. Згідно з його вимогами, населення мало зареєструватися в Уряді праці, після чого робітникам видавали дорожні документи та направляли до збірного пункту для проходження медичного огляду [275, с. 201].

Одним із перших нормативно-правових актів, що регламентував трудові відносини у Генеральному Губернаторстві, а згодом і в дистрикті «Галичина», було

«Розпорядження про обмеження зміни місця праці» від 22 лютого 1940 р. [261, с. 249]. Відповідно до його положень, контроль за переміщенням трудових ресурсів у межах окупованих територій здійснював Уряд праці. За порушення встановлених правил передбачалося покарання у формі штрафу або ув'язнення [342, с. 84–85].

Офіційне рішення про примусове залучення працівників із окупованих східних територій було закріплене у директиві № 259 від 9 листопада 1941 р. У документі визначалися сфери використання та умови праці радянських військовополонених і цивільних робітників, яких наказувалося прирівняти у правах та становищі до військовополонених [297, с. 443]. Декрет від 4 грудня 1941 р., що затвердив обов'язок праці у Райху, поширював свою дію й на територію дистрикту «Галичина». Згідно з його положеннями, невиконання постанов та розпоряджень німецької влади каралося смертною карою [342, с. 86].

Принципи вербування іноземних робітників різних національних груп, зокрема й українців із території Генерального Губернаторства, були визначені загальними положеннями «Про вербування і влаштування робочої сили на Сході» від січня 1942 р., підписаними Р. Гейдріхом³. До категорії робітників непольської національності відносилися й українці з дистрикту «Галичина». До весни 1943 р. у документах німецької адміністрації зазначалося про добровільний характер використання праці галицьких українців, однак на практиці зростаючі потреби Німеччини в робочій силі задовольнялися шляхом застосування силових способів вивезення (облави, повістки та ін.) [22, арк. 3].

27 лютого 1942 р. А. Гітлер призначив Ф. Заукеля комісаром у системі управління чотирирічним планом з питань робочої сили Німеччини. Згодом, 21 березня 1942 р., за наказом Гітлера він отримав посаду генерального уповноваженого з використання робочої сили в Райху, включно з окупованими регіонами Європи. Від цього часу всі ключові розпорядження та накази щодо робочої сили надходили від Ф.

³ Райнгард Гейдріх (1904 – 1942) – державний та політичний діяч Третього райху, начальник Головного управління імперської безпеки.

Заукеля до голови Генерального Губернаторства Ганса Франка, а від нього – до керівника дистрикту «Галичина» Отто фон Вехтера [302, с. 188–189]. Адміністративне керівництво дистрикту «Галичина» формувалося переважно з представників німецької національності. Водночас у невеликих містах та селах губернатор призначав волосних старшин і голів громад з числа місцевих жителів ненімецького походження. На сільські управи покладалася відповідальність за виконання продовольчих контингентів та організацію відправлення робітників на працю до Німеччини.

Важливе місце у дослідженні теми примусової праці українців у Німеччині займають документи, що знаходяться у фондах ЦДАВО України. Зокрема, це матеріали, що дають можливість більш детально простежити діяльність організацій та окупаційних установ, які прямо чи опосередковано займалися справами українських робітників з Галичини. Насамперед відмітимо, що у фонді № 3959 зібрана значна кількість розпоряджень, директив та обіжників, а також окремих додатків, що стосувались діяльності УЦК у сфері допомоги та використання трудових ресурсів дистрикту «Галичина». Звернення до УЦК свідчать про те, що комітет виконував функцію посередника між робітниками та окупаційною владою, намагаючись вирішувати практичні проблеми. Документи дозволяють простежити географію праці українців у Райху, а також часові рамки їхнього відправлення [1, арк. 1–4]. Таким чином, документи фонду показують, що примусове вивезення робітників було тісно пов'язане із системними злочинами окупаційної влади проти цивільного населення [2, арк. 46].

Також у матеріалах фонду розміщені звіти про стан справ у Галичині, складені місцевими відділами УЦК. Так, у звіті *«Про положення у коломийській окрузі»* від 23 жовтня 1943 р. зазначалося: *«Березів Середній – повіт Коломия. В суботу дня 23.10.1943 заїхала в село німецька поліція і гестапо та арештувало около 100 громадян, в тім жінок і дітей... около 70 мужчин вивезли до Львова до Арбайтсамту...»* [3, арк. 9]. У іншому звіті за жовтень 1943 р. детально описано

спосіб проведення масових облав на місцеве українське населення з метою його вивезення до Райху [5, арк. 2]. Звіт УЦК фіксує, що масові облави та переселення були системним інструментом нацистської влади для забезпечення робочої сили.

Окрім того, у фонді є розпорядження щодо проведення спеціальних акцій переселення українців Галичини з одного населеного пункту в інший [4, арк. 9–10]. Такі процеси зазвичай здійснювалися з метою будівництва нових військових споруд або створення спеціальних таборів. При цьому німецька влада поділяла переселенців на соціальні групи (заможні, середнього достатку та малоземельні). Якщо перші дві категорії отримували грошову компенсацію, то малоземельне населення, навпаки, у примусовому порядку (інколи цілими сім'ями) відправляли на роботу до Німеччини [4, арк. 9–10]. Поділ населення на соціальні групи демонструє прагнення влади до економічної селекції, де найбільш уразливі категорії (малоземельні селяни) ставали головним ресурсом для примусової праці.

Досліджуючи тему примусової праці, варто звернути увагу на документи фонду № 3959 «Український центральний комітет», у якому також містяться матеріали про долю робітників, які після отримання відпустки поверталися додому, але відмовлялися знову їхати на роботу до Німеччини. Зазвичай таких осіб оголошували у розшук, арештовували та відправляли до тюрми або концтабору. Проте інколи траплялися й інші, несподівані випадки. Так, у звіті від 23 жовтня 1943 р. зазначалося: *«...В суботу 23.10.1943 р. арештовано в Ямельниці двох парубків, що не повернули на час до Німеччини на роботу, яким рівночасно закидали свіжу крадіж у Ямельниці... і їх обох переведено на постерунок поліції в Підгородцях. Один з них втік в неділю вечором з в'язниці в Підгородцях, вечором десь ок. 10-тої год. Цеї самої ночі прийшло... 40 людей напали на поліцію і постерунок у Підгородцях і відбили того другого»* [6, арк. 33]. Цей випадок демонструє, що система контролю над робітниками не була абсолютною: іноді місцеве населення активно протидіяло діям окупаційної влади. Подібні інциденти показують, що політика примусової праці не лише викликала невдоволення, але й ставала каталізатором для локальних форм опору.

Документи вказаного фонду дають можливість простежити не лише адміністративні механізми мобілізації, але й реакцію суспільства, яка варіювалася від пасивного уникнення до активних збройних дій.

Аналіз матеріалів ДАІФО засвідчує наявність низки фондів та справ, що безпосередньо стосуються досліджуваної проблематики. Зокрема, у фонді Р-36 «*Станиславівське окружне староство*» зберігається значний масив документів, які розкривають особливості трудової політики нацистської адміністрації. У розпорядженні губернатора дистрикту «Галичина» «*до окружних капітанів у Рава-Руській, Кам'янці-Струмковій, Львівській землі, Золочіві, Самборі, Дрогобичі, Стрию, Калуші, Станіславові, Бережанах, Тернополі, Чорткові, Коломій*» [15, арк. 1] за 1 жовтня 1942 року зазначалося про брак робочої сили для підприємств у Райху та наголошувалося на необхідності збільшення обсягів набору робітників для відправки до Німеччини. Характерним є уривок: «...*Ми також могли б полегшити собі справу, раптово силою забравши необхідну кількість робітників із ваших сіл, не даючи вам можливості попередньо перевірити та прийняти рішення. Ми свідомо утримуємося від цього методу, тому що я маю довіру до вас, що боротьба Німеччини за свободу Європи, а тим самим і за свободу українського народу є перед вами святим обов'язком...*» [15, арк. 9]. З наведеного документа можна зробити висновок, що принаймні до середини 1942 року масові примусові акції з вивезення робітників із Галичини до Німеччини не застосовувалися. В іншому повідомленні губернатора зазначалося, що чоловіки та жінки віком від 16 років повинні працювати або на місцевих підприємствах, отримуючи спеціальну «*картку працевлаштування*», або ж у «добровільній формі» відправлятися на роботу до Німеччини [15, арк. 22].

У офіційному зверненні «до *трудових оперативних бригад*» [15, арк. 24] губернатора дистрикту «Галичина» Отто фон Вехтера від 2 листопада 1942 р. зазначалося про проблеми у діяльності цих структур, зокрема щодо некоректного відбору нових робітників. У документі наголошувалося: «*Відбір наданих працівників показав мені в більшості випадків, що оперативні групи неправильно визначили свій*

обов'язок і загальну ситуацію. Як я заявляв усно та письмово на останній нараді у мера, ідіоти та каліки на роботу до Німеччини не їдуть» [15, арк. 26]. Водночас архівні матеріали за грудень 1942 р. засвідчують участь місцевої поліції у відлові населення з метою його відправлення на роботи до Німеччини. Опрацювання документів у вказаному архіві (фонді Р–36) дало можливість виявити інформацію про встановлені квоти – 300 осіб на тиждень [15, арк. 52]. Німецька адміністрація свідомо стимулювала діяльність поліції різноманітними преміями за перевиконання норм, що нерідко спонукало до застосування більш жорстких методів відлову населення [15, арк. 52].

У фонді Р–36 («Станиславівське окружне староство») зберігаються матеріали спеціального відділу пропаганди («Спр. 18. Переписка із відділом пропаганди губернатора дистрикту Галичини про організацію виставки для пропаганди «нового німецького порядку» в Європі»), який функціонував на окупованих землях Галичини. Зокрема, у розпорядженні губернатора відділу пропаганди дистрикту «Галичина» «Кампанія з набору робітників» [16, арк. 15] до окружних посадовців м. Станиславова міститься цінна інформація. У документі від 5 березня 1943 р. вказувалися інструкції щодо проведення пропагандистської кампанії «Набір робітників». Зокрема, зазначалося про надсилання кількох серій фотомонтажів українською та польською мовами («Робоче місце гарне та здорове», «Як доглядати за працівником», «Після роботи»), які мали бути використані для створення плакатів. У повідомленні наголошувалося на необхідності розміщення цих рекламних матеріалів у визначених місцях відповідних районів, що мало забезпечити ширше охоплення населення та сприяти добровільній згоді на роботу в Німеччині [16, арк. 15]. Крім того, у повідомленні міститься інформація про діяльність пересувних рекламних кампаній, спрямованих на залучення нових добровольців для роботи в Німеччині [16, арк. 24]. Окремо зазначено, що головним керівником цієї акції у м. Станиславові та його околицях виступав окружний староста міста д-р Альбрехт [16, арк. 33].

Важливу роль у дослідженні використання українських робітників у Райху відіграють матеріали фонду Р-37 («Коломийське окружне староство»). У них міститься інформація про вивезення працездатного населення Коломиї до Німеччини. Зокрема, в одному із циркулярів Станиславівської біржі праці «Відправлення чергового робочого транспорту до Німеччини» [17, арк. 1] до коломийського старости наведено вказівки німецької влади щодо часу відправлення нових робітників із Галичини. У документі зазначалося: «У додатку ви отримаєте плакат для розміщення в спільноті, який показує, що 2 транспорти їдуть до Німеччини в січні 1942 року. Я прошу вас поширити інформацію у вашій спільноті» [17, арк. 1]. Аналіз адміністративної переписки свідчить, що принаймні до початку 1942 р. робітники нерідко брали із собою рідних та дітей. Окрім того, у документах акцентувалася увага на необхідності нагадування робітникам про обов'язкове отримання довідок щодо національної приналежності («виказка») перед виїздом до Німеччини [17, арк. 1]. Така вимога була складовою системи контролю за переміщенням населення та мала на меті не лише адміністративне впорядкування процесу відправлення робітників, але й підтвердження їхнього правового статусу відповідно до нацистських норм.

У циркулярі від 25 травня 1943 р. містилися вказівки щодо корекції пропагандистської тактики, спрямованої на залучення робітників до виїзду в Райх. У документі наголошувалося на необхідності відмови від демонстрації умов життя німецької робочої сили, оскільки таке зображення могло сприйматися як спроба обману з огляду на реальне ставлення до іноземних робітників у Німеччині. Замість цього пропонувалося акцентувати увагу на тому, що перебування у Райху слід трактувати не як задоволення, а як важку, проте необхідну й почесну «службу», яка має виховний та корисний характер для людини [17, арк. 2]. Цей документ також засвідчує наявність випадків самовільного залишення українськими робітниками місць праці у Німеччині [17, арк. 2]. З іншого боку, циркуляр до окружного старости Коломиї від 12 серпня 1943 р. містив інформацію про реєстрацію робітників, призначених для відправлення до Райху. У ньому зазначалося, що окупаційна влада

зіткнулася з різким скороченням кількості осіб, які добровільно реєструвалися для виїзду: *«Реєстрація працівників для використання в Рейху за останні кілька місяців майже досягла нуля»* [17, арк. 5]. Водночас на місцеву владу накладалися квоти щодо щоденної кількості робітників, яких необхідно було відправити до Німеччини [17, арк. 3]. Німецька адміністрація попереджала, що у випадку невиконання встановлених норм відповідальність покладатиметься на місцеві органи влади. Зокрема, голови міст і сіл мали самостійно визначати осіб для відправлення. У документі наголошувалося: *«Муніципальна адміністрація та місцеве населення не повинні мати жодних сумнівів у тому, що якщо кількість людей, необхідних для роботи, не буде виконана, необхідна кількість працівників буде відібрана, незалежно від труднощів, які це може спричинити»* [17, арк. 4].

Не менш важливим джерелом для аналізу проблематики залучення українського працездатного населення до робіт у Німеччині є матеріали фонду Р-39 (*«Снятинська міська управа дистрикта Галиції»*). Серед них є розпорядження з бюро праці м. Коломиї щодо складання списків потенційних робітників, призначених для відправлення до Райху [18, арк. 1]. Формування таких списків покладалося на місцеві органи влади. У документах зазначалися імена та прізвища, рік народження, місце проживання осіб, які не зголошувалися на добровільний виїзд, але відповідали вимогам німецької адміністрації та були фізично придатними до праці [18, арк. 2–3]. Згідно розпоряджень нацистської влади, складання подібних списків розпочалося ще на початку 1942 р. [20, арк. 37] по всій території дистрикту «Галичина» згідно з прямими вказівками окупаційної влади [18, арк. 4–9]. Робітникам, включеним до списків, нерідко надсилали своєрідні «повістки», що фактично примушували їх виїжджати до Німеччини. У випадку відмови чи ухилення передбачалися суворі санкції – від тюремного ув'язнення до негативних наслідків для членів родини [18, арк. 10].

Місцеві старости активно контролювали рівень зайнятості населення у своїх громадах. У випадку втрати роботи окремим працівником староста негайно

повідомляв біржу праці, що давало можливість використати його для відправлення до Німеччини [18, арк. 98]. Водночас в офіційних документах зафіксовано категорії осіб, які не підлягали трудовій мобілізації: «...інвалідів, хворих на очі, хворих на туберкульоз, венеричні захворювання та дітей» [19, арк. 16]. Матеріали фонду Р-39 також містять відомості про наслідки втеч робітників із поїздів або місць праці у Німеччині [20, арк. 34].

Матеріали фонду Р-40 («Залучевська волосна управа») містять інформацію про час та місце відправок галицьких робітників до Німеччини. Так, в офіційних повідомленнях під назвою «*Перевезення робітників до німецького Райху*» [21, арк. 15], адресованих до голів Коломийського та Городенківського районів від 28 травня 1942 р., було вказано конкретні дані щодо організації транспортування нових робітників. Окрім цього, розпорядження містило застереження для місцевої влади стосовно обов'язкової видачі посвідчень особи, які підтверджували національність українських галицьких робітників. У тексті наголошувалося: «*Я прошу, щоб кожен, хто виїжджає, отримав посвідчення особи, де вказано, до якої національності він належить. Я неодноразово помічав, що секретарі парафій і парохі створюють людям труднощі з отриманням цих паперів. Поки що я утримувався від повідомлень про цих диверсантів, але якщо такі випадки повторяться, то відтепер я буду вживати до них жорстких заходів*» [21, арк. 15].

У матеріалах фонду Р-41 («*Стецевська волосна управа, с. Стецева Снятинського повіту дистрикту Галичина*») міститься інформація про віднесення окремих категорій робітників до групи непридатних для відправлення до Німеччини. Так, у повідомленні місцевої влади с. Стецева під назвою «*Це стосується непридатних працівників для працевлаштування в Німеччині*» [23, арк. 2] до коломийського відділу праці зазначалося про необхідність віднести чотирьох осіб до категорії непридатних для праці в Райху [23, арк. 2]. Водночас у фонді зберігаються розпорядження щодо проведення агітаційних кампаній, спрямованих на вербування нових фізично здорових робітників для відправки до Німеччини [23, арк. 3]. У

документах (*«Спр.1. Циркулярне розпорядження Коломийського окружного старости про викрадення українського населення на каторгу до Німеччини»*) фонду Р-41 зафіксовано проблеми, пов'язані з організацією перевезення галицьких робітників до Німеччини [22, арк. 5]. Згідно з вказаними матеріалами фонду, німецька влада надсилала розпорядження до місцевих громад із вимогою складання списків мешканців, які підлягали відправленню на роботу до Німеччини. До цих списків не включали осіб, що перебували у в'язницях або були звільнені від праці за станом здоров'я [23, арк. 6]. Починаючи з 1941 р., окупаційна адміністрація також розсилала інструкції щодо переліку речей та документів, які робітники повинні були мати при собі перед виїздом до Райху [22, арк. 1–2]. На основі цих документів радянська влада складала власні списки українських робітників, що працювали у Німеччині [33, арк. 6], [32, арк. 24–28], [30, арк. 17–24], [34, арк. 1–4], [35, арк. 6], та осіб, які брали у цьому безпосередню участь [31, арк. 71–72, 80], [36, арк. 25]. Проте, радянська влада часто завищувала показники щодо кількості депортованих, а особами, яких вважали причетними до організації вивезення галичан, нерідко були звичайні працівники місцевої окупаційної адміністрації чи біржі праці. У підсумку, багато з них були засуджені радянськими органами до кількох років ув'язнення. Водночас такі джерела можуть бути використані у дослідженні теми, проте потребують ретельної перевірки на предмет історичної достовірності.

Як вже зазначалося, німецька влада систематично накладала на громади дистрикту «Галичина» завдання щодо заповнення квот на відправлення робітників до Німеччини. На кожен громаду встановлювалася квота у розмірі близько 10% від загальної чисельності населення міст чи сіл [24, арк. 1]. У тій же справі (*«Спр. 44. Циркулярне розпорядження Коломийського окружного староства про відправку робочих у Німеччину на каторгу»*) міститься інформація про ймовірні втечі галицьких працівників із робітничих таборів у Німеччині. У документах зафіксовано повідомлення про ймовірні випадки корупції у таких таборах [24, арк. 9]. Окрім того, робітники, призначені на виїзд до Німеччини, іноді подавали прохання до місцевого

бюро праці з метою уникнути відправлення через поганий стан здоров'я [24, арк. 13]. Проте аналіз документів показав, що у більшості випадків ці прохання відхилялися.

Фонд Р-57 (*«Станиславівська каса соціального забезпечення»*) містить цінні матеріали, що стосуються питань медичного страхування галицьких робітників у Німеччині [25, арк. 20–21]. Окремо простежується інформація (*«Спр.75. Переписка з німецькими касами соціального забезпечення по питаннях надання медичної допомоги робітникам зайнятих на підприємствах Німеччини і членів їх сімей»*) про випадки отримання травм, які призводили до непрацездатності та каліцтв. Такі робітники негайно, наказовим способом, відправлялися назад до дистрикту «Галичина» [25, арк. 50]. У деяких випадках замість страхових компаній компенсацію за лікування сім'ям робітників виплачувала місцева влада [25, арк. 62]. Також зафіксовано приклади, коли члени родини могли скористатися медичним страхуванням робітника для власного лікування [26, арк. 78, 83], [27, арк. 40]. Водночас доволі часто німецькі підприємства відмовляли у відшкодуванні компенсації травмованим робітникам. Причини відмов в офіційних повідомленнях були різними, проте найчастіше їх пояснювали тим, що на момент отримання травми робітник уже не працював на відповідному підприємстві [25, арк. 53].

На роботах у Німеччині траплялися випадки загибелі українських робітників з Галичини. Якщо перед смертю працівник був застрахований, його родина отримувала матеріальне відшкодування від бюро страхування згідно з умовами страхових полісів [25, арк. 78-87]. Водночас навіть у таких випадках німецькі підприємства могли відмовити у компенсації, посиляючись на різні вказівки у страхових контрактах [25, арк. 96]. Страхові органи неодноразово відмовляли у виплатах робітникам, у яких було виявлено тяжкі захворювання. Наприклад, Марії Гаврилишин було відмовлено у покритті витрат на лікування після встановлення діагнозу туберкульозу легень [25, арк. 158]. Аналогічно, якщо робітник захворів у Німеччині ще до призначення на роботу, йому також відмовляли у відшкодуванні витрат на лікування [28, арк. 20].

Перед виділенням коштів на лікування робітника страхові органи вимагали довідку від поліції про місце його роботи. У документах справи 180 (*«Переписка з німецькими касами соціального забезпечення про лікування в станіславівській касі соціального забезпечення членів сімей робочих німецьких підприємств»*) зафіксовано приклад: *«Засвідчує, що Михайло Ластовецький, 29 вересня 1912 року народження, що з 11 листопада 1941 року проживав у фермера Бернгарда Хоманна у Мюнстері, працював робітником на фермі. Він отримує місячну зарплату в розмірі 40 рейхсмарок, а також проживання та харчування»* [26, арк. 198]. Окрім того, наприкінці кожного року всі відділи страхування складали поіменні списки мешканців місцевих громад, які отримували страхову допомогу у зв'язку з травмами, отриманими на підприємствах у Німеччині [29, арк. 2].

У матеріалах фонду Р-57 (*«Станіславівська каса соціального забезпечення»*) зафіксовано значну кількість офіційних розпоряджень та нормативно-правових актів, що стосувались випадків втеч українських робітників із Німеччини, які здійснювалися шляхом використання відпусток чи лікування. Так, в офіційному повідомленні від 29 червня 1943 р. зазначалася ситуація із Теодором Обрушко, який був направлений до Галичини на лікування, але скористався цим, щоб втекти від примусової праці у Німеччині [27, арк. 182].

Джерелом до вивчення трудової мобілізації галицького населення у роки війни є матеріали ДАТО. Зокрема, у фонді Р-181 (*«Тернопільська міська управа дистрикту Галичина»*) міститься значний масив документів справах 59 (*«Запити робочого бюро про місця проживання і роботи окремих осіб для видачі їм робочих карток»*) та 83 (*«Списки чоловіків м. Тернопіль 1922 р. народження»*), що висвітлюють діяльність місцевого відділу бюро праці у питаннях залучення та відправлення робітників до Німеччини [58, арк. 6–7]. Окрім того, німецька влада регулярно надсилала розпорядження місцевим органам щодо ведення обліку осіб, придатних до роботи в Райху. Такі списки формувалися переважно за роками народження та місцем проживання українських робітників в Галичині [59, арк. 1–10].

Аналіз матеріалів фонду Р–195 («Лановецька районна управа Кременецького округу») засвідчує, що Уряд праці доволі часто надсилав робітникам, призначеним на виїзд до Німеччини, так звану «*посвідку зобов'язання*». Фактично цей офіційний документ виконував функцію погрози та застереження для мобілізованих осіб. У випадку відмови від виїзду робітник ризикував отримати кримінальне покарання, а подекуди – примусове направлення до концтабору. У тексті зазначалося: «*Уникання виконання обов'язку праці на підставі §6 першого розпорядження з 21.10.1941 р. для виконання розпорядження з 05.08.1941 р. буде каране в'язницею або карним домом*» [60, арк. 8]. Водночас, сім'ї робітників отримували матеріальну допомогу (передусім продукти) від місцевої влади як компенсацію за відсутність члена родини, який працював у Німеччині [63, арк. 80]. Проте, у випадку смерті робітника будь-які виплати негайно припинялися. Так, у повідомленні бюро зайнятості Ольденбург зазначалося: «*Фія Іванчук, народжена 21 березня 1912 року, померла від туберкульозу легень 19 квітня 1943 року в Норденгамі. Прошу повідомити про це рідних та мати оригінали записів міського голови. Можливо виплати сімейної допомоги мають бути негайно припинені*» [60, арк. 132].

Німецька окупаційна влада неодноразово закликала місцеві органи влади поширювати пропагандистські матеріали з метою вербування якомога більшої кількості робітників для виїзду до Німеччини. В додатку до розпорядження «про успішне проведення весняної обробки землі» [61, арк. 5] від 27 лютого 1943 року, було додано матеріали для розповсюдження, заздалегідь затверджені німецькою адміністрацією: «*Німеччина закликає Вас всіх до праці! Не чекайте заклику сільських старшин. Зголошуйтеся добровільно самі. Кожний мусить себе перевірити та подумати над тим, чи він виконав свій обов'язок по відношенню до батьківщини. Кожний мусить сам себе запитати: А ти? Ніхто не повинен думати, що заклик батьківщини до найбільшого завдання торкається тільки інших*» [61, арк. 6]. Особливо активним було поширення пропагандистських листівок у січні 1943 р. на

території дистрикту «Галичина». Їхня основна мета полягала у формуванні потрібних для окупаційної влади ідей в українському суспільстві Галичини [62, арк. 12].

У дослідженні політики залучення галицького населення до примусової праці в Німеччині важливим джерелом є матеріали ДАЛО. У вказаному архіві можна віднайти значний масив документів, що висвітлюють заходи німецької влади у сфері мобілізації робітників. Зокрема, у «наказі № 4 Генерального уповноваженого з питань розміщення праці щодо найму, нагляду, проживання, харчування та лікування іноземних робітників і робітниць» [37, арк. 6] від 7 травня 1942 р. зазначалась інформація про структурні особливості органів праці на окупованих територіях. У документі наголошувалося, що до складу цих організацій мають бути залучені максимально лояльні до німецької влади особи, а також обов'язково призначений представник із Німеччини, який мав контролювати процес та унеможливлювати саботаж набору робітників [37, арк. 6–7].

Німецьке командування доволі строго підходило до класифікації іноземних робітників за територіальною та національною ознаками. У документі «Загальні положення про набір і використання робітників зі Сходу» за 1942 р. [38, арк. 8] чітко визначено поділ робітників відповідно до їхнього походження. Українських робітників із дистрикту «Галичина» відносили до категорії *«іноземні робітники польської національності з Генерал-губернаторства»* [38, арк. 8]. Німецька влада пояснювала таке віднесення тим, що «вирішальним фактором ставлення до цих робітників є, з одного боку, часто вороже ставлення до польського народу та більш лояльне ставлення до німецького Рейху. Цей поділ безпосередньо впливав на ставлення до українських робітників із Галичини. Вони користувалися певними привілеями порівняно з іншими групами Генерального Губернаторства: не підлягали систематичним перевіркам нацистською адміністрацією та мали можливість вільно пересуватися у населених пунктах, де були призначені до праці. У документах також міститься інформація про доцільність запровадження спеціального посвідчення для підтвердження української національності [38, арк. 9].

Аналіз матеріалів фонду Р-54 (*«Інформаційне бюро з вербування та відправки робочої сили у Німеччину, м. Львів, дистрикту Галичина»*) дає підстави констатувати, що до складу відділу пропаганди неодноразово залучали місцевих мешканців. Так, у справі Адама Пела (мешканця м. Львова) виявляємо, що при розгляді його кандидатури німецька влада збирала відомості про релігійну та національну приналежність, освіту, склад сім'ї та досвід військової служби [39, арк. 1–6]. Подібних агентів набирали доволі часто, адже вони добре знали місцеве населення та могли підбирати відповідні аргументи [43, арк. 88] для заохочення до *«добровільного»* виїзду на роботу в Райх [44, арк. 35–36]. Проте, вже у 1943 р. темпи добровільного погодження галицьких робітників значно знизилися. У офіційній телеграмі до генерального урядового департаменту праці зазначалося, що кількість добровольців щомісяця стрімко падає [40, арк. 3]. Варто також додати, що охочим виїхати інколи відмовляли. Причиною могла бути їхня зайнятість на важливих для Райху підприємствах у Галичині [42, арк. 52]. Як зазначалося у тій самій телеграмі: *«Більшість відвідувачів, які масово з'явилися в першій половині місяця, займалися важливою для війни роботою і належали до призовних вікових груп. Вони, очевидно, хотіли уникнути призову на шахтерство, і ми були змушені їм відмовити...»* [40, арк. 3]. У закритому листі до інформаційного бюро від 23 березня 1942 р. зазначалося, що робітників із дистрикту *«Галичина»*, яких було призначено на роботу в м. Боденбах (Німеччина), після прибуття перенаправили до м. Тешен (Чехія): *«...з Дрездена було надіслано телеграму від компанії Duschow & Co, в якій повідомлялося, що транспорт має прибути в Боденбах... Тим часом у Боденбаху з'явилися два пани з бюро праці Тешена і повідомили, що люди повинні спочатку піти до табору Тешен. Тоді пересилання здійснюватиме служба зайнятості Тешен. Наступного ранку людей після медичного огляду розподілила служба зайнятості Тешен...»* [41, арк. 11]. Цей документ демонструє хаотичність та непослідовність системи трудової мобілізації, коли робітників могли перенаправляти без попереднього повідомлення. Перерозподіл місць праці свідчить про брак організаційної узгодженості між різними бюро праці та

підприємствами. Тривале перебування у транспортних засобах без належних умов ілюструє байдужість окупаційної влади до елементарних потреб робітників, що погіршувало їхнє становище ще на етапі прибуття. Таким чином, документи фонду Р-54 («Інформаційне бюро з вербування та відправки робочої сили у Німеччину, м. Львів, дистрикту Галичина») показують, що процес мобілізації був не лише примусовим, але й супроводжувався численними логістичними проблемами та порушенням прав людини.

Джерелознавчий потенціал фонду Р-185 («Український Комітет Допомоги (УДК) Львівського округу») засвідчує, що попри пропагандистське зображення «доброго життя» робітників у Райху, реальний стан справ суттєво відрізнявся від нав'язаних образів. До органів управління німецької окупаційної адміністрації регулярно надходили звіти про проблеми, які були очевидними при організації процесу використання українських робітників з Галичини у Німеччині. Так, у звіті до управління поліції безпеки (Sicherheitspolizei) та служби безпеки (Sicherheitsdienst) дистрикту «Галичина» від 3 березня 1943 р. йшлося про невирішеність питання відпусток для українців із Генеральної Губернії [45, арк. 39]. У тому ж документі зазначалося: *«Це та погане ставлення до українських робітників у Райху призводять до того, що відпочивальники неохоче повертаються на роботу»* [45, арк. 39]. Відсутність соціальних гарантій та погане ставлення призводили до зниження мотивації та небажання повертатися на роботу після коротких відпусток.

У звіті також зазначалося, що процес вербування мав низку проблем. Зокрема: *«...вербування робітників у Генеральній Губернії полягає в тому, що працівники не отримують жодного трудового договору, взагалі нічого письмового. Робітник не знає, що він отримає за свої послуги. Рекламики обіцяють термін роботи, а саме від 6 місяців до 1 року, високу заробітну плату, отримання одягу та взуття більшого розміру та все інше, що неможливо зробити навіть у мирний час»* [45, арк. 39]. У тому ж документі наголошувалося на необхідності створення спеціальних греко-католицьких хорів, які мали б постійно мандрувати таборами праці в Райху та

підтримувати моральний стан галицьких робітників [45, арк. 39]. Це не є дивним, адже німецька влада добре усвідомлювала вагомий вплив церкви на тогочасне галицьке суспільство. Цей фактор підтверджує, що політика трудової мобілізації поєднувала економічний примус із психологічним та культурним впливом, щоб зменшити спротив населення.

Повертаючись до питання набору робітників, варто зазначити, що у фонді Р–185 (*«Український Комітет Допомоги (УДК) Львівського округу»*) зберігається значна кількість офіційних звітів УЦК, у яких неодноразово порушувалася проблема примусового вивезення населення на роботу до Райху. Так, у звіті *«про використання благочестивих націоналістичних робітників у Райху»* [45, арк. 41] від 3 березня 1943 р. наголошувалося: *«...на території Галицького округу набір робітників відбувається через різні інститути. Більш законна річ через рекламу для працівника, а інша – дика реклама, яка відбувалась через інші органи влади. У другому випадку часто залучається поліція, яка має на меті зловити безробітних. Часто під час рейдів замість безробітних фіксують непрацездатних та непрацюючих»* [45, арк. 41]. Звіти УЦК є також важливим джерелом для розуміння механізмів примусової мобілізації, адже вони фіксували як офіційні, так і «дикі» методи набору. *«Дика реклама»* фактично означала насильницькі акції, коли поліція проводила рейди з метою затримання осіб, незалежно від їхньої працездатності [45, арк. 41]. Документи фонду Р–185 (*«Український Комітет Допомоги (УДК) Львівського округу»*) показують, що примусова мобілізація була не лише адміністративним процесом, але й мала характер репресивних практик, які підривали довіру населення до будь-яких форм офіційного набору.

Важливу роль у дослідженні складових Другої світової війни відіграють фонди Федеративного військового архіву м. Фрайбурга (Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg). У вказаному архіві зберігається значна кількість матеріалів, що стосуються окупованих нацистською армією територій. Серед них можна знайти й документи, які висвітлюють використання українського населення з Галичини як дешевої робочої

сили для потреб Райху. Одним із таких фондів є «*RH 53–23*». Його матеріали дозволяють краще зрозуміти феномен залучення місцевого населення до економічних потреб Німеччини. Матеріали фонду «*RH 53–23*» є важливим джерелом для дослідження економічної політики окупаційної влади, яка прагнула максимально використати трудові ресурси Галичини. Так, у звіті представників Головної польової комендатури (Oberfeldkommandantur 365) зазначалося, що від початку окупації Галичини до листопада 1941 р. з дистрикту було вивезено 34 тис. робітників [64, арк. 3]. У тому ж документі наголошувалося на проблемах із набором нових кваліфікованих кадрів: *«Резервуар спеціалістів з металу та будівництва із Генеральної Губернії слід по суті охарактеризувати як вичерпаний. Новий район Галичина не забезпечить жодного полегшення в цьому відношенні через його переважно сільськогосподарську структуру»* [64, арк. 3]. Окрім того, у звітах неодноразово згадувалося про успішні спроби застосування нового способу рекрутування робітників для Райху: *«Щоб залучити відповідних працівників до Рейху, управління зайнятості останнім часом використовує новий вид реклами. Без будь-якого адміністративного чи поліцейського примусу ви намагаєтесь залучити робітників до Рейху через приватні рекламні агентства... Цей метод виявився успішним»* [64, арк. 7]. Використання приватних рекламних агентств як інструменту вербування показує прагнення влади маскувати примусову мобілізацію під добровільність, що мало пропагандистський ефект.

У фонді «*RW 23*» зосереджено значну кількість розпоряджень, циркулярів, а також звітів, що висвітлюють військово-політичне, економічне та духовне життя на території Генеральної Губернії. Завдяки цим матеріалам можна детальніше простежити процеси масових скорочень та акцій примусової мобілізації робітників до Німеччини, навіть тих, хто був зайнятий на стратегічно важливих для окупаційної влади підприємствах [65, арк. 7]. Варто зазначити, що такі заходи викликали певне невдоволення, яке неодноразово висловлювало військове керівництво. У звітах наголошувалося: *«Якщо це станеться кілька разів, з короткими проміжками часу, у*

довгостроковій перспективі виробництва сильно постраждають» [65, арк. 9]. Це свідчить про суперечність між економічними та політичними інтересами нацистської влади: прагнення забезпечити робочу силу для Райху вступало в конфлікт із потребами місцевої економіки.

Попри офіційні звіти про «успішність» політики трудової мобілізації, у деяких документах за 1943 р. (під грифом «*секретно*») зазначалося, що як у Німеччині, так і в самому дистрикті зростає невдоволення серед галицьких робітників. У звіті наголошувалося: «...це стосується Німеччини, де поляки, українці та євреї залишаються внутрішньо ворожими до окупаційної влади, незважаючи на всі запевнення в протилежному» [66, арк. 4]. Зростання невдоволення місцевого населення окупаційною владою мало прямий вплив на стабільне зменшення добровільного виїзду на роботу до Райху. У документах зазначалося: «Вимоги НФП для різних програм, гірничої промисловості, залізниці та сільського господарства більше не можуть бути виконані. Тенденція виїзду працездатного населення до Рейху продовжувала знижуватися» [66, арк. 9]. Цікавим є й те, що ще однією причиною зменшення кількості добровольців було створення 14-ої гренадерської дивізії Ваффен СС «Галичина». Для частини молодого населення вона стала своєрідною альтернативою примусовій праці у Райху [66, арк. 9]. Таким чином, документи фонду демонструють, що політика трудової мобілізації поступово втрачала ефективність, а суспільні настрої дедалі більше набували антиокупаційного спрямування.

При аналізі фонду «RW 23» знаходимо низку документів, які відображають загальний стан справ на галицьких землях у останні роки окупації. Так, у звіті під грифом «*таємно*» за літо 1943 р. зазначалося, що ставлення місцевого населення до німецької влади змінилося з негативного на відверто вороже, що було зумовлено запровадженням більш жорстких методів вербування [67, арк. 3]. Важливою деталлю є відзначена у звіті поінформованість населення про події на фронті та міжнародну ситуацію, що свідчить про ефективність неофіційних каналів поширення інформації. У документі наголошувалося: «Місцеве населення однозначно очікувало, що на Різдво

чи принаймні пізніше совєти окунують Галичину» [67, арк. 3]. Таким чином, матеріали фонду «RW 23» є цінним джерелом для розуміння того, як політика примусової праці та репресій сприяла формуванню антиокупаційних очікувань та настроїв в українському суспільстві Галичини.

Особливої уваги заслуговує багатотомна праця *«Депортація: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади»* [85]. У ній міститься значний масив інформації про заходи німецької влади щодо набору нових робітників із території дистрикту «Галичина». Серед матеріалів нормативно-правового змісту варто відзначити офіційну телеграму Фріца Заукеля до Отто фон Вехтера від 12 березня 1943 р., у якій наголошувалося на необхідності та невідкладності поставки нових робітників для німецьких шахт [85, с. 207]. Щоб задовольнити ці потреби, Ф. Заукель наказував провести спеціальну кампанію вилову населення у дистрикті «Галичина»: *«Для виконання цього я запропонував своєму заступникові в генерал-губернаторстві – непізніше квітня доставити в моє розпорядження 50 000 призначених до гірничих робіт чоловіків. У тому числі близько 30 000 – з дистрикту Галичина. Цю робочу силу треба взяти мобілізацією 3-х років від 19 до 22 річного віку... Прошу всіма заходами, які тільки є у вашому розпорядженні, виконати цей план»* [85, с. 207].

Досліджуючи період Другої світової війни, не можна оминати увагою матеріали Нюрнберзького процесу, адже вони дозволяють більш детально проаналізувати нацистську політику на окупованих територіях. Зокрема, у них міститься програма трудової мобілізації, розроблена Ф. Заукелем і надіслана А. Розенбергу 20 квітня 1942 р. [92, с. 47]. Основна увага в документі приділялася визначенню двох ключових цілей, які мала реалізувати нацистська влада на окупованих землях, у тому числі й у дистрикті «Галичина». По-перше, йшлося про максимальне забезпечення воєнних підприємств Німеччини іноземними робітниками, що фактично означало їхню непряму військову участь у боротьбі проти власних країн та народів. По-друге, стратегія передбачала знищення та послаблення тих народів, яких нацистська

військова машина вважала меншовартісними або потенційно ворожими Третьому райху [92, с. 47].

Аналізуючи документи, в яких очевидною є злочинна діяльність нацистської влади, що були представлені на Нюрнберзькому процесі, не можна оминати увагою меморандум Г. Ламмерса (начальника райх-канцелярії). У цьому документі, надісланому Г. Гіммлеру 17 квітня 1943 р., викладено основні дані про економічну ситуацію на території Генеральної Губернії. Серед численних побоювань щодо економічного становища особливу увагу приділено насильницьким методам вербування населення для відправки на роботу до Німеччини [93, с. 859]. Документ підтверджує, що трудова мобілізація була не лише інструментом економічної експлуатації, але й джерелом соціальної напруги та спротиву, який підривав ефективність окупаційної адміністрації.

Транспортування робітників здійснювалося у надзвичайно складних умовах. Людей часто перевозили у вагонах, непридатних для перевезення пасажирів, що призводило до численних випадків захворювань та смертей, особливо взимку, ще до прибуття на місце призначення. В офіційних звітах командувачів спеціальних вагонів, які надавала німецька залізниця, зазначалося: *«...потяги часто перебували в дуже поганому стані. У вагонах були відсутні численні вікна... В інших випадках вагони взимку не опалювались, туалети швидко ставали непридатними, оскільки система водопостачання була замерзла, а промивний апарат був без води»* [93, с. 924]. Важливо, що керівництво було обізнане про ці проблеми, але не вживало заходів, що підтверджує навмисний характер жорстокої політики.

Варто відзначити, що на Нюрнберзькому процесі, окрім документів, які засвідчували нацистську політику щодо окупованих територій, були представлені й свідчення очевидців, надані ними під присягою у суді. У своїх виступах вони розповідали про злочинні дії німецької влади стосовно іноземних робітників, які бачили все на власні очі. Зокрема, свідчення Адама Шмідта, який під час Другої світової війни працював на залізничній станції в Ессені (Німеччина), містять

детальний опис моменту першого прибуття робітників до міста, серед яких були й вихідці з Галичини: *«У середині 1941 р. прибули перші робітники з Польщі, Галичини (польської України). Вони прибули до Ессена у вантажних вагонах, у яких перевозили картоплю, будівельні матеріали, а також худобу... На самому початку, коли прибули перші транспортні, ми могли побачити, як нелюдськи поводитися з цими людьми. Кожен вагон був настільки переповнений, що було неймовірно, щоб така кількість могла вміститися в такий вагон...»* [94, с. 25]. В інших свідченнях Генріха Фрауенрата, який також працював на станції Ессена, можна знайти додаткову інформацію про ставлення німецької влади до примусово привезених іноземних робітників [94, с. 38]. У свідченнях розміщена інформація про відсутність медичної допомоги жінкам, дітям та вагітним. Це демонструє байдужість окупаційної влади до життя та здоров'я іноземних робітників [94, с. 38].

Окрім збірників документів, важливим джерелом для дослідження є опубліковані спогади очевидців та учасників тогочасних подій. Наприклад, у праці К. Паньківського *«Роки німецької окупації»* автор подає низку документів, які він зберіг та включив до своєї книги. Серед них – розпорядження крайової поліції про використання іноземних робітників за 1943 р. [117, с. 203–204]. У вказаному документі зазначалося, що для робітників різних національностей та територіальної приналежності (включно з вихідцями з дистрикту «Галичина») вводилися нові обмеження на території Німеччини. До таких обмежень належали: заборона пересування у певні години дня та ночі в населеному пункті, де перебував робітник; заборона користування транспортом (електричками, потягами, велосипедами тощо) без письмової згоди місцевої поліції та інші регламентації [117, с. 203–204].

У праці К. Паньківського також можна знайти низку розпоряджень, що стосуються релігійних питань, які мали відношення до іноземних робітників. Особливу увагу в одному з таких документів приділено українцям з дистрикту «Галичина», а також порушено питання введення додаткових заборон для робітників зі сходу. Зокрема, у розпорядженні зазначалося: *«...Пункт 15. Заборона духовного*

пiклування в таборах. Щоб увести яснiсть у випадках сумнiвiв, мусимо вказати на те, що духовне пiклування також i католицькими українцями в таборах заборонене i то наvить тодi, коли комендант табору просить про таке пiклування. Тому вступ до таборiв священикам заборонений...» [117, с. 205–206]. Заборона духовного пiклування є свiдченням цiлеспрямованої полiтики iзоляцiї та контролю над iноземними робiтниками.

Таким чином, джерелознавче значення нормативно-правових матерiалiв, що зберiгаються в українських архiвах, є вагомим для дослiдження проблематики трудової мобiлiзацiї у роки вiйни. Матерiали фонду № 3959 («Український центральний комiтет») ЦДАВО надають можливiсть дослiдити офiцiйнi звiтнi матерiали УЦК з iсторiї трудової мобiлiзацiї. Натомiсть нормативно-правовi документи, що зберiгаються у фондах ДАiФО (Р–36, Р–37, Р–39, Р–40, Р–41, Р–57, Р–98), ДАТО (Р–173, Р–181, Р–195, Р–196, Р–201) та ДАЛО (Р–39, Р–54, Р–185), мiстять iнформацiю про регiональнi особливостi перебiгу процесу трудової мобiлiзацiї українського населення дистрикту «Галичина» з метою використання його працi в економiчних iнтересах Нiмеччини. Завдяки цим матерiалам можна простежити списки робiтників, призначених для виїзду, ознайомитися зi звiтами та наказами щодо проведення агiтацiйних кампанiй у Галичинi, а також зi розпорядженнями про час i мiсце вiдправки нових працiвників до Нiмеччини. Водночас фонди Федеративного вiйськового архiву м. Фрайбурга (Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg) (RH 53-23/60, RW 23/13, RW 23/14, RW 23/15) мiстять широкий спектр iнформацiї про плани та обсяги вiдправок робiтників, загальний стан справ у дистрикті «Галичина» та рiвень довiри працiвників до нацистської влади протягом усього перiоду окупацiї. Таким чином, поєднання українських i нiмецьких архiвних матерiалiв, а також опублiкованих нормативно-правових документiв в археографiчних виданнях дає змогу комплексно дослiдити джерельну базу проблематики трудової мобiлiзацiї у дистрикті «Галичина» та її сприйняття мiсцевим населенням.

РОЗДІЛ 3. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ТА ВІЗУАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИКИ ПРАЦЕВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ ТРЕТІМ РАЙХОМ

Інформаційна політика є одним із дієвих інструментів ведення пропаганди. Вже з перших місяців німецької окупації Галичини нацистська влада намагалася різними способами та маніпуляціями заігнати місцеве населення до добровільного виїзду на роботу в Німеччину. Одним із ключових засобів такої агітаційної кампанії стали періодичні видання. Під суворим контролем окупаційної адміністрації і цензури на сторінках тогочасної преси регулярно з'являлися повідомлення, що пропагували добровільне погодження на виїзд до Райху.

У процесі опрацювання інформаційного потенціалу україномовної легальної преси перед нами постало завдання висвітлити перебіг трудової мобілізації українців до Німеччини та, в його контексті, реалізацію пропагандистської діяльності за допомогою періодики. Зауважимо, що групування матеріалів здійснюється не за тематичним принципом, а відповідно до їхньої появи у часописах, що друкувалися в дистрикті «Галичина».

За допомогою преси окупаційна влада через різні маніпуляції поширювала ідею перепису безробітних, аби в майбутньому використати цю інформацію для їхньої відправки до Німеччини [294, с. 855]. Так, в одному з випусків періодичного видання «Воля Покуття», що виходила друком впродовж 1941–1944 рр. у м. Коломия двічі на тиждень (головними редакторами були Ярослав Христич та Осип Боднарович) [250, с. 137], було розміщено оголошення «*Пригадка про обов'язок праці*» [209], яке стосувалося обов'язкової реєстрації безробітних осіб дистрикту «Галичина». Формулювання тексту статті поєднує заклик до добровільності з прихованою загрозою покарання, що фактично змінило добровільну реєстрацію на примус [209, с. 4].

Окрім гучних закликів до реєстрації, на сторінках газети «Воля Покуття» неодноразово публікувалися матеріали про життя та працю німецьких робітників у Райху. Зокрема, у статті «Жіноча служба праці в Німеччині» [161] йдеться про існування трьох типів жіночих таборів праці, які функціонували на території Німеччини. Першим типом були табори, що займалися «навчанням хатнього господарства та суспільною працею» [161, с. 4]. Другим – великі табори праці, основним завданням яких була підготовка робітниць до фахової роботи на підприємствах (фабрики, заводи, сільське господарство). «Вкінці є ще табори праці, яких завданням є давати поміч поселенцям, які перебралися на нові господарства» [161, с. 4]. Проте, окрім опису структури таборів, у статті простежується інша мета – непряма агітація добровільного виїзду на роботи до Райху. Автори публікації наголошували на «перевагах» перебування у таборах: «Дівчата, що працюють в таборах поселенців мають харч і приміщення в таборах. В господарстві мають працювати шість годин денно, а працю визначає їм сім'я, до якої їх призначено. Дівчата мують, шують, варять, опікуються дітьми, займаються городом, садом, худобою і т. д.» [161, с. 4]. Як бачимо, тут використано маніпулятивний прийом: увага зосереджена на відносно легкій та нетривалій праці (шестигодинний робочий день), забезпеченні харчуванням і житлом. Така інформація, поширювана на початку окупації Галичини, мала на меті спонукати жіноче населення добровільно зголошуватися на виїзд до Німеччини.

Окрім поширення за допомогою преси вище вказаної інформації, на сторінках часописів дистрикту «Галичина» («Воля Покуття», «Львівські вісті», «Вільне слово», «Голос Підкарпаття тощо) зустрічаємо повідомлення про діяльність певних структур, завданням яких була організація допомоги новопризначеним робітникам. Тому, починаючи з 1941 р., у газетах «Воля Покуття» регулярно з'являлися повідомлення про діяльність УЦК [252, с. 71], головою якого був В. Кубійович. Основний акцент таких публікацій робився на описі обов'язків комітету та допомоги, яку він надавав робітникам і їхнім сім'ям [210]. Акцентування уваги владою на питаннях допомоги

сім'ям і працівникам мало на меті зменшити негативне сприйняття примусової праці, формуючи видимість турботи та соціальної підтримки. Водночас, такі повідомлення можна розглядати як інформаційний інструмент окупаційної влади, спрямований на підвищення довіри населення до процесу мобілізації. Це свідчить про те, що пропаганда не обмежувалася лише закликами до виїзду, а й використовувала українські інституції як посередників, щоб надати примусовим заходам вигляд добровільності та організованості.

Німецька влада вдавалася й до іншого способу нав'язування ідеї виїзду на роботу до Німеччини. На сторінках часопису *«Вільне слово»*, що виходило у м. Дрогобич упродовж 1941–1942 рр. (головний редактор Кость Кузик), можна зустріти публікації, присвячені відправці закордонних робітників до Райху [126, с. 4]. На нашу думку, мета цих повідомлень полягала виключно у переконанні місцевого населення в «правильності» прийняття позитивних рішень та доцільності виїзду на роботу до Третього райху [158, с. 3]. Окрім того, на шпальтах проаналізованих газетних видань дистрикту «Галичина» використовувалися також більш прямі заклики до трудової мобілізації. Зокрема, у статті *«Виїзд наших селян до Німеччини на господарську науку»* [137, с. 4] наведено конкретні тези про роботу в Німеччині як виключно позитивне явище: *«Тут і там виїждить українська молодь масово до Німеччини на працю. Явище добре, бо ж виїжджаючи туди, наш чоловік побачить інший світ, заробить децю гроша...»* [137, с. 4]. Звернення до українців з Галичини супроводжувалися обіцянками заробітку, культурного досвіду та рівності з німецькими робітниками, чим влада приховувала реальний примусовий характер праці. У проаналізованих газетних виданнях звернення до українців Галичини (*«працьовитість»*, *«цікавість»*, *«відсутність лінощів»*) виконували роль морального тиску, формуючи образ *«правильного»* українця, який повинен служити окупаційній владі [208, с. 4].

Поряд із публікаціями, що містили заклики до виїзду робітників у Німеччину, на сторінках газети *«Вільне слово»* розміщувалися матеріали, присвячені необхідності обов'язкового обліку в Уряді праці всіх працездатних громадян дистрикту

«Галичина» [197, с. 6]. Їхній зміст здебільшого зводився до наголошення на терміновій потребі реєстрації [226, с. 7]. На нашу думку, такі публікації були лише методом збору інформації про людей, а мета цієї процедури – використання у майбутньому облікових даних з метою організації масового вивезення робітників до Німеччини. Риторика тексту поєднує загрозу втрати роботи з формальним закликом до добровільної реєстрації, що створювало атмосферу психологічного тиску [152, с. 1].

Преса використовувалася нацистською владою і з метою показати проведення трудової мобілізації як «позитивний» феномен. Починаючи з 1941 р., Уряд праці неодноразово публікував так звані «історії успіху» своєї кампанії з набору робітників для Німеччини. Так, у статті газети *«Львівські вісті»* (щоденна газета, що виходила у м. Львів протягом 1941–1944 рр.) *«На роботу у Німеччину українська молодь у рядах Української Служби Батьківщині»* [182] нацистська влада намагалася переконати громадськість у масовому напливі добровольців, охочих виїхати до Третього райху. У повідомленні зазначалося: *«Всі бажать якнайскоріше виїхати. Навіть не питаються про умови праці, завіривши їй вповні. Та ввічливий урядовець не забуває подати кожному добровольцеві кілька інформацій»* [182, с. 5]. У подібних публікаціях головний акцент робився на тезах, які мали на меті спонукати місцеве населення до добровільного виїзду. Зокрема, увагу привернуто до *«добрих умов»* (харчування, гуртожитки, культурні розваги, заробіток), ця інформація виконувала роль маніпулятивного інструмента, що приховував реальний примусовий характер мобілізації [182, с. 5]. На цьому пропаганда не зупинялася. Щоб показати масштаби добровільних виїздів, на сторінках преси (*«Львівські вісті»*, *«Рідна земля»*, *«Воля Покуття»* тощо) регулярно з'являлися статті з описами процедури виїзду великої кількості людей до Німеччини [127, с. 3]. Публікації про масові відправки робітників створювали ефект масштабності та нормалізації, показуючи виїзд як загальноприйнятну практику.

Поряд із пропагандою добровільного виїзду робітників, починаючи з 1941 р., у всіх тогочасних періодичних виданнях висвітлювалися проблеми, пов'язані з необхідністю вироблення для робітників спеціального документа – «*виказки*» [139], який виконував роль ідентифікаційного документа і підтверджував національність робітників [302]. Наявність вказаного документа була важливою для адміністративного контролю та легалізації перебування робітників на території Райху [140, с. 2]. Залучення УЦК у Кракові та Українського крайового комітету у Львові до процесу видачі документів свідчить про добре налагоджену роботу українських інституцій з німецькою владою в реалізації трудової мобілізації, що надавало окупаційній політиці вигляд організованості та «*національної участі*» [141, с. 3].

Починаючи з перших днів окупації дистрикту, на сторінках часописів неодноразово публікувалися листи примусово вивезених робітників. Зокрема, у дописі «*Німецький селянин у праці (Лист із Німеччини)*» [188, с. 4] журналу «*Рідна земля*» (виходив у м. Львів протягом 1941–1944 рр. (головний редактор Осип Боднарівч)), можна простежити низку тез, які німецька влада намагалася нав'язати пересічному читачеві. По-перше, у тексті проводилися співставлення життя галицького та німецького селянина. По-друге, відбувалося яскраве возвеличення німецької культури й побуту, водночас із зневажанням українського народу. По-третє, у повідомленні простежуються заклики (хоч і не прямим текстом) до виїзду на працю в Німеччину з метою «*набратися досвіду*» [188, с. 4]. У листі зазначалося: «*Численна українська еміграція в Німеччині, що складається переважно з селянської молоді, а також усе українське селянство, що тепер має безпосередню стичність з німецьким народом, повинні добре приглянутися, як працює німецький селянин і собі так узятися до праці*» [188, с. 4]. Таким чином, публікація листів робітників у пресі була частиною інформаційної стратегії окупаційної влади, спрямованої на легітимізацію трудової експлуатації та психологічний вплив на населення.

Починаючи з кінця 1941 р., на сторінках аналізованих часописів дедалі частіше з'являлися публікації, присвячені темі опіки над робітниками та діяльності

різноманітних організацій у самій Німеччині [125, с. 2]. Станом на 1941 р. опікою над закордонними робітниками займався виключно Німецький Фронт Праці (НФП). У повідомленні *«Опіка Райху над своїми робітниками з закордону»* [194, с. 7] наголошувалося: *«Опіка починається вже перед виїздом до Німеччини. Уповноважені міністерством праці дбають про те, щоб до Німеччини виїжджали тільки ті робітники, що їх дійсно німецьке господарство потребує... Окрему увагу й опіку закордонним робітникам посвячується вже в Райху при практичній праці...»* [194, с. 7]. Такий акцент на «опіці» та «підтримці» перед виїздом робітників був свідомо спрямований на зменшення страху та спротиву населення, формуючи образ організованого та безпечного процесу. Проте відзначимо, що такі повідомлення були однотипними. Основний акцент робився на описі *«хорошого життя»* та належних умов праці робітників на підприємствах Німеччини [200, с. 3]. Усі ці дописи супроводжувалися закликами до добровільного виїзду, який подавався як можливість *«навчання»* та набуття нового досвіду [181, с. 6]. Таким чином, НФП у пресових повідомленнях поставав не лише як організація, що забезпечує контроль, але й як *«символ»* турботи та гарантій, що мало приховати примусовий характер трудової експлуатації.

У 1942 р. значно зросла кількість публікацій у пресі, присвячених робітничій тематиці. Порівнюючи зміст повідомлень, відзначимо, що якщо в 1941 р. у публікаціях переважала непряма агітація до виїзду робітників, то вже з 1942 р. риторика змінилася: заклики стали більш прямими, цілеспрямованими та набули заохочувальної форми. У цей же час почали публікуватися повідомлення про робітничі школи [8, арк. 22–23], які мали на меті залучити якомога більше місцевого населення та, в майбутньому, використати його для економічних потреб Райху [184, с. 4]. Зокрема, у повідомленні *«Підготовна школа майбутніх робітників для Райху»* [201, с. 4] часопису *«Воля Покуття»* наголошувалося: *«...Організація набору робочої сили дає найкращі користі з одної сторони працедавцям, а з другої сторони створює не менш успішні умовини праці самим робітникам. Для успішного використання*

робітників і для піднесення їх фахової вартості, зорганізовано систематичний і доцільний фаховий вишкіл, який має некваліфікованих робітників перетворити у високовартісні кадри робітників» [201, с. 4]. Основний зміст таких статей зводився до переконання у важливості робітничих шкіл та закликів вступати до їхніх лав [202, с. 2]. Як правило, німецька влада використовувала ці заклади для покриття економічних потреб Райху, відправляючи випускників на фабрики чи заводи відповідно до отриманого фаху [216, с. 1–2]. Акцент в аналізованих пресових виданнях здійснювався на «*користі для працедавців*» і «*вигодах для робітників*» був типовим прикладом маніпулятивної риторики, яка приховувала справжню мету – забезпечення німецької промисловості дешевою робочою силою.

У цей же час на сторінках проаналізованих часописів, що виходили друком у дистрикті «Галичина», регулярно публікувалися розпорядження, оголошення та вказівки для робітників, які планували працювати або вже працювали в Німеччині. Так, в оголошенні «*Переказування заробітків робітників з Райху*» [198, с. 3] часопису «*Воля Покуття*» повідомлялося про нові можливості пересилання заробітної плати своїм рідним та знайомим: «*Робітники Галицького дистрикту, які виїхали на роботу до Райху, можуть пересилати свої заощаджені гроші у якій завгодно висоті до своїх родин за посередництвом цього підприємства, в якому даний робітник працює...*» [198, с. 3; 157, с. 4]. Поряд із такими оголошеннями з'являлися й певні застереження для українських робітників. У одному з них містився заклик до місцевого населення утримуватися від самостійних виїздів до Німеччини [133, с. 4]. Повідомлення такого змісту свідчать про прагнення окупаційної влади зберегти контроль над мобілізаційним процесом, унеможливаючи несанкціоновані переміщення. Крім того, преса інформувала про затримку поїздів, призначених для перевезення робітників до Німеччини, зокрема до 15 січня 1942 р. [196, с. 3]. Інформація в пресі про затримку поїздів демонструє, що процес відправки робітників був жорстко регламентований і залежав від адміністративних рішень, а не від їхнього особистого бажання. Таким чином, розпорядження та оголошення у пресі були елементом

системи адміністративного контролю та пропаганди, яка поєднувала економічні стимули з обмеженнями та заборонами.

У 1942 р. кількість публікацій із закликами до добровільного виїзду на роботу до Німеччини значно зростає. Якщо у 1941 р. вони мали здебільшого непрямий характер, то вже наступного року риторика стала більш відвертою та цілеспрямованою, набуваючи форми прямої пропаганди [280]. Зокрема, у статті *«Доцільність виїзду робітників до Німеччини»* [156, с. 2] часопису *«Вільне слово»* подається ідеалізований образ життя галицьких робітників на підприємствах та у сільському господарстві Райху. Автори наголошували на високих заробітках (від 100 до 140 марок), а також на «чудових умовах праці» у сільському господарстві [156, с. 2]. У цей же час з'являлися повідомлення, присвячені темі відпусток для робітників, які працювали в Райху. У них акцентувалося на необхідності суворого дотримання термінів призначеної відпустки. Зокрема, підкреслювалося, що робітник не має права самостійно продовжувати її, адже такі дії тягнуть за собою негативні наслідки як для нього самого, так і для його сім'ї [132, с. 4].

У цей період німецька влада регулярно публікувала вказівки щодо підбору необхідних документів для виїзду до Німеччини, а також отримання допомоги від Уряду праці для сімей робітників. У розпорядженнях зазначалося: *«До потвердження можна привести такі документи: польські особисті документи, большевицькі паспорти, військові книжки і метрики (оригінальний відпис, а не витяг). Кожний, що виїздить мусить мати також одну знимку (фотографію) для удостовірення особи і посвідку від Мужа Довір'я...»* [224, с. 3]. Окремо в періодиці дистрикту «Галичина» повідомлялося про «спеціальну» пресу, яка виходила в Німеччині для робітників різних національностей [193, с. 2]. Вона призначалася власне для іноземних працівників й була сегментом інформаційної політики Німеччини, спрямованої на підтримку дисципліни та формування лояльності різних національних груп через пропаганду. Подібні повідомлення розміщувалися, головним чином, для інформування робітників, які планували або вже працювали в Райху [234, с. 3].

Поряд із закликами до виконання «*обов'язку праці*» в Німеччині, окупаційна влада активно просувала інший вид пропаганди – опис ідеалізованого життя німецьких робітників у Райху [222, с. 4]. Акцент у статті «*Українські робітники у Німеччині. Наші селяни вчать новітньої господарки*» [222, с. 4] часопису «*Голос Підкарпаття*» (преса виходила у м. Львів протягом 1942–1944 рр. як тижневик) спрямований на виховання моделі «*німецької поведінки*» та «*моралі*» та свідчить про прагнення окупаційної влади інтегрувати українських робітників у систему цінностей Третього райху, подаючи це як культурне збагачення. На нашу думку, вказаний виховний сегмент мав на меті нав'язати українським робітникам уявлення про велич німецької нації та заохотити українців до виїзду на роботу в Німеччину як до можливості отримання «*кращого життя*» [222, с. 4].

Як і в 1941 році, у 1942 р. «правильні» листи робітників залишалися дієвим інструментом для підкріплення ключових тез нацистської пропаганди. Використання «листів робітників» було одним із найефективніших методів пропаганди, адже вони створювали ілюзію автентичного голосу народу, який нібито добровільно підтримує трудову політику окупаційної влади. Наприклад, у статті «*Лист із Німеччини. Що пише одна робітниця*» [171, с. 4], надрукованої у газеті «*Голос Підкарпаття*», вже з перших рядків простежується яскрава пропаганда важливості праці в Райху крізь призму допомоги німецькій армії. Така інтерпретація засвідчує, що праця в Райху подавалася не лише як економічна діяльність, а й як форма участі у війні проти «ворогів Європи», зокрема більшовиків. Опис «*чистої й легкої роботи*» та задоволення від праці мав на меті замаскувати реальні умови експлуатації, створюючи позитивний сегмент трудової мобілізації [171, с. 4]. Таким чином, публікації в періодиці епістолярних матеріалів виконували роль психологічного впливу, поєднуючи ідеологічні тези з побутовими деталями, щоб зробити пропаганду більш переконливою для пересічного читача.

Поряд із численними закликами до праці в Німеччині, на сторінках аналізованих часописів дистрикту «Галичина» неодноразово, як уже зазначалося, з'являлася

інформація про діяльність УЦК. Зокрема, у газеті «Зборівські вісті» (тижневик виходив у м. Зборів упродовж 1932–1942 рр.) опубліковано статтю «Звернення УЦК і УКК. Українські громадяни!» [167, с. 1], у якій йшлося про акції допомоги українським робітникам у Німеччині, а також українцям, що воювали у лавах німецької армії [167, с. 1]. У тексті використано характерні пропагандистські маніпуляції, спрямовані на формування думки про значну підтримку місцевого населення. Зокрема, наголошувалося: «...Здійснюється епохальне діло висвободження української землі з-під большевицького ярма та московської неволі...» [167, с. 1]. Використання в інформаційній політиці елементу «визволення від большевицького ярма» мало на меті легітимізувати співпрацю з німецькою владою, представляючи її як історичну місію. Такі тексти поєднували акценти на соціальну допомогу з ідеологічними закликами, що дозволяло окупаційній владі зміцнювати лояльність населення. Таким чином, діяльність УЦК у пресі подавалася не лише як практична підтримка, але й як інструмент пропаганди, який мав забезпечити моральне виправдання трудової та військової мобілізації [258, с. 66].

В реалізації власної окупаційної політики німецька влада добре усвідомлювала, які важелі впливу могли сприяти ефективнішій трудовій мобілізації населення дистрикту «Галичина». На їхню думку, акцент на високих заробітках та «хороших умовах праці» у Німеччині мав стати дієвим засобом залучення до праці нових робітників [237, с. 3]. У зв'язку з нестачею кваліфікованих спеціалістів у Райху, на сторінках часописів неодноразово з'являлися повідомлення, в яких наголошувалося на необхідності вдосконалення умінь та навчання нових кадрів. У публікаціях зазначалося: «Однак мусимо пам'ятати передусім про те, що нефаховість наших молодих робітників, це не лише лихо їх власне, але й всієї національної спільноти. Тому траба, щоб наші робітники, які їдуть до Німеччини, зголошувалися до промислових осередків, де можна навчитися фаху або виспеціалізуватися в якомусь роді праці» [237, с. 3].

Окрім пропаганди «хорошого життя» у Німеччині, нацисти використовували пресу з метою повідомлень про різні заходи. Зокрема, на сторінках аналізованих часописів дистрикту «Галичина» часто з'являлися публікації з описами організованого перевезення робітників до Німеччини [187, с. 4; 138, с. 6]. Так, у статті «Відправа робітників, що виїжджають до Німеччини» [249] повідомлялося про точну дату – 19 березня 1942 р. – відправки ювілейного 100-тисячного робітника до Райху. У вказаному повідомленні, як і в багатьох інших, не обійшлося без возвеличення діяльності «доброї» німецької окупаційної адміністрації. Зокрема, акцентувалося на подарунках для від'їжджаючих робітників. Подібні тексти формували образ німецької влади як «турботливої» та «справедливої», приховуючи справжній примусовий характер трудової експлуатації [143, с. 3]. Таким чином, опис у пресі текстів подібного змісту був не лише інформативним, але й пропагандистським інструментом, який поєднував статистику, символіку та мав певний емоційний вплив.

Завдяки аналізу інформаційного потенціалу періодичних видань, що видавалися в дистрикті «Галичина», можна отримати ширше уявлення про діяльність Уряду праці [274, с. 47]. Так, в одному з випусків газети «Львівські вісті» було опубліковано інформацію про основні завдання та обов'язки цієї установи. Уряд праці позиціонував себе як центральний орган контролю над робочою силою, що мав право розпоряджатися людськими ресурсами відповідно до потреб окупаційної адміністрації [244, с. 3]. У статті «Як працює Уряд Праці (Арбайтсамт)» [244, с. 3] також йшлося про рівень безробіття на території Галичини. На думку Уряду праці, основним шляхом вирішення вказаної проблеми «є відправка безробітних на фабрики та заводи Німеччини» [244, с. 3]. Вирішення проблеми безробіття через залучення робітників на роботах в Райху було фактично маскуванню примусової трудової мобілізації під виглядом реалізації соціально-економічної політики зайнятості окупаційної влади. Поряд із цим подавалася інформація про допомогу сім'ям робітників, які працюють у Райху. Згідно з повідомленням, такі сім'ї отримували

грошову допомогу від Уряду праці, розмір якої залежав від важкості виконуваної праці робітником [244, с. 3]. Інформація про грошову допомогу сім'ям виконувала роль пропагандистського стимулу, який мав створити ілюзію турботи влади про українських робітників та їхні родини. Таким чином, діяльність Уряду праці у пресі подавалася як поєднання адміністративного контролю та соціальної підтримки, що мало легітимізувати трудову експлуатацію населення Галичини.

1942 р. не став винятком щодо кількості опублікованих в пресі листів робітників із Райху. Навпаки, їхня кількість значно збільшилася порівняно з попереднім роком. Інформація у більшості таких листів була доволі подібною за змістом: у них описувалися «хороші умови» праці на фабриках, заводах чи у сільському господарстві [243, с. 5]. Зазвичай наголошувалося на наявності власного житла, триразового харчування, високих заробітках та вказувалися й інші переваги [176, с. 4]. Типові описи житла, харчування та зарплат були частиною стандартизованої риторики, що мала створити позитивний образ праці в Райху. Проте, серед великої кількості подібних матеріалів траплялися й унікальні за змістом публікації. Наприклад, у дописі «*Листи домашньої прислуги з Берліна*» [177] часопису «*Львівські вісті*» йшлося про ще один вид праці в Німеччині – роботу домашньої прислуги та няні, на яку відправляли галицьких робітниць до Райху. Згідно з повідомленням, Уряд праці скеровував на такі роботи виключно жінок молодого віку [177, с. 3]. Унікальні публікації про «*роботу домашньої прислуги*» демонструють розширення спектру трудової експлуатації, зокрема залучення жінок до специфічних видів праці. Таким чином, «*листи робітників*» виконували не лише інформаційну, але й маніпулятивну функцію, формуючи уявлення про добровільний характер та привабливість виїзду.

Безперечно, німецька влада активно використовувала пресові «майданчики» дистрикту «Галичина» для просування потрібних їй тез «хорошого життя» робітників у Німеччині [313]. Публікації подібного змісту були частиною системної пропаганди, яка мала на меті створити позитивний образ трудової мобілізації [206, с. 3]. У дописі також подано інформацію про вікові обмеження для робітників залежно

від виду праці: на фабриках працювали особи віком від 16 до 40 років, а в сільському господарстві цей діапазон розширювався до 50 років [206, с. 3].

Інколи пропаганда містила відверто неправдиві тези щодо праці в Райху, спрямовані на збільшення кількості добровольців. Так, у статті *«Інформаційне бюро набору працівників до Німеччини»* [169, с. 2] часопису *«Львівські вісті»* повідомлялося про нібито можливість отримати керівні посади на підприємствах у Німеччині. Обіцянки *«керівних посад»* чи *«інженерних спеціальностей»* виконували роль пропагандистського стимулу, який мав створити ілюзію соціального росту та професійного розвитку [169, с. 2].

Значне місце, особливо з 1942 р., на сторінках аналізованих часописів дистрикту «Галичина» почали відводити текстам промов відомих діячів з числа окупаційної влади та провладних організацій. Зокрема, у статті *«Окружні з'їзди Українських Комітетів у Золочеві, Тернополі і Чорткові»* [191, с. 3] були опубліковані виступи високопосадовців окупованої Галичини. Серед них – промови очільників УЦК і УКК (В. Кубійовича та К. Паньківського), а також представника німецької адміністрації Галичини А. Бізанца. Основна увага у цих виступах зосереджувалася на простих і зрозумілих тезах, які мали підкреслити *«обов'язок»* українців у воєнний період. Зокрема, наголошувалося: *«...його обов'язки, які накладає на нього теперішня історична хвилина, а саме належну обробітку й обсів кожного клаттика землі, зложений решти призначеного контингенту та обов'язку праці, і який тяжить на кожному членові нашої нації, а саме виїзду на роботи до Німеччини»* [191, с. 3]. У промовах часто використовувався образ *«большевизму»* як спільного ворога німецького та українського народів. Цей мотив поєднувався з пропагандистською тезою *«праця переможе большевизм»* [191, с. 3].

1942 р. не став роком вирішення проблеми безробіття, навпаки – кількість публікацій на цю тему на сторінках аналізованих періодичних видань дистрикту «Галичина» зростала [195, с. 1]. Німецька влада регулярно видавала розпорядження про примусовий перепис безробітного населення з метою його подальшої відправки

до Німеччини [190, с. 8]. Даний процес був, звісно, інструментом адміністративного контролю, який дозволяв владі спрямовувати робочу силу відповідно до потреб Райху [131, с. 3]. Таким чином, проблема безробіття у пропагандистських публікаціях подавалася не як внутрішня соціальна криза, а як ресурс для задоволення економічних потреб Райху.

Німецька влада неодноразово намагалася переконати місцеве українське населення у доцільності виїзду на роботи до Німеччини [130, с. 6]. З цією метою на сторінках газети *«Львівські вісті»* публікувалися розлогі статті, присвячені «хорошому життю» робітників у Райху. Починаючи з кінця 1942 р., нацистська адміністрація вирішила доповнювати такі дописи фотографіями робітників (див. додаток Б. 1), які вже працювали в Німеччині або готувалися до відправки [212, с. 5]. Використання фотоматеріалів у пропагандистських статтях було новим сегментом інформаційної кампанії, адже візуальні матеріали значно підсилювали ефект переконання та створювали ілюзію достовірності. Ідея *«обов'язку праці»* систематично нав'язувалася галицьким робітникам через різні медіа, зокрема пресу [157, с. 1]. У публікації *«Знання і досвід! Ось користі, що їх виносять сільськогосподарські робітники, які їдуть до Німеччини»* [168, с. 5] часопису *«Львівські вісті»* наголошувалося: *«Пам'ятаймо, що одночасно німецький вояк кривавиться на фронтах, на суші, на морю, під морем і в повітря. Та жертва, яку ми приносимо, безперечно невелика, якщо її порівняти з жертвою німецького народу»* [168, с. 5].

Поряд із численними закликами до праці в Німеччині, окупаційна влада публікувала в аналізованій пресі дистрикту «Галичина» статті, присвячені критеріям набору робочої сили для потреб Райху. Серед категорій осіб, які не підлягали виїзду, найчастіше згадувалися люди похилого віку, учні та студенти навчальних закладів, а також особи із серйозними вадами здоров'я [235, с. 3]. Водночас, у 1942 р. активно порушувалася проблематика підтвердження власної національності шляхом отримання *«виказки»* [306]. У публікаціях зазначалося: *«Перед виїздом на працю до*

Німеччини українські робітники повинні заздалегідь завжди постаратися про виказку (із фотографією або відтиском пальця) місцевого Українського Повітового Комітету, яка посвідчувала б, що даний робітник є українцем. Не виїздити без особистих документів» [220, с. 3].

Починаючи з 1943 р., агітаційні публікації з питань трудової мобілізації з'являлися з частішою періодичністю, аніж у попередні роки. У цей час значно збільшився обсяг коротких повідомлень, присвячених пошуку нових робітників або запланованим відправкам потягів до Німеччини [225, с. 4; 150, с. 6]. У таких дописах часто подавалася інформація про кількість вивезених осіб та місця їхнього працевлаштування у Німеччині [183, с. 6]. Водночас ці повідомлення супроводжувалися нав'язуванням ідеї добровільного виїзду на роботу в Райх. *«А там, на праці в фабриці, заводі на ріллі ростуть нові сили, нові надії не тільки для однієї людини, але для цілого села. Молоді хлопці, що вдома могли лише коні поганяти, бо батько ще не пускав за плугом іти – приїдуть добрими хліборобами господарями, приїдуть добрими фахівцями» [160, с. 1].* Окрім цього, у пресі знову ж повідомлялося про діяльність різних організацій, які забезпечували догляд за робітниками під час їхнього транспортування до Німеччини. Інформація про наявність УЦК у супроводі транспорту виконувала роль легітимізації процесу, створюючи ілюзію турботи та культурного забезпечення робітників [228, с. 4].

Як і в попередні роки, проблема вироблення спеціального документа на підтвердження власної національності гостро піднімалася на сторінках більшості тогочасних часописів дистрикту [242, с. 2]. Так, у статті *«Важне для робітників, що їдуть до Райху» [135]* часопису *«Воля Покуття»* було подано основні вказівки для робітників, які повинні отримати *«посвідку»* про належність до української національності [135, с. 6]. Окрім того, УЦК неодноразово публікував перелік обов'язків, яких мали дотримуватися українські робітники перед поїздкою та безпосередньо у Німеччині. Найбільше уваги приділялося питанню оформлення *«виказки»*, оскільки це було не лише бюрократичною процедурою, а й інструментом

національної ідентифікації, що дозволяло окупаційній владі розмежовувати українців та поляків [221, с. 5]. У вказаних пресових повідомленнях містились вимоги щодо обов'язку мати документ із фото чи відбитком пальця, що свідчить про прагнення до максимального контролю та персоналізації робочої сили з боку місцевих провладних структур. Погроза бути зарахованим до поляків без наявності вказаного документа виконувала роль психологічного тиску, адже це означало нижчу оплату та дискримінаційні умови праці [221, с. 5].

Німецька влада намагалася різними способами мотивувати робітників дистрикту «Галичина» до добровільного виїзду на роботу в Німеччину. З цією метою редакції часописів дистрикту «Галичина», за вказівкою окупаційної влади, публікували статті, у яких *«хороше життя»* німецьких робітників у Райху описувалося очима священнослужителів та інших осіб, пов'язаних із церквою [179, с. 7]. Одним з прикладів є стаття *«Усі сили на допомогу Німеччині проти большевизму. Заклик православного митрополита»* [227]. Як і більшість пресових повідомлень на вказану тематику, вона містила заклики про допомогу німецькому народові у боротьбі проти спільного ворога – *«большевизму»*. У тексті наголошувалося на необхідності збільшення кількості українських добровольців для економічних потреб Німеччини: *«Кожний на своєму відтинку праці мусить подвоїти й потроїти свої зусилля, щоб виконати свої завдання. З кожною годиною, в якій ми працюємо понад норму, ми наближуємося до перемоги... Німеччині потрібно багато робочих рук і нам не вільно відмовлятися від праці, до якої нас раз-у-раз закликають...»* [227, с. 3]. У рамках інтенсивності реалізації пропагандистської кампанії, німецька влада використовувала лист митрополита Андрея Шептицького як ще один спосіб нав'язати місцевому населенню обов'язок праці в Райху. Вже з перших рядків митрополит наголошував на доцільності виїзду українців: *«Побут на чужині принесе вам у дечому якусь користь і вигоду. Навчіться чужої мови, пізнаєте світ і людей, наберете життєвого досвіду, набудете багато відомостей, які в житті можуть вам пригодитися»* [231, с. 2]. Водночас А. Шептицький неодноразово звертав увагу на проблему віри, адже, за його

словами, у німецьких містах робітників доволі часто змушували переходити на католицьку конфесію [231, с. 2–4].

Окрім коротких статей в пресі на робітничу тематику, часто публікувалися більш розлогі повідомлення, присвячені окремим подіям на території дистрикту «Галичина». Прикладом є промова генерал-губернатора Г. Франка, у якій містилася значна кількість інформації про вже відправлені поїзди з робітниками до Німеччини [310, с. 128]. Його виступ був переповнений пропагандистськими тезами про «*хороше життя*» українських робітників у Райху [180, с. 2]. У тексті спостерігаються маніпулятивні тези («*честь народу*», «*перемога нової Європи*»), які виконували роль морального та ідеологічного тиску, що легітимізував трудову повинність як «*національний обов'язок*» [180, с. 2]. Таким чином, промова Г. Франка була спрямована на масове переконання населення. Він використовував поєднання економічних аргументів, патріотичної риторики та ідеї «*спільної боротьби*».

В статтях та опублікованих виступах високопосадовців нацистського режиму вдало використовувалась ідея «*спільної боротьби проти більшовизму*» як важливий елемент пропаганди праці в Райху [211, с. 7]. У публікаціях наголошувалося: «*Багато робочих сил відійшло з Райху на фронт і їх мусить хтось заступити у фабриках, варстатах, копальнях і сільському господарстві. Тому д-р Геллер взиває українське населення зголошуватися добровільно на роботу в Німеччині зі зрозумінням потреби хвилини і тих причин, які взивають всіх стати до праці, бо лиш спільним зусиллям можна буде ворога поконати*» [151, с. 2]. Маніпулятивні тези про «*унормовані умови праці*» та «*рівність із німецькими робітниками*» приховували реальність експлуатації та дискримінації [151, с. 2]. У подібних публікаціях часто використовувалися слова, що підкреслювали «*почесний обов'язок*» праці в Німеччині. Акцент на цьому мав на меті створити моральний тиск і представити виїзд до Райху як патріотичний вчинок [230, с. 2]. Використання інформації про воєнні дії як аргументу підсилювало відчуття невідкладності та неминучості трудової мобілізації [166, с. 2].

У 1943 р., як і в попередні роки, на сторінках проаналізованих нами часописів бачимо наявність частих публікацій про діяльність УЦК та організацій, що співпрацювали з ним. Так, в одному з дописів повідомлялося про нові завдання та обов'язки щодо українських робітників у Райху, які перебрала на себе ця структура [192, с. 4]. Окрім того місцеві відділи УЦК неодноразово організовували ініціативи зі збору необхідних речей для українських робітників у Німеччині та їхніх родин [163, с. 4; 186, с. 4]. Основна діяльність зводилася до збору одягу, книжок та інших потрібних речей для робітників у Райху [162, с. 2; 165, с. 4]. На сторінках газет також публікувалися оголошення про відправку посилок для робітників у Німеччині [207, с. 8]. Відмітимо, що зборами на підтримку робітників займалися не лише УЦК чи її низові структури. У статті *«Для українських робітників у Райху»* [148] повідомлялося про допоміжну акцію Жіночих організацій Галичини. Зокрема: *«Збірку проведено у 50 місцевостях. Зібрано 10 тисяч яєць, 8 і пів сотнара муки, 45 кг. цукру, а також поважну кількість масла, круп, фасолі, сушених овочів, тощо. Одночасно проведено збірку адрес робітників у Німеччині. В великому тижні вислано до Райху 1.300 харчевих пачок»* [148, с. 6].

Окупаційна влада використовувала інформацію про організацію культурної сфери українських робітників у Райху як ще один інструмент власної пропаганди [330]. Так, у статті *«Культурна праця українських робітників у Німеччині»* [170] описано проведення театральної вистави для робітників у м. Дельменгорсті, учасниками якої були вихідці з Галичини, що працювали на місцевій фабриці [170, с. 4]. Окремі аспекти культурного життя подавалися у пресі як доказ *«повноцінного життя»* українських робітників, що мало приховати реальний примусовий характер їхньої праці. Основний акцент у подібних публікаціях робився на демонстрації *«хороших умов життя»* українських робітників у Німеччині та наявності всебічного культурного забезпечення, що мало створити позитивний образ перебування у Райху. Організація вистав, концертів чи інших культурних заходів виконувала роль психологічного компенсатора, який мав зменшити негативне ставлення до трудової

мобілізації [170, с. 4]. Публікації такого змісту були частиною ширшої пропагандистської стратегії, яка поєднувала економічні, соціальні та культурні аргументи для легітимізації трудової експлуатації.

У 1943 р. кількість опублікованих у пресі листів українських робітників із Райху значно зросла порівняно з попередніми роками. Завдяки цим матеріалам можна простежити нові аспекти політики німецької влади щодо використання українських робітників для економічних потреб Райху [173, с. 6]. Основний зміст більшості листів був доволі схожим: у них описувалося *«хороше життя»* у господарів-*«бауерів»* [175], умови праці та проживання [239], високі заробітки [164, с. 4], велика кількість вихідних [145, с. 8] та вільного часу [172, с. 7]. У листі одного з робітників зазначалося: *«Живеться мені тут дуже добре, маю досить їсти. Цей свояк, що вернувся з полону, знає добре як тут є та він добре зробив, що поїхав. Ті, що від нас поїхали, пишуть, що їм зле, а мені дуже добре, їсти є що та й робити є що й коло чого»* [185, с. 4]. Публікації такого змісту піддавалися цензурі нацистської влади, тому опубліковані тези часто не відповідали реальним умовам життя та праці [240, с. 4]. Показовим є лист Теодозії Щуки, де описано *«чудове життя»* у господаря-*«бауера»*. Авторка зазначала, що на зимові свята робітники отримували подарунки від своїх німецьких господарів та згадується про випадок жорстокого поводження з робітницею [174, с. 4]. Таким чином, листи робітників були подвійним інструментом: з одного боку – засобом пропаганди, з іншого – джерелом фрагментарної інформації про справжні умови життя та праці українців у Райху.

У 1943 р. німецька влада активно застосовувала новий метод пропаганди – масові заходи на підтримку акцій добровільної відправки українських робітників до Німеччини. Вони виконували роль масової пропаганди, яка мала продемонструвати *«успіхи»* трудової мобілізації та легітимізувати її в очах населення [334]. Такі події широко висвітлювалися у більшості видань дистрикту «Галичина» та слугували інструментом поширення потрібних ідей серед населення.

У газеті «Воля Покуття» було опубліковано опис наймасштабнішого заходу на території дистрикту – святкування відправки ювілейного робітника до Німеччини. Стаття мала назву «300 тисяч робітників із Галичини до Райху» [128]. З перших рядків дізнаємося про головних учасників події: членів УЦК (В.Кубійовича, К.Паньківського), голову та представників окупаційної адміністрації Галичини (О.Бауера, А.Бізанца, О.Вехтера) та інших. У промовах вищезгаданих діячів постійно наголошувалося на необхідності та «обов'язку» українських робітників, які від'їжджали на працю до Райху. Зокрема, зазначалося: *«Ваша праця в Райху не буде Вам забута; її впишуть назавжди на добро Вашої Батьківщини... Вони мають, між іншими користями, нагоду збагатити своє званеве й особисте знання... вони повинні мати горде почування, що пізнали вчас конечність перемогти большевизм та що станули в ряди тих, які працюють безпосередньо для перемоги...»* [128, с. 2-4]. Присутність високопосадовців та діячів УЦК створювала ілюзію спільної участі української еліти і влади у реалізації політики Райху.

Крім ідеологічних закликів, у статті наведено статистичні дані про кількість вивезених робітників із дистрикту «Галичина». *«Від початку радянсько-німецької війни до жовтня 1941 р. виїхало близько 1 тис. осіб. З березня 1942 р. цифра зросла до 100 тис., а з жовтня того ж року – до 250 тис.»* [128, с. 2]. Таким чином, святкування відправки ювілейного робітника стало символічним актом, який поєднав ідеологічні заклики, пропагандистську риторику та демонстрацію масштабів мобілізації.

Тема отримання відпусток знову активно з'являється у 1943 р. на сторінках більшості часописів дистрикту «Галичина». Проте цього разу німецька пропаганда змінила тактику подачі інформації. Якщо у попередні роки відпустка висвітлювалася лише як складова роботи в Німеччині, то з 1943 р. у публікаціях почали наводити конкретні приклади «задоволених» робітників, які скористалися відпусткою та повернулися додому. Використання конкретних прикладів «задоволених» робітників мало на меті підвищити довіру населення до публікацій та створити ефект «живих

свідчень». Основна увага у таких дописах приділялася яскравому опису прибуття робітників та подальшої зустрічі їх місцевими представниками Уряду праці [236, с. 4]. Опис валіз, речей та усміхнених облич виконував роль емоційного підсилювача, який мав викликати у читачів відчуття достатку та радості від перебування у Німеччині.

Зазвичай тривалість відпустки становила 14 днів [203, с. 7]. Процедура передбачала попереднє схвалення працедавцем (фірмою чи господарем-«*бауером*»), який мав відправити відповідні документи до місцевого Уряду праці. Якщо робітник їхав не «збірним транспортом», а самотійно, він повинен був отримати «граничну посвідку», яку видавали у «*поліційній станції*» на підставі дозволу Уряду праці [221, с. 5]. У пресі описували навіть медичні та адміністративні процедури, які передбачались перед від'їздом робітника додому [203, с. 7]. Водночас у таких публікаціях нерідко містилися елементи прямої пропаганди, спрямованої на створення образу «хорошого життя» українських робітників у Німеччині. Наприклад: *«Деякі з них живуть у робітничих таборах, інші по приватних мешканнях. Як кому хочеться. Заробіток добрий, харч здоровий і вистачальний. «Дай, Боже, каже один молодий хлопець, щоб моя родина в краю мала так добре їсти, як я»...»* [233, с. 1]. На нашу думку, ці кроки були свідомо продумані нацистською пропагандистською системою, щоб донести до збіднілого галицького населення одну ключову тезу: праця в Німеччині забезпечить їм краще життя, ніж перебування у Галичині.

Ще одним способом агітації українців Галичини до виїзду на роботу була спроба переконати їх у важких умовах праці робітників у Європі та Америці, що оприлюднено у проаналізованих пресових виданнях дистрикту «Галичина» [328, с.14–15]. Такий пропагандистський прийом спрямовувався на створення контрасту між «експлуатаційними методами Заходу» та «справедливим ставленням у Німеччині» [245, с. 7]. Водночас зауважимо, що подібні публікації мали й іншу мету – переконати місцеве населення у неправдивості «ворожої пропаганди» щодо роботи в Німеччині. У них наголошувалося: *«...всі ті поширюють брехню, що в Німеччині*

дівчат-робітниць заводять до певних домів. Воно смішно навіть виступати проти такого безглуздя... Звичайно, праця в Німеччині стоїть під знаком важких умов війни, але з кожною робочою силою поводяться там чисто й коректно, їх трактують справедливо й гідно» [245, с. 7]. Заперечення чуток про жорстоке поводження чи сексуальну експлуатацію мало на меті нейтралізувати ворожу пропаганду та підвищити довіру населення до офіційних повідомлень. Зазвичай поряд із такими матеріалами розміщувалися публікації *«справжніх історій»*, у яких описувалися випадки добровільного погодження великої кількості людей на роботу в Райх [232, с. 6]. *«Справжні історії»* про добровільні виїзди виконували роль емоційного підтвердження, яке мало показати, що трудова мобілізація є не лише обов'язком, а й добровільним вибором.

Починаючи з 1943 р., на сторінках більшості часописів, що виходили друком в дистрикті «Галичина», кількість публікації про діяльність НФП різко зростає. За задумом нацистської влади, із 1943 р. НФП мав перебрати на себе опіку над українськими робітниками у Німеччині. Оскільки ця організація була виключно продуктом нацистської політики, у пресі її зображали як *«еталонну установу»*, що забезпечує всебічну допомогу робітникам у Райху. Згадка про сотні службовців та десятки тисяч *«почесних зв'язкових»* виконувала роль масштабної демонстрації організованості та ефективності системи, що мало підвищити довіру населення. У публікаціях наголошувалося: *«Понад 500 обласних зв'язкових та фахових службовців працює в самих лише обласних управліннях німецького фронту праці над опікою своїх одноземців, з піддержкою десятків тисяч почесних зв'язкових при таборах і підприємствах. Нова система опіки над чужоземними робітниками виявилася якнайкращою»* [229, с. 4].

Редакції проаналізованих часописів дистрикту «Галичина» доволі часто публікували матеріали, присвячені правилам поведінки українських робітників у Німеччині. Так, у статті *«Що повинні знати робітники в Німеччині та їхні родини в краю?»* [241] подавалася інформація щодо порядку дій у випадку захворювання на

підприємствах. Регламентація дій у випадку хвороби демонструвала прагнення окупаційної влади створити видимість соціальної опіки, хоча на практиці це було частиною системи контролю [241, с. 8]. Окрім цього, у подібних публікаціях неодноразово акцент робився на чесності, дисципліні та охайності і мав на меті сформувати образ *«зразкового робітника»*, що відповідає німецьким стандартам [214, с. 7]. Таким чином, подібні публікації не лише інформували, а й виховували робітників у дусі покори та дисципліни, що було важливим елементом пропагандистської політики.

Починаючи з 1943 р., німецька влада перестала приховувати факт примусового виїзду випускників фахових шкіл. Водночас на сторінках аналізованих газет ця інформація подана крізь призму *«добровільного»* вчинку молоді. У дописі *«Виїзд молоді торговельних шкіл на працю до Німеччини»* [136] часопису *«Львівські вісті»* містилися вказівки для учнів робітничих шкіл щодо добровільно-примусового виїзду на фабрики та заводи Райху: *«У зв'язку з тим усі учні торговельних шкіл, які з днем 1-го січня 1943 р. покінчили 16-ий рік життя, повинні зголоситися добровільно до праці бодай на один рік... Ті, що зголосяться добровільно, матимуть забезпечену відповідну опіку, приміщення й винагороду. Так само й ті, що покінчили 15,5 років і є добре розвинені, мають добровільно зголоситися»* [136, с. 1]. Акцентування на *«добровільності»* було типовим пропагандистським прийомом, що приховував реальний примусовий характер трудової мобілізації. Залучення учнів віком від п'ятнадцяти років свідчить про зниження вікового цензу, що прямо вказує на кризу робочої сили у Райху. На нашу думку, ці рядки підтверджують факт гострої нестачі робочих рук у Німеччині. Перебіг воєнних дій зумовив розширення категорій населення, які підпадали під примусовий виїзд, і включення до них навіть неповнолітніх учнів фахових шкіл [321, с. 102].

Також, у 1943 р. акцентування на воєнних діях і, внаслідок цього, необхідності економічного піднесення Німеччини, стало одним із ключових елементів пропаганди. Використання вказаного аргументу мало на меті створити відчуття невідкладності та

обов'язку, адже фронт «*забрав*» значну кількість робітників [189]. Така подача інформації на сторінках преси підкреслювала, що трудова мобілізація є частиною загальної боротьби, а праця в господарствах і фабриках прирівнювалася до внеску у перемогу. Пропаганда намагалася представити виїзд як поєднання особистої користі та суспільного обов'язку, що мало зменшити спротив населення [189, с. 2]. Таким чином, воєнні дії використовувалися не лише як контекст, а й як прямий інструмент легітимізації трудової експлуатації, який виправдовував проведення мобілізації.

Окрім повідомлень із закликами до негайного виїзду українців на роботу до Німеччини, у пресі траплялися й матеріали дещо унікального характеру. Зокрема, такою є інформація про діяльність спеціального наукового інституту у справах праці [155]. Основним завданням цієї установи було визначення найефективніших способів використання праці представників різних національностей у різноманітних видах робіт. Зроблений у подібних публікаціях акцент на фізичній витривалості та психологічних характеристиках свідчить про спробу класифікації та стандартизації робочої сили за етнічними та індивідуальними ознаками [155, с. 8]. Такі «досліди» фактично перетворювали робітників на об'єкти для експериментів, де їхня праця розглядалася не як людська діяльність, а як ресурс, який можна оптимізувати.

Досліджуючи інформаційний потенціал легальної преси 1943 р., можна побачити публікації, що стосувалися заборонних дій щодо вже працюючих у Райху українських робітників. Зокрема, починаючи з цього року, з'являлися повідомлення про заборону вступу таких робітників до дивізії СС «Галичина» [218, с. 6]. Вказана заборона демонструє прагнення німецької влади зберегти трудові ресурси, які були не менш важливими для воєнної економіки, аніж військова служба. Такі повідомлення у пресі мали превентивний характер, адже свідчили про реальні спроби робітників уникнути важких умов праці через мобілізацію до військових формувань [218, с. 6].

З метою заохочення до виїзду на роботу та інформування місцевого населення, окупаційна влада інколи розміщувала у пресі повідомлення про заплановані заходи в дистрикті «Галичина». Основна мета таких акцій полягала в агітації та поширенні

потрібних владі ідей серед широких мас. Так, у виданні «*Lemberger Zeitung*» було опубліковано інформацію про проведення відповідної акції в м. Станіславів, де описувалися пропагандистські сегменти, представлені на заході. Зокрема: «*Перша панель демонструє відвідувачам єдність Європи, фортецю, обрану символом. На другій панелі Німеччина зображена як серце Європи. Населення навколишніх Німеччини країн, зображене у вигляді фігур у національних костюмах, вирушило на роботу до Рейху*» [16, арк. 29]. Використання візуальних панелей було частиною масової пропагандистської стратегії, яка прагнула створити образ «єдності Європи» під проводом Німеччини. Водночас акцент на добровільності виїзду та культурних образах (національні костюми, символи) виконував роль емоційної маніпуляції, яка мала переконати населення у природності та необхідності трудової мобілізації. Таким чином, подібні заходи поєднували візуальну пропаганду, символіку та прямі заклики, щоб легітимізувати трудову експлуатацію як «*спільну європейську справу*» [16, арк. 29].

Попри складний перебіг воєнних дій у 1944 р., на сторінках газет дистрикту «Галичина» й надалі з'являлися публікації на робітничу тематику, хоча їхня кількість помітно зменшилася. Однією з таких статей була «*Життя закордонних робітників у Німеччині*» [159], присвячена діяльності НФП у сфері створення та функціонування робітничих таборів [159, с. 7]. Подібні повідомлення мали на меті створити позитивний образ системи таборів, подаючи їх як організовані та «*турботливі*» структури [159, с. 7].

Як і в попередні роки, у 1944 р. на сторінках легальної преси з'являлися повідомлення, присвячені разовим акціям матеріального забезпечення сімей українських робітників, що перебували на примусовій праці в Німеччині. Хоча їхня кількість була меншою, ніж у попередні роки, вони й надалі виконували важливу пропагандистську функцію. В одному з них зазначалося: «*Згідно з декретом Правління Генеральної Губернії, ближча родина німецьких робітників, що зайняті в Німеччині, зокрема їх жінки й малолітні діти, одержують постійну місячну допомогу*

до суми 100 зл., в окремих умотивованих випадках навіть до 150 зл...» [129, с. 3]. Водночас складна бюрократична процедура отримання допомоги свідчить про контроль та залежність родин від адміністративної системи окупаційної влади, яка фактично визначала їхнє матеріальне становище [154, с. 2]. Таким чином, матеріальні допомоги були не стільки проявом турботи, скільки інструментом пропаганди та соціального контролю, що мав на меті покращити ставлення українців до праці у Німеччині.

Загалом, основні риси пропагандистських функцій повідомлень на робітничу тематику, опублікованих у пресових виданнях дистрикту «Галичина», можна окреслити так: формування позитивного образу праці в Райху; поєднання інструктивності та пропаганди; маніпуляція добровільністю; використання воєнного контексту; соціальний контроль тощо.

У контексті аналізу періодичних видань особливу увагу слід приділити пресовим матеріалам, що виходили безпосередньо для українських робітників у Райху. Передусім йдеться про два часописи – «Вісті» та «Голос». Тижневик «Вісті» виходив із січня 1943 р. до листопада 1944 р. для українських робітників з території Генерального Губернаторства, включно з дистриктом «Галичина», де головним редактором був Г. Стацюк [9, арк. 1–2]. Газета «Голос» друкувалася упродовж 1940–1945 рр. двічі на тиждень і призначалася для українців, вихідців із колишньої Польщі та Чехословаччини. У різні періоди редакцію очолювали Б. Кравців, Ю. Музиченко, К. Дацько та В. Маруняк. Обидва видання виходили у м. Берлін та перебували під суворою цензурою нацистської влади [338, с. 124].

На відміну від газетних видань, що друкувалися в дистрикті «Галичина», у вище названих журналах практично відсутня пропаганда *«хорошого життя»*. Натомість, їхній зміст здебільшого зводився до публікації розпоряджень та оголошень німецької влади, які стосувалися змін умов праці на підприємствах [144, с. 3]. Акцент у таких повідомлення робився на НФП [317, с. 99], що формально опікувалася справами закордонних робітників [223, с. 3]. У матеріалах часто описувалося про діяльність

дочірніх структур НФП, які виконували функції посередників у взаємодії з українськими робітниками. Зокрема зазначалося: *«...Українські Обласні Зв'язкові, які звичайно опікуються однією областю, натомість там, де працює мале число українців, вони опікуються кількома областями. Цю систему розвивають даліше вниз у цей спосіб, що в кожному підприємстві, чи так у кожному таборі, в якому знаходиться більше число українських робітників, існує один український фабричний або таборовий зв'язковий»* [215, с. 3]. Акцент на діяльності НФП та його дочірніх організацій свідчить про прагнення окупаційної влади створити видимість системної опіки, хоча фактично йшлося про механізми контролю. Крім того, у пресі публікувалися інструкції щодо процедури подання до місцевих відділів НФП [316, с. 231] різноманітних клопотань для забезпечення *«кращих та справедливих»* умов праці [238], а також інформація про вироблення спеціального документа – *«виказки»* [213, с. 3].

Окрім інформації про діяльність урядових установ, на сторінках відповідних часописів регулярно публікувалися різноманітні розпорядження, що безпосередньо стосувалися українських робітників із дистрикту «Галичина», які на той час перебували у Німеччині [204, с. 3]. Зокрема, неодноразово траплялися розпорядження міністерства фінансів, що регулювали питання оподаткування [205, с. 3]. У повідомленні від 10 грудня 1942 р. зазначалося, що українські робітники з території дистрикту «Галичина» звільнялись від обов'язкового 15% податку на відбудову території Генерального Губернаторства [134, с. 3]. Окрім податкових розпоряджень, німецька влада розміщувала й публікації, що стосувалися правил пересилання заробітної платні до власних сімей [149, с. 3]. Згідно з такими матеріалами, робітник мав, у першу чергу, заповнити спеціальний бланк у місцевому відділі банку, де зазначалися точна сума переказу та вид валюти, який необхідно було надіслати [146, с. 3]. Публікації щодо пересилання коштів свідчать про бюрократизований механізм фінансових операцій, який водночас забезпечував контроль над доходами робітників. Таким чином, преса виконувала не лише пропагандистську, а й адміністративно-

регулятивну функцію, поширюючи офіційні інструкції та правила, що визначали повсякденне життя українських робітників у Райху.

У пресових виданнях неодноразово траплялися повідомлення, присвячені процедурі отримання відпусток [147, с. 3]. Основна увага в них зосереджувалася на детальному описі правил, яких мали дотримуватися українські робітники, а також на застереженнях щодо свідомого порушення трудових договорів. Зокрема зазначалося: *«...український промисловий робітник, що виїздить на відпустку до Генерал-Губернаторства, є обов'язаний вернутися по відпустці безумовно на дотеперішнє місце праці. Хто не вернеться з відпустки, наражується на переслідування зі сторони німецьких властей і втратить всі права українського робітника, які набув у Німеччині»* [147, с. 3]. Водночас заборони не обмежувалися лише регламентацією відпусток. Німецька влада також публікувала матеріали із закликами утримуватися від вступу вже працюючих робітників до лав дивізії СС «Галичина» [217, с. 3].

Окрім наведених вище прикладів, у відповідних часописах регулярно з'являлися повідомлення про інші види обмежень, які німецька влада адресувала українським робітникам [284]. Однією з них була заборона на підпільну торгівлю між робітниками [219, с. 3]. Вона була спрямована на ліквідацію неформальних економічних практик, які могли підривати контроль влади над робітниками. Акцент на *«підпорядкуванні німецьким законам»* підкреслював юридичну залежність та дисциплінарну відповідальність українських робітників у Райху [219, с. 3]. Поряд із такими заборонами, у пресі інколи публікувалися повідомлення про зміни у видачі харчових пайків для українських робітників з Галичини [142, с. 3].

Німецька влада активно використовувала пресу для поширення інформаційної пропаганди, спрямованої на проходження українськими робітниками спеціальних підготовчих курсів. Основна мета таких заходів полягала у підвищенні продуктивності підприємств Райху. У публікаціях наголошувалося: *«Професійний вишкіл має на меті створити при всіх фабриках, де працюють українські робітники, навчальні групи для глибшого засвоєння фаху. Ці групи повинні допомагати при*

доповнюванні фахового знання і цим дати українцям можливість повернення до своєї батьківщини, як добрі фахівці у різних званнях» [153, с. 3]. Цікаво, що інколи у подібних виданнях траплялася доволі унікальна інформація. Так, у журналі «Голос» повідомлялося про вивезення українських лікарів до Німеччини з метою використання їхніх професійних навичок у робітничих таборах [178, с. 4].

Варто зауважити, що на території дистрикту «Галичина» німецька влада, окрім преси, активно використовувала плакати та стінгазети як інструменти пропаганди. Стінгазети як візуальні джерела інформації, розміщувалися практично в кожному місті дистрикту з метою наочного інформування населення про «хороше життя» закордонних робітників у Німеччині. Яскравим прикладом є стінгазета «*Образки з Німеччини*» [46, арк. 55] (див. додаток В. 1), у якій представлено значну кількість фотографій із зображенням усміхнених робітників, що працюють, відпочивають та займаються щоденними справами. Візуальний матеріал супроводжувався короткими пропагандистськими тезами, спрямованими на нав'язування ідеї виїзду до Райху. У текстах наголошувалося: «У Німеччині робітник справді стоїть на першому місці в державі. Що в Совецькому Союзі Ленін і Сталін тільки обіцяли робітникові, те Гітлер у Німеччині уже виконав. Гітлер сам довго був робітником. Тому він і знає чого треба робітникові, щоб щасливо жити...» [46, арк. 55]. Акцент на «першочергове місце робітника в державі» та протиставлення нацистському режиму більшовизму виконував роль ідеологічного виправдання трудової експлуатації [46, арк. 55].

Широкого поширення набула також стінгазета «*Нові вісті*» (див. додаток В. 2). На її сторінках, поряд із висвітленням ситуації на фронті, описувалася діяльність Уряду праці у справах безробітних та робітників, яких відправляли до Німеччини [46, арк. 51]. У подібних матеріалах поруч із фотографіями усміхнених робітників розміщувалася пропаганда важливості праці в Німеччині (див. додаток В. 3). Її подання було тісно пов'язане з потребою допомоги німецькому війську на фронті, а для посилення відчуття обов'язку використовувався страх перед більшовизмом [47,

арк. 44]. Окремо слід згадати стінгазети, призначені для польського населення дистрикту, зокрема «Gazeta scienna» (див. додаток В. 4). У них фактично дублювалася інформація з інших видань, що стосувалася добровільного виїзду на роботи до Німеччини [50, арк. 89]. Поширення аналогічних матеріалів серед польського населення свідчить про універсальність пропагандистських меседжів, які дублювалися для різних етнічних груп.

Окрім стінгазет, окупаційна влада застосовувала й інші засоби інформування галицького соціуму з питань, що були для неї пріоритетними. Зокрема, на вулицях міст дистрикту можна було побачити оголошення німецької адміністрації про обов'язок реєстрації місцевого населення (див. додаток Д. 1). Такий захід мав на меті проведення перепису, результати якого використовувалися, серед іншого, для організації вивезення працездатних осіб на роботи до Німеччини [46, арк. 23]. Поряд із цим поширювалися оголошення про можливість отримання страхового полісу для робітників, які працювали як на підприємствах дистрикту «Галичина», так і безпосередньо у Німеччині (див. додаток Д. 2) [46, арк. 8]. Інформація про страхові поліси виконувала роль пропагандистського інструменту, який мав створити ілюзію соціальної опіки та турботи про робітників.

Проте, окрім нав'язування ідеї виїзду до Німеччини, окупаційна влада поширювала також листівки із застереженнями (див. додаток Д. 3). Основний зміст таких матеріалів стосувався попередження про кримінальну відповідальність за саботаж або втечу від трудових повинностей. Зокрема, за втечу з робітничих поїздів *«передбачалось кримінальна відповідальність перед Райхом»* [48, арк. 23]. У подібних оголошеннях нерідко порушувалася тема саботажної діяльності українського руху спротиву (ОУН і УПА) [305, с. 225]. Щоб переконати місцеве населення у *«неправильності»* таких дій, наголошувалося, що учасники спротиву піддалися *«ворожій пропаганді»*, а для залякування населення підкреслювалися негативні наслідки, які могли поширюватися не лише на самих робітників, але й на їхні сім'ї [48, арк. 23].

Аналіз масових видань показав, що пропагандистська діяльність у дистрикті «Галичина» була багаторівневою: від створення позитивного образу праці в Райху до відвертого залякування населення. Вона поєднувала візуальні матеріали, адміністративні оголошення та репресивні застереження, що разом формували систему психологічного тиску й контролю над суспільством.

Водночас у дистрикті «Галичина» Організація українських націоналістів активно здійснювала контрпропагандистську діяльність. На протигагу нацистським виданням, підпільний часопис ОУН «Ідея і чин» [13; 14] поширював ідеї спротиву окупаційному режиму, зокрема закликав українців не виїжджати на примусову працю до Німеччини. Видання було засноване у 1942 р. та виходило до 1946 р. як нелегальний орган ОУН, головною метою якого була ідеологічна боротьба проти окупаційних режимів на території України. Контрпропаганда ОУН була спрямована на демонстрацію реальних умов життя українських робітників у Німеччині, що різко контрастувало з нацистськими публікаціями про «добробут» [296, с. 188] [83, с. 26]. *«...за невинні навіть товариські зв'язки з німецькою жінкою грозить українцеві кара, смерть. Харчі обмежено до голодного мінімуму. Одяг можна дістати в крайньому випадку, і то тільки старий і навіть подертий. Дістати дерев'яне взуття – це велика ласка. Не диво, що захворюння й смертні випадки з простуди є тут на денному порядку»* [83, с. 26]. Таким чином, інформаційний простір періодичних видань дистрикту «Галичина» у 1942–1944 рр. характеризувався двобічною пропагандою: з одного боку – нацистською, метою якої було мобілізувати та залякати населення, а з іншого – підпільною українською, що викривала реальний стан речей і закликала до спротиву.

Німецька влада активно використовувала плакати як один із ключових інструментів агітаційної кампанії з метою організації виїзду нових робітників. Вони вважалися одним із найефективніших засобів пропаганди, адже розміщувалися практично в кожному населеному пункті дистрикту [311, с. 24–25]. Для цього окупаційна адміністрація застосовувала різноманітні гасла, покликані спонукати

місцеве населення до добровільного виїзду на працю до Райху. Серед них можна виділити такі приклади: *«Твоя праця в Німеччині скорочує війну!»* [49, арк. 116] (див. додаток В. 5); *«Твоя праця допомагає знищити большевизм»* [50, арк. 76] (див. додаток В. 6); *«Ваша подяка – ваша праця»* [50, арк. 119] (див. додаток В. 7); *«Виїжджайте на ремісничу працю до німецьких фабрик»* [50, арк. 44] (див. додаток В. 8). Незалежно від формулювань, усі ці плакати мали єдину мету – загітувати місцеве населення на добровільний виїзд до Німеччини, використовуючи поєднання патріотичних закликів, антибільшовицької риторики та апеляцій до «обов'язку» перед Європою. Таким чином, плакатна пропаганда була спрямована на легітимізацію трудової мобілізації, маскуючи її примусовий характер під виглядом добровільного внеску у спільну боротьбу.

Характеризуючи публікації україномовних періодичних видань, що друкувалися в дистрикті «Галичина», було вирішено глибинно дослідити їх шляхом проведення контент-аналізу. Цей метод є доцільним у випадках, коли необхідний високий ступінь точності й об'єктивності при опрацюванні великого за обсягом та несистематизованого матеріалу. Під час аналізу друкованих видань дистрикту «Галичина» ми зіткнулися з проблемою значного масиву текстів, які не мали внутрішньої систематизації. Публікації були представлені у вигляді новинних оголошень, опублікованих листів, відозв до населення тощо. Саме тому для досягнення точного та об'єктивного результату було обрано контент-аналіз. Такий підхід дозволяє краще зрозуміти особливості німецької агітаційної політики, яку окупаційна влада реалізовувала у 1941–1944 рр. на території дистрикту «Галичина», маючи на меті загітувати та залучити якомога більше місцевих робітників до добровільного виїзду на працю в Німеччину.

Перед початком дослідження слід окреслити принципи здійснення контент-аналізу. У даному випадку використано візуальний метод *«хмари слів»* для аналізу змісту публікацій. Його суть полягає у попередньому відфільтруванні текстів: вилучаються незначимі слова (сполучники, частки, займенники тощо), а значимі

лексеми приводяться до стандартної форми (іменники – до називного відмінка, дієслова – до неозначеної форми). У результаті формується корпус слів, для якого підраховується кількість уживань у кожному тексті та загальна частота повторень.

Для побудови «хмари слів» відбираються тексти певної категорії (наприклад, листи, заклики тощо). На основі частотності лексем обчислюються відносні показники їхнього використання. Графічне відображення у вигляді «хмари» демонструє ці частоти: більший шрифт та насиченість кольору відповідають більшій кількості повторень відповідного слова у досліджуваних текстах [329, с. 199].

У даному дослідженні, зокрема в межах методу «хмари слів», здійснено аналіз 105 статей із 14 часописів («Воля Покуття», «Українське слово», «Вільне слово», «Голос Підкарпаття», «Дрогобицьке слово», «Зборівські вісті», «Золочівське слово», «Львівські вісті», «Рідна земля», «Сокальське слово», «Станиславівське слово», «Краківські вісті», «Тернопільський голос» та «Чортківська думка»), що виходили на території дистрикту «Галичина» у 1941–1944 рр. та висвітлювали суспільно-політичні процеси в регіоні. Для аналізу було відібрано лише ті газетні матеріали, які за своїм змістом стосувалися політики вивезення українського населення на примусову працю до Німеччини у 1941–1944 рр. З метою отримання більш точних результатів усі 105 статей із зазначених часописів були розподілені за чотирма вимірами аналізу:

- Тип публікації («Листи», «Заклики», «Оголошення» та «Загальна інформація»);
- Розміщення («сторінка 1», «сторінка 2-3» та «сторінки інші»);
- Час публікації («1941р.», «1942р. (січень-червень)», «1942р. (липень-грудень)», «1943р. (січень-червень)», «1943р. (липень-грудень)» та «1944р.»);
- Розмір («Малий розмір», «Середній розмір» та «Великий розмір»).

Варто зазначити, що у випадках, коли одна й та сама стаття публікувалася одночасно в кількох виданнях, для аналізу враховувався лише один її екземпляр. Таке рішення було прийнято задля уникнення дублювання та забезпечення більшої точності результатів дослідження.

Перший аналіз виміру «тип публікацій» («Листи», «Оголошення», «Заклики» та «Загальна інформація»).

Перш ніж розпочати аналіз зазначеної групи, необхідно визначити, як саме здійснювався розподіл публікацій відповідно до цього виміру аналізу «*Тип публікацій*». Як зазначалося вище, ця група поділяється на чотири підгрупи: «*Листи*» (див. додаток Е. 1), «*Заклики*» (див. додаток Е. 2), «*Оголошення*» (див. додаток Е. 3) та «*Загальна інформація*» (див. додаток Е. 4). До підгрупи «*Листи*» віднесено опубліковані на сторінках часописів листи українських робітників, які перебували на роботі в Німеччині. Підгрупа «*Заклики*» охоплює публікації із зверненнями до місцевого населення та описами «*хорошого життя*» українських робітників у Райху. До «*Оголошень*» належать матеріали з прямими вказівками чи розпорядженнями німецької влади, Уряду праці, УЦК та інших провладних організацій. Нарешті, підгрупа «*Загальна інформація*» включає статті різної тематики, які прямо чи опосередковано стосувалися українських робітників – від опису праці німецьких робітників до висвітлення діяльності організацій, що займалися справами та допомогою українським робітникам як у дистрикті «Галичина», так і безпосередньо в Німеччині [345].

Аналіз публікацій за виміром «тип публікацій» виявив низку цікавих закономірностей. У всіх підгрупах простежується майже однаковий набір ключових слів: «*Німеччина*», «*праця*», «*робітник*», «*український*». Їхня частотність зумовлена тематикою публікацій, адже вони були адресовані майбутнім робітникам. Додатково часто зустрічаються слова «*Райх*», «*працювати*», «*працівник*», «*українець*», які мають схоже семантичне наповнення. Особливу увагу привертає слово «*свій*», яке простежується у всіх «хмарах слів», але найбільш виразно – у підгрупі «*Листи*». Це пояснюється тим, що листи писалися з Німеччини на батьківщину, і в них відчувається туга за домом. Автори намагалися зберегти зв'язок із рідним краєм, тому часто використовували слова на кшталт «*свій*», «*мати*», «*дорогий*», «*жінка*», «*родина*», «*життя*», «*місто*», «*додому*». В інших підгрупах слово «*свій*» мало іншу

сутність – воно використовувалося для нав'язування близькості теми праці пересічним масам, поряд із словами «край» та «рідний» [329].

В аналізі публікацій підгрупи «*Оголошення*» простежується часте використання слів «обов'язок», «*треба*», «*кожен*», «*повинен*», «*мусити*». Це свідчить про свідоме нав'язування окупаційною владою відчуття обов'язку праці в Німеччині. У підгрупах «*Заклики*» та «*Оголошення*» також зустрічаються слова «*добрий*», «*життя*», «*відпустка*», «*гроші*», що підкреслює прагнення влади заохотити нових робітників до добровільного виїзду. У «*Листах*» часто трапляється слово «*фабрика*», що пояснюється працею більшості робітників саме на фабричних підприємствах.

У підгрупі «*Заклики*» зустрічаються слова «*молодий*» та «*здоровий*», які прямо вказують на бажання влади залучати до роботи передусім молодих і фізично міцних робітників. Тут же часто використовуються слова «*промисел*» та «*фабрика*», що позначали місце майбутньої праці. У всіх підгрупах системно зустрічаються слова «*уряд*», «*комітет*» та «*виказка*». Це свідчить про важливу роль провладних організацій (Уряд праці, УЦК, УКК тощо) у регулюванні робітничих справ. Часте використання слова «*виказка*» пояснюється прагненням влади нагадувати робітникам про необхідність оформлення цього документу та позначення своєї приналежності до східногалицького соціуму та отримання «кращих умов» у Німеччині. Окремо слід відзначити часте згадування Львова, що було логічним, адже саме це місто виступало адміністративним центром вирішення робітничих питань. У підгрупах «*Заклики*» та «*Загальна інформація*» також простежується вживання слів «*школа*», «*учень*», «*навчання*», що свідчить про прагнення влади залучати населення до спеціалізованих навчальних закладів для підготовки кваліфікованих кадрів, необхідних для економічних потреб Райху [329].

Другий аналіз групи «розміщення» («Сторінка 1», «Сторінка 2-3 » та «Інші сторінки»).

Група «*Розміщення*» поділяється на три підгрупи: «*Сторінка 1*» (див. додаток Е. 5), «*Сторінка 2–3*» (див. додаток Е. 6) та «*Сторінка інші*» (див. додаток Е. 7). Назви

підгруп відповідають місцю розташування статей у газетах: до «*Сторінки 1*» віднесено матеріали, що друкувалися на першому шпальті; до «*Сторінки 2–3*» – публікації, розміщені на другій чи третій сторінці; до «*Сторінки інші*» – статті, що з'являлися на останніх сторінках часописів (від четвертої сторінки і далі). Таким чином, аналіз цієї групи дозволяє визначити важливість публікацій залежно від їхнього розташування у виданні.

Результати аналізу показали, що в усіх підгрупах у центрі «*хмари слів*» перебувають лексеми «*праця*», «*український*» та «*Німеччина*». Їхня частотність пояснюється прямими вказівками німецької влади, спрямованими на робітників: «*Кому адресовані статті? – Українцям*», «*Куди мають поїхати робітники? – До Німеччини*». Додатково часто зустрічаються слова «*працювати*», «*робочий*», «*робітник*», «*Берлін*» та «*Райх*». У текстах також системно вживалися слова «*родина*», «*народ*», «*свій*», «*терен*», що свідчить про прагнення окупаційної влади нав'язати відчуття близькості проблеми праці та зробити її зрозумілою для широких мас. Часте використання слів «*кожен*» та «*треба*» демонструє намагання влади підкреслити обов'язковість виїзду до Німеччини. Цікаво, що у статтях першої сторінки відсутні слова, які позначають сам процес виїзду («*виїхати*», «*виїздити*», «*виїзд*», «*їхати*»), тоді як у публікаціях на інших сторінок вони трапляються регулярно. Це свідчить про різну інтенсивність нагадування про необхідність виїзду.

У підгрупах також часто зустрічаються слова «*учень*» та «*навчання*», що вказує на постійне нагадування про потребу запису до спеціалізованих робітничих шкіл. Це підтверджує намір влади підготувати кваліфікованих робітників для промислових потреб Райху. Водночас у підгрупі «*Сторінки ін.*» ці слова відсутні, що свідчить про відведення темі робітничих шкіл більшої ваги у порівнянні з іншими. Аналіз також показав системне використання слів «*гроші*», «*добрий*», «*життя*», «*табір*», які застосовувалися для «барвистого» опису умов праці та побуту українських робітників у Німеччині. Вони виконували пропагандистську функцію, створюючи образ

«хорошого життя» та стимулюючи місцеве населення до добровільного виїзду. З тією ж метою часто використовувалося слово «зголоситися».

Часте вживання слів «комітет» та «уряд» свідчить про важливу роль провладних організацій (УЦК, УКК, Уряд праці) у регулюванні робітничих справ. Поряд із цим зустрічаються слова «допомога» та «виплата», що пояснюється прагненням окупаційної влади показати ці структури у позитивному світлі та наголосити на їхній допоміжній діяльності в регіоні. Системне згадування Львова також є очікуваним, адже місто було адміністративним центром вирішення робітничих питань. Особливістю аналізу підгрупи «*Сторінки ін.*» є поява слова «війна», що свідчить про намагання влади через воєнний контекст обґрунтувати необхідність праці у Німеччині. Тут же простежується системне використання слова «молодий», що може вказувати на бажання влади залучати передусім молоде населення. Проте його частотність лише у цій підгрупі дозволяє припустити, що тема молодих робітників, у порівнянні з іншими, відводилася на другий план.

Третій вимір аналізу – «час публікації» («1941 р.», «1942 р. (січень-червень)», «1942 р. (липень-грудень)», «1943 р. (січень-червень)», «1943 р. (липень-грудень)» та «1944 р.»).

Вимір аналізу «Час публікації», як і попередні дослідження, поділяється на кілька підгруп: «1941 р.» (див. додаток Е. 8), «1942 р. (січень–червень)» (див. додаток Е. 9), «1942 р. (липень–грудень)» (див. додаток Е. 10), «1943 р. (січень–червень)» (див. додаток Е. 11), «1943 р. (липень–грудень)» (див. додаток Е. 12) та «1944 р.» (див. додаток Е. 13). Назви підгруп відповідають рокам, у які було опубліковано відповідні статті. Наприклад, до аналізу «1941 р.» віднесено матеріали саме цього року тощо [329].

Основна мета аналізу групи «Час публікації» полягає у виявленні змін у ставленні до питань, пов'язаних із працею в Німеччині. Може виникнути питання, чому аналіз 1941 та 1944 рр. не поділено за принципом 1942 та 1943 рр. Відповідь полягає у тому, що ці роки фактично не були повними роками окупації: початок

створення дистрикту «Галичина» припадає на кінець червня 1941 р., а завершення окупації – на серпень 1944 р. Тому їх вирішено розглядати як цілісні періоди без поділу на півріччя. Для більшої точності дослідження аналіз було розділено на дві частини: перша охоплює 1941–1942 рр., друга – 1943–1944 рр. Такий підхід дозволяє чіткіше простежити зміни у політиці німецької влади щодо робітників.

Результати аналізів першої частини (1941–1942 рр.) виявили низку цікавих закономірностей. У центрі всіх трьох «хмар слів» перебувають ключові лексеми: «праця», «робітник» та «Німеччина». Це свідчить про сталість основних тез, притаманних публікаціям. Додатково часто зустрічаються споріднені слова: «працівник», «працювати», «німецький». Водночас системне використання слова «повинен» простежується лише у публікаціях 1941 р., що вказує на першочергове завдання окупаційної влади – нав'язати галицькому населенню обов'язок праці в Німеччині у перший рік окупації. У наступному році (1942 р.) така динаміка вже не спостерігається. Натомість у публікаціях 1942 р. влада змінила акценти: замість прямого нав'язування обов'язку праці вона почала формувати більш особистісний характер ставлення до роботи в Німеччині. Для цього активно використовувалися слова «українець», «український», «галицький», «народ», «родина», «край», «свій». Хоча ці лексеми траплялися й у 1941 р., їхня частотність у 1942 р. значно зросла [329].

Аналіз публікацій 1941 р. вказує на одну з ключових проблем, із якою зіткнулася німецька окупаційна влада – безробіття. Часте використання слова «безробітний» у матеріалах цього року можна пояснити намаганням влади вирішити проблему шляхом залучення відповідних верств населення Галичини до добровільного виїзду на працю в Німеччину. У публікаціях 1942 р. ця лексема та її семантичні аналоги вже не зустрічаються так часто, що може свідчити про часткове вирішення проблеми безробіття.

У 1941 р. також простежується часте використання слова «некваліфікований», яке підкреслювало проблему низької професійної підготовки робітників. Починаючи з 1942 р., його частотність значно знижується, натомість з'являється слово «фаховий».

Це відображає зміну політики набору робітників: для економічних потреб Райху дедалі більше бракувало кваліфікованих кадрів. Відповідно, з 1942 р. системно з'являються слова «школа» та «навчання», що свідчить про акцент на підготовці нових робітників у спеціалізованих навчальних закладах.

У публікаціях 1942 р. також часто зустрічаються слова «набір», «здоровий» та «молодий», що вказує на цілеспрямовану кампанію влади із залучення передусім молодого та фізично міцного робітника. У другій половині 1942 р. простежується нова форма пропаганди: з'являються слова «ворог» та «фронт». Використання слова «ворог» демонструє спробу влади через образ спільного ворога (більшовиків) нав'язати обов'язок праці в Німеччині. Слово «фронт» має подвійне значення: воно могло позначати як військові дії, так і діяльність НФП – організації, що опікувалася справами робітників у Райху [329].

У публікаціях 1941 р. часто зустрічається слово «зголоситися», що відображає пряму пропаганду добровільного виїзду. У 1942 р. його частотність різко знижується, що може свідчити про відхід від «лобової» пропаганди та перехід до більш розгалужених форм агітації. Натомість у 1942 р. активно використовуються слова «відпустка» та «гроші», які мали на меті заманювати нових добровольців, створюючи ілюзію вигідних умов праці. В усіх трьох аналізах (1941–1942 рр.) системно зустрічається слово «Львів». Це пояснюється тим, що місто було адміністративним центром вирішення більшості питань, пов'язаних із примусовими чи добровільними робітниками, а також місцем розташування головних офісів провладних організацій.

Часте використання слів «уряд» та «комітет» також не викликає сумнівів: під ними слід розуміти структури на кшталт УЦК, УКК та Уряду праці, які займалися справами робітників. Окремо варто відзначити системне використання слова «виказка» – документа, який робітники отримували для позначення своєї української національності у Німеччині. Його часте згадування в усіх трьох аналізах свідчить про проблему ідентичності українських робітників із дистрикту «Галичина». Постійне

нагадування про необхідність отримання цього документа вказує на те, що проблема залишалася невирішеною протягом усього періоду окупації.

Аналіз підгруп «1943 р. (січень–червень)», «1943 р. (липень–грудень)» та «1944 р.» засвідчив низку важливих результатів. У центрі «хмар слів», як і в попередні роки, перебувають ключові лексеми: «праця», «робітник» та «Німеччина». Вони чітко окреслюють цільову аудиторію, на яку були спрямовані публікації. Додатково, хоча й менш інтенсивно, зустрічаються слова зі схожим семантичним наповненням: «Райх», «працювати», «німецький» [329].

Особливістю аналізів 1943 р. є різке збільшення частотності слова «свій». Його використання мало на меті нав'язати ідею близькості теми праці українським робітникам із дистрикту «Галичина». З тією ж метою застосовувалися слова «край», «родина», «мама», «рідний», «особистий», «народ», «український», «Галичина». У першій половині 1943 р. активно використовувалося слово «доброволець», що свідчить про прагнення влади підкреслити добровільний характер набору робітників. Проте у другій половині року ця лексема зникає, поступаючись словам «повинен» та «мусити». Це відображає відхід від політики добровільного виїзду та перехід до примусових методів трудової мобілізації, що підтверджується історичними фактами про масові облави на населення з метою вивезення до Німеччини. Ще одним проявом пропаганди «хорошого життя» у Німеччині в 1943 р. було часте використання слів «лист» та «писати». Це пояснюється активним розміщенням у пресі листів робітників, у яких описувалися лише позитивні сторони праці та інколи навіть возвеличувався сам Райх. У 1944 р. тема праці втрачає актуальність, що відображає кризу окупаційної адміністрації та поступове згортання пропагандистських кампаній.

Аналіз публікацій першої половини 1943 р. засвідчує часте використання слова «війна», що свідчить про проведення агітаційної політики, спрямованої на економічні потреби внаслідок воєнних дій та боротьбу проти спільного ворога. Таким чином, німецька влада намагалася просунути ідею необхідності праці в Німеччині. Подібна

риторика простежується ще з публікацій 1942 р., що може свідчити про певну ефективність цієї пропагандистської стратегії на території окупованої Галичини [329].

В усіх трьох аналізованих підгрупах простежується системне використання слів «уряд» та «комітет». Як і в попередні роки, це підтверджує значну роль провладних організацій (УЦК, УКК та Уряд праці) у вирішенні робітничих питань як у Галичині, так і за її межами. У другій половині 1943 р. зростає кількість слів на позначення цих структур – «повітовий», «місцевий», «суспільний». Це пояснюється специфікою стилю публікацій, які часто писалися народною мовою із збереженням місцевих діалектних форм. У текстах системно зустрічається слово «виказка», що використовувалося в контексті потреби отримання документа для позначення української національності робітників у Німеччині.

Також простежується часте використання слів «навчання», «школа», «учень», що свідчить про актуалізацію теми підготовки та перепідготовки робітників у спеціалізованих закладах для здобуття чи вдосконалення фахових навичок. Окрім того, у публікаціях часто зустрічається слово «гроші». Це пояснюється тим, що високі заробітки використовувалися як один із головних інструментів пропаганди для залучення нових добровольців. Цікаво, що в аналізі 1944 р. з'являється слово «кінець». Його поява може свідчити про усвідомлення німецькою владою неминучості завершення окупації та наближення радянських військ до території дистрикту «Галичина».

Четвертий вимір аналізу – «Розмір» («Малий розмір», «Середній розмір» та «Великий розмір»).

Четвертий вимір аналізу – «Розмір» публікації поділено на три групи: «малий розмір» (див. додаток Е. 14), «середній розмір» (див. додаток Е. 15) та «великий розмір» (див. додаток Е. 16). Як зрозуміло з назви, усі 105 публікацій були класифіковані за їхнім обсягом: до «малого розміру» віднесено статті від 1 до 300 слів, до «середнього» – від 301 до 700 слів, а до «великого» – 701 та більше. Такий поділ

дозволив здійснити більш детальний аналіз наповненості публікацій та прихованих смислів, які намагалася закласти німецька влада у газетні матеріали.

Результати аналізу показали, що в усіх трьох групах у центрі *«хмар слів»* перебувають ключові лексеми: *«праця»*, *«робітник»* та *«Німеччина»*. Їхня частотність є закономірною, адже вони відображають основну тематику публікацій. Поряд із ними зустрічається слово *«український»*, хоча його частота варіюється залежно від розміру статей. Додатково простежуються похідні слова – *«українець»*, *«працювати»*, *«Райх»*, *«робочий»*. У всіх підгрупах також фіксується використання слів *«повинен»* та *«треба»*, що свідчить про нав'язування обов'язку праці в Німеччині. Водночас у публікаціях простежуються слова, які позначають особистісну прив'язаність робітників до теми праці: *«свій»*, *«народ»*, *«родина»*, *«власний»*, *«Галичина»*. Найбільша кількість таких лексем спостерігається у статтях середнього розміру, що може свідчити про акцент на персоналізованому обов'язку праці. Цікаво, що слова *«зголоситися»* та *«доброволець»*, які позначають добровільний виїзд до Німеччини, зустрічаються лише у статтях малого та середнього розміру. Це вказує на використання саме коротких і середніх публікацій для прямої пропаганди добровільного виїзду. Натомість у статтях великого розміру простежується часте використання слова *«фаховий»*, що відображає акцент на потребі кваліфікованих кадрів.

У публікаціях *«малого»* та *«великого»* розміру системно зустрічаються слова *«навчання»*, *«школа»*, *«учень»*, що свідчить про політику влади щодо популяризації спеціалізованих навчальних закладів для підготовки кваліфікованих робітників. У статтях великого розміру також простежується використання слова *«війна»*, що демонструє пропаганду праці через воєнний контекст. Натомість слово *«виказка»* зустрічається лише у статтях малого та середнього розміру, що підкреслює важливість вирішення проблеми ідентичності. У всіх трьох підгрупах системно використовуються слова *«виїзд»*, *«їхати»*, *«виїхати»*, які позначають сам процес

виїзду робітників до Німеччини. Часте використання слів «гроші» та «відпустка» свідчить про спроби влади заманювати нових працівників через матеріальні стимули.

У публікаціях усіх розмірів зустрічаються слова «уряд» та «комітет», що пояснюється діяльністю відповідних організацій (УЦК, УКК, Уряд праці). Варто зазначити, що у статтях великого розміру слово «уряд» присутнє, а «комітет» – ні, що може свідчити про відведення більшої ролі Уряду праці у цих публікаціях. Водночас у статтях малого та середнього розміру часто зустрічається слово «допомога», яке відображає діяльність УЦК у справі матеріальної підтримки родин робітників у дистрикті «Галичина».

Зв'язок між групами.

Зібраний масив інформації охоплює 105 текстів публікацій, розміщених у 14 часописах, що виходили на території дистрикту «Галичина» в період німецької окупації (1941–1944 рр.). Для дослідження було виокремлено чотири характеристики публікацій: тип (загальна інформація, заклики, листи, оголошення); розміщення (с. 1, с. 2–3, с. інші); час публікації (1941 р., 1942 р. (січень–червень), 1942 р. (липень–грудень), 1943 р. (січень–червень), 1943 р. (липень–грудень), 1944 р.); розмір публікації (малий – до 300 слів, середній – 301–700 слів, великий – 701 і більше).

Усі зазначені характеристики розглядаються як номінальні змінні. Для аналізу зв'язку між ними застосовано методу таблиць спряження з використанням критерію К. Пірсона (*Chi-squared Test for Independence*) та критерію Р. Фішера (*Fisher's Exact Test for Count Data*) [315]. Метод К. Пірсона передусім застосовується для аналізу великих за обсягом масивів даних, тоді як метод Р. Фішера використовується при опрацюванні невеликих вибірок. Обидва підходи доцільно використовувати комплексно, оскільки вони взаємодоповнюють один одного та дають змогу виявити закономірності й простежити зв'язки у досліджуваному масиві інформації. Водночас ефективність їх застосування можлива лише за умови чіткого визначення критеріїв щодо аналізованого матеріалу. Масив даних має бути однорідним за структурою та

формою подачі тексту, адже лише за таких умов використання зазначених методів буде результативним.

Щодо самого аналізу, то у випадку, коли значення «*p-value*» є меншим за 0.05, робиться висновок про наявність статистично значимого зв'язку між характеристиками; у протилежному випадку такий зв'язок не підтверджується. Для графічного представлення результатів таблиць спряження використано двовимірні діаграми частот. Усі розрахунки та побудову графіків здійснено за допомогою програмного середовища R (*R Core Team, 2024*) [345].

У проведеному аналізі щодо зв'язку між наведеними групами отримано такі результати:

- «тип» і «місце» (див. додаток Ж. 1) – зв'язок підтверджений;
- «тип» і «час» (див. додаток Ж. 2) – зв'язок не підтверджений;
- «тип» і «розмір» (див. додаток Ж. 3) – зв'язок підтверджений;
- «місце» і «час» (див. додаток Ж. 4) – зв'язок не підтверджений;
- «місце» і «розмір» (див. додаток Ж. 5) – зв'язок підтверджений;
- «час» і «розмір» (див. додаток Ж. 6) – зв'язок не підтверджений.

Таким чином, при перехресному аналізі статистично значимий зв'язок підтверджено лише у трьох із шести випадків: «тип і місце», «тип і розмір» та «розміщення і розмір». Це дозволяє зробити кілька висновків:

- зв'язок між типом і розташуванням публікацій свідчить про наявність певної агітаційної політики окупаційної влади, яка передбачала розміщення різних типів матеріалів на визначених сторінках часописів, що фактично засвідчує певну стандартизацію подібних публікацій;
- зв'язок між типом і розміром статей вказує на існування певних стандартів щодо кількісного словесного наповнення публікацій різних типів;
- зв'язок між розміщенням і розміром статей підтверджує, що обсяг матеріалу часто впливав на його розташування у газетах;

- в усіх випадках, де фігурувала група «час», статистично значимий зв'язок не підтверджено. Це настановує на висновок про відсутність сталої моделі пропаганди у публікаціях на тему праці в Німеччині, яка б реалізовувалася від початку окупації до її завершення [329].

Загальний аналіз 105 статей із 14 часописів.

Загальний аналіз 105 статей із 14 часописів (див. додаток Е. 17), що виходили на території дистрикту «Галичина» у 1941–1944 рр., дозволив виявити низку ключових тенденцій. Найчастіше у публікаціях зустрічаються слова «*робітник*» та «*праця*». Це пояснюється тим, що більшість матеріалів були адресовані саме робітникам, які планували або вже працювали у Німеччині. Часте використання слова «*Німеччина*» також є закономірним, адже пропагандистська кампанія була спрямована на стимулювання виїзду населення Галичини до Райху.

Важливим є й системне вживання слів «*уряд*» та «*комітет*». Під «*урядом*» розуміється німецька організація – Уряд праці, що займалася питаннями трудової мобілізації. Слово «*комітет*» позначало УЦК, який діяв на території Генеральної Губернії, включно з дистриктом «Галичина», та опікувався українськими робітниками і їхніми родинами як у регіоні, так і в Німеччині. Часте згадування цих структур свідчить про свідоме акцентування окупаційної влади на їхній діяльності, що мало легітимізувати процес трудової мобілізації. Окрім того, у текстах регулярно зустрічаються слова «*родина*», «*народ*», «*край*». Їхнє використання демонструє прагнення німецької влади надати праці в Німеччині більш вагомому та особистісного характеру, апелюючи до емоційної та національної ідентичності українців [329].

У проведеному аналізі простежується часте використання слів «*виказка*» та «*допомога*». Перше з них – «*виказка*» – позначало документ, що засвідчував приналежність робітника до української національності. Відповідно, регулярне згадування цього документу у повідомленнях свідчить про наголошення на необхідності отримання його перед виїздом або вже безпосередньо у Німеччині. Слово «*допомога*» має подвійну семантичну сутність. З одного боку, воно означало

матеріальну підтримку робітників з боку місцевого галицького населення. З іншого – використовувалося у пропагандистському контексті, де праця українців у Німеччині подавалася як «допомога» німецьким воїнам на фронті. Часте вживання слова «повинен» пояснюється прагненням окупаційної влади нав'язати мешканцям дистрикту «Галичина» обов'язок праці у Райху.

Натомість слова «зголоситися» та «виїхати» відображають агітаційну політику добровільного виїзду до Німеччини. Регулярна поява слова «лист» свідчить про використання публікацій із листами робітників, що перебували у Німеччині. У цих матеріалах підкреслювалися лише позитивні сторони праці, що мало посилити пропаганду добровільного виїзду. Цікавим є той факт, що серед аналізованих 105 статей найчастіше згадується лише одне українське місто – Львів. Це пояснюється тим, що Львів у той час був головним осередком рекрутингової діяльності та центром діяльності структур, які займалися набором робітників для Німеччини [329].

Отже, проведений аналіз дозволяє зробити низку узагальнень. У всіх групах дослідження простежується подібний набір ключових слів: «Німеччина», «праця», «робітник» та «український». Разом із тим, кожна група має свої особливості. У групі «тип публікації» виявлено, що в аналізі групи «листи» переважають слова, які відображають тугу за батьківщиною («свій», «дорогий», «жінка», «родина», «додому»). У публікаціях типу «оголошення» домінують слова, що позначають обов'язок («обов'язок», «треба», «кожен», «повинен», «мусити»). У групі «загальна інформація» простежується часте використання слів «школа», «навчання», «учень», що свідчить про прагнення влади просувати ідею спеціалізованих шкіл для підготовки робітників. Натомість у «закликах» часто зустрічаються слова «молодий», «здоровий», що відображає агітаційну політику залучення саме цієї категорії населення. У групі «розміщення» простежується вибіркове використання певних слів залежно від сторінки, на якій розміщена публікація. Це свідчить про цілеспрямоване нав'язування «потрібних» ідей шляхом розташування матеріалів у визначених місцях. Наприклад, слова «учень» та «навчання» зустрічаються на перших сторінках газет, що

підкреслює важливість навчання у спеціалізованих школах. Водночас слово «молодий» трапляється лише на останніх сторінках, що може свідчити про другорядність цієї теми для влади, яка робила ставку більше на кількість, а не на вік робітників.

У групі «час публікації» простежується зміна пропагандистської політики. Починаючи з 1942 р., активно використовуються слова «свій», «народ», «родина», що створювало більш особистісний зв'язок між робітником та працею у Німеччині. Аналіз 1941 р. показав наявність проблеми безробіття та великої кількості некваліфікованих робітників. Якщо перша проблема поступово зникла, то друга залишалася актуальною впродовж усього періоду окупації. У 1942 р. з'являються слова «молодий» та «здоровий», проте у наступні роки вони не зустрічаються. Це свідчить про певний відхід від зазначеної пропаганди. У 1942–1943 рр. активно використовуються слова «ворог» та «війна», що демонструє новий етап пропаганди – нав'язування праці як обов'язку у боротьбі проти більшовиків. Паралельно з цим зростає частотність слів «відпустка» та «гроші», які виконували роль маніпулятивних стимулів для залучення добровольців. Аналіз групи «розмір» показав незначні відмінності у наборі найбільш уживаних слів, що свідчить про існування чіткої політики та стандартів щодо наповнення текстів.

Перехресні аналізи підтвердили статистично значимий зв'язок лише у трьох випадках із шести («тип і місце», «тип і розмір», «розміщення і розмір»), що вказує на продуману політику влади щодо подачі та розташування потрібних тез у потрібному місці. Підсумовуючи, зазначимо, що комплекс проведених досліджень дозволив виявити як сталі елементи пропагандистської політики (ключові слова, стандарти наповнення), так і її динаміку (зміна акцентів від добровільності до примусу, від соціальної допомоги до воєнної риторики). Це надає цінну інформацію для розуміння публікацій у пресі як механізму впливу окупаційної влади на населення Галичини у 1941–1944 рр.

Провівши глибинний аналіз змісту публікацій, вирішено показати динаміку їх виходу в часописах дистрикту «Галичина» (див. додаток 3. 1). Найбільша кількість статей припадає на 1943 р., що, ймовірно, пов'язано з перебігом воєнних дій, що, у свою чергу, призвело до зростання потреби у робочій силі. Подібна тенденція простежується й у 1942 р., тоді як у 1941 р. частота публікацій була значно нижчою. Це пояснюється тим, що дистрикт «Галичина» був утворений лише наприкінці червня цього року, а німецька влада на початковому етапі окупації прагнула забезпечити прихильність населення, тому питання праці не висвітлювалися так активно. Натомість зменшення кількості публікацій у 1944 р. зумовлене наступом радянських військ на територію Галичини, через що проблематика праці у Німеччині відходила на другий план. Наближення лінії фронту послаблювало нацистську владу у регіоні та обмежувало можливості трудової мобілізації населення.

Аналіз динаміки публікацій на тему праці у Німеччині в період окупації Східної Галичини дозволяє простежити чітку еволюцію інформаційної пропаганди. У 1941 р. (див. додаток 3. 2) тема праці лише починає з'являтися у пресі. Не знаходимо велику кількість публікацій, що пояснюється організаційними заходами після створення дистрикту та прагненням влади спершу здобути прихильність населення. Активізація відбувається наприкінці року (листопад), коли завершуються період жнив. Насамперед, нацистська влада хотіли отримати максимальні результати збору врожаю, а вже потім мобілізувати українське населення на роботи до Німеччини.

Натомість 1942 р. (див. додаток 3. 3) характеризується як період налагодженої пропаганди. Найбільша кількість публікацій припадає на лютий, березень та листопад. У літні місяці означена тематика відходить на другий план через посівну та жнива, але загалом вона присутня майже щомісяця. Перша половина 1943 р. (див. додаток 3. 4) демонструє різке зростання кількості публікацій (січень–квітень), що відображає гостру потребу Німеччини у робочій силі. У травні–серпні увага зміщується на формування дивізії «Галичина» та військову пропаганду. У вересні немає жодної публікації через період жнив, а наприкінці року досліджувана

проблематика відходить на периферію. Проте у 1944 р. питання трудової мобілізації практично зникає з газетних шпальт (лише три публікації за рік). Це пояснюється наступом радянських військ та зміною пріоритетів окупаційної влади.

Загалом, впродовж 1941–1944 рр. проблематика трудової мобілізації українців до Німеччини в українських легальних періодичних виданнях мала хвилеподібний характер: від поступового впровадження у 1941 р., через систематичне й активне просування у 1942 – першій половині 1943 р., до поступового занепаду у другій половині 1943 р. та майже повного зникнення у 1944 р. Така динаміка чітко відображає зміну пріоритетів німецької влади – від мобілізації робітників до зосередження на військових потребах та проблемах фронту.

Отже, періодичні видання дистрикту «Галичина» виступали не лише джерелом інформації, але й важливим інструментом пропаганди та соціального контролю. Вони відображали діяльність провладних організацій (УЦК, НФП, Уряду праці тощо), поширювали різноманітні агітаційні матеріали (листи робітників, мотиваційні статті, плакати, стінгазети), а також містили оголошення, постанови й заборони, що регламентували трудову діяльність українців у Райху. Основним завданням цих видань було формування позитивного образу «життя закордонних робітників» та стимулювання добровільного виїзду населення на працю до Німеччини. Аналіз джерел показав, що періодичні видання поєднували функції пропаганди, інформування та дисциплінування, забезпечуючи окупаційній владі ефективний механізм мобілізації та контролю трудових ресурсів.

Джерелознавче значення пресових видань не викликає сумніву, адже цей вид матеріалів був поширеним, видавався щоденно або кількаразово на тиждень, тобто висвітлював інформацію по «гарячих» слідах. Це дає можливість прослідкувати періодичність виходу повідомлень і ефективність реалізації політики нацистської влади в питанні трудової мобілізації українців.

РОЗДІЛ 4. ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ У ДОСЛІДЖЕННІ ДОБРОВІЛЬНО-ПРИМУСОВОГО ВИВЕЗЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДИСТРИКТУ «ГАЛИЧИНА» НА РОБОТУ В РАЙХ

При дослідженні проблематики добровільно-примусової праці українського населення у Німеччині важливим доповненням до архівних матеріалів та інформації пресових видань є джерела особового походження. До цієї групи належать мемуари, автобіографії та листи робітників. Джерелознавче значення вказаних матеріалів не викликає сумніву, адже вони дозволяють відтворити *«живий голос»* епохи та краще зрозуміти індивідуальний досвід людей, залучених до трудової мобілізації. На відміну від офіційних документів чи газетних публікацій, джерела особового походження відображають особисті переживання, настрої та оцінки тогочасної ситуації самими робітниками. Цінність цих джерел полягає у тому, що вони дозволяють прослідкувати маловідомі аспекти окупаційної політики, які не завжди відображені у офіційних документах чи пропагандистських матеріалах. Епістолярна спадщина робітників з Галичини є важливим інструментом для реконструкції соціально-психологічного виміру примусової праці та для розуміння того, як нацистська влада впливала на свідомість і повсякденне життя українського населення.

Матеріали особового походження мають особливу цінність, адже вони, по-перше, часто не збігаються з офіційними інтерпретаціями подій, а по-друге, особливо глибоко закарбовуються в пам'яті тих груп населення, на долю яких випали найтяжчі випробування [282, с.16]. Варто зауважити, що мемуари та автобіографічні праці за своєю природою наближені до художньої літератури. Вони виразніше, ніж інші джерела, передають атмосферу й дух епохи, її героїку, настрої та поведінку конкретних осіб. У них проявляється історична самосвідомість автора, що визначає їхню особливість: відтворення минулого у ретроспективному ключі, значна суб'єктивність та яскраве емоційне забарвлення [259, с. 28].

У процесі аналізу матеріалів особового походження ми здійснили їхню класифікацію за чотирма основними категоріями. До першої групи віднесено джерела, створені представниками влади, провладних та легальних організацій, що функціонували як на території дистрикту «Галичина», так і поза його межами. Другу категорію становлять матеріали, написані представниками галицького духовенства, які відображають їхню позицію та бачення церковними інституціями тогочасних суспільних процесів. Третю групу складають матеріали, що походять від представників підпілля – ОУН та УПА, а також членів дивізії СС «Галичина», в яких фіксувалися реальні події на території окупованої Галичини. До четвертої категорії віднесено свідчення робітників та осіб, котрі безпосередньо брали участь у тогочасних подіях або були очевидцями процесу трудової мобілізації на території дистрикту «Галичина».

Розглядаючи першу групу джерел, доцільно розпочати з приватного листування представників української еліти, адресованих німецькому командуванню та присвячених проблемним питанням трудової мобілізації. Насамперед варто згадати лист голови Українського національного об'єднання (УНО) [12, арк. 21], полковника Тиміша Омельченка, надісланий до головного командування Вермахту 2 липня 1941 р. У вказаному джерелі порушувалося питання можливого використання українських робітників, які вже перебували в Німеччині, для військових потреб. Лист ілюструє взаємопов'язаність економічної та військової політики окупаційної влади, що прагнула розглядати робітників як багатофункціональний ресурс [87, с. 38]. Водночас він свідчить про намагання УНО позиціонувати себе як союзника вермахту, пропонуючи підтримку через мобілізацію українських робітників (зокрема й вихідців з Галичини) у Німеччині.

У цьому контексті показовим є лист Володимира Кубійовича до Ганса Франка за лютий 1943 р., у якому описано основні проблеми, з якими зіткнулися українці в дистрикті «Галичина». У документі В. Кубійович наголошував на різкій зміні політики щодо поводження з місцевим населенням, а також вказував на факти

масових облав – у селах, церквах, приватних домівках, під час занять у спеціалізованих школах тощо – з метою подальшого примусового вивезення людей на роботу до Райху [90, с. 86]. Лист В. Кубійовича є важливим свідченням трансформації окупаційної політики, яка від репресивних заходів перейшла до масових облав, що використовувалися окупантами у всіх сферах життєдіяльності українського суспільства.

З іншого боку, варто згадати один із листів-пояснень місцевої жандармерії до очільника СС і поліції в Генеральному Губернаторстві Фрідріха-Вільгельма Крюгера щодо ситуації в дистрикті «Галичина». Зокрема, в ньому йшлося про те, що УПА активно здійснювала пошкодження залізничних шляхів з метою зриву процесу вивезення робітників до Німеччини, а також для унеможливлення постачання продовольства німецькій армії. Про масштаби диверсій свідчить статистика атак на залізничні комунікації за період січня–квітня 1944 р.: *«Також значно зросла кількість атак на залізниці. Тоді як у січні було здійснено 46 атак, у лютому – 96, у березні – 104, у квітні – 212»* [86, с. 137]. Ці дані демонструють динаміку наростання спротиву: від кількох десятків випадків на початку року до понад двох сотень у квітні. Документ підтверджує, що УПА розглядала економічну та транспортну інфраструктуру як один із ключових об'єктів боротьби з окупаційною владою.

Окрім листування, важливим джерелом для вивчення досліджуваної проблематики є мемуарні праці тогочасних громадсько-політичних діячів. Насамперед, в даному контексті проаналізовано спогади очільника УЦК [277, с. 74] В. Кубійовича *«Мені 70»* [108]. Аналізуючи ці спогади, можна дізнатися про його безпосередню участь в акціях допомоги українським робітникам у Райху. Автор детально описує діяльність УЦК, розкриваючи основні проблеми, з якими доводилося стикатися керівництву організації. Він згадує випадки, коли особисто брав на себе відповідальність за виконання різних завдань, зокрема пов'язаних із опікою над українськими робітниками в Третньому райху [108, с.54]. Інформаційний потенціал цих спогадів дозволяє простежити окремі «закулісні» аспекти діяльності УЦК у сфері

допомоги українським робітникам у Німеччині [341]. За словами автора, УЦК доволі часто стикався з різноманітними проблемами, що виникали у робітників, які працювали на підприємствах Райху. Однією з найболючіших проблем, як зазначає В.Кубійович, було недостатнє культурне забезпечення робітників (нестача книг, газет, театральних вистав тощо). Це питання неодноразово порушувалося ним на конференціях, проведених спільно із представниками німецької влади, де ухвалювалися відповідні рішення [108, с. 66].

Окрім інформації про діяльність УЦК у сфері допомоги робітникам та їхнім родинам, В. Кубійович у своїх спогадах детально описує останні місяці нацистської окупації Галичини. За його словами, під час Львівсько-Сандомирської наступальної операції радянських військ значна частина населення регіону вирішила добровільно виїхати до Райху [108, с.67]. Як зазначає В. Кубійович, діяльність УЦК не лише не припинилася в умовах воєнних катаклізмів, але й значно розширилася. Організація була змушена адаптуватися до нових умов, забезпечуючи правову та соціальну опіку сотням тисяч українців, які опинилися на території Німеччини [108, с.67]. Розбудова представництва у Берліні, Відні та створення нового осередку в Братиславі свідчить про прагнення УЦК інституційно закріпити свою діяльність та забезпечити системну підтримку українських робітників у період масових переміщень населення [108, с.67]. Цінність мемуарного джерела полягає в тому, що автором подано тогочасні події з точки зору їхнього учасника.

Також варто звернути увагу на ще одне джерело, а саме спогади очільника УКК [276, с. 396] та члена УЦК [272, с. 330] К. Паньківського «Роки німецької окупації» [117]. Автор подає інформацію про залучення українських робітників з Галичини до праці у Третьому райху. Особливий акцент К. Паньківський робить на успішно проведених заходах німецької пропаганди, спрямованих на стимулювання виїзду українців до Німеччини. Він зазначає: «...німецька пропаганда виявляла корисні сторінки праці, зокрема високу заробітну платню. Говорилося, що для перевишколу і перекваліфікації, також для підвищення кваліфікацій, існують окремі підготовчі

школи; робітники отримують тримісячні, піврічні або річні контракти...» [117, с. 198]. Це дозволяє простежити, яким чином пропаганда намагалася поєднати економічні стимули з ідеєю добровільності виїзду, формуючи у населення уявлення про працю в Німеччині як про вигідну та перспективну можливість [117, с. 198]. Окрім діяльності УЦК, К. Паньківський у своїх спогадах звертає увагу й на інші організації та установи, які були дотичними у своїй діяльності до українських робітників і, певною мірою, допомагали у вирішенні їхніх проблем. Зокрема, автор детально описує діяльність УНО та Української громади [11, арк. 143–144], які здійснювали комплексну підтримку галицьких робітників у Німеччині [117, с. 199]. Згідно спогадів, вони не лише забезпечували культурно-освітню діяльність, але й намагалися задовольнити духовні потреби робітництва, створюючи мережу осередків у різних містах Німеччини [117, с. 199]. Це свідчить про багатогранність українського організаційного життя в умовах окупації та прагнення різних політичних сил підтримувати своїх членів за кордоном.

У спогадах К. Паньківський наголошує на існуванні певних обмежень щодо різних категорій робітників. Нацистська влада вважала, що робітники, які прибули з території Генерального Губернаторства, є виключно поляками [117, с. 201]. Крім того, на них накладався спеціальний податок у розмірі 15% від заробітку, який спрямовувався на відбудову Генерального Губернаторства. Спочатку, щоб довести свою належність до української нації, робітники з Галичини змушені були збирати значну кількість документів та отримувати підписи місцевих високопосадовців. Проте, як зазначає автор, з часом УЦК перебрав на себе право видавати довідки про українську національність, тим самим суттєво спростивши процедуру їх отримання [117, с. 201]. Така діяльність не лише полегшувала становище українців у Райху, але й зміцнювала позиції УЦК як ключового представницького органу українського населення в умовах нацистської окупації.

В опублікованих спогадах автор подає відомості про умови транспортування галицьких робітників до Німеччини, а також описує їхнє життя та побут на різних

підприємствах Третього райху. Особливу увагу він звертає на різку зміну ставлення німецької влади до робітників – від моменту їхнього транспортування до періоду безпосередньої праці. Із його спогадів дізнаємося про розподіл українських робітників між підприємствами в межах Німеччини, а також про особливості культурного життя українців, яке, однак, супроводжувалося численними обмеженнями з боку нацистської адміністрації [117, с. 206–207]. Автор також наголошує на випадках жорстокого поводження з робітниками та систематичному недотриманні німецькою владою й підприємствами умов трудових договорів. Зокрема, нацистська адміністрація нерідко ухилялася від виплати заробітної плати та компенсацій за виробничі травми. Часто короткострокові трудові контракти українських робітників продовжувалися у примусовому, односторонньому порядку, що фактично позбавляло їх права вибору [117, с. 206–207]. Окремо підкреслюється проблема оплачуваних відпусток, які активно обіцялися під час агітаційної кампанії. На практиці ж влада затримувала їх надання або повністю відмовляла, пояснюючи це нестачею робочої сили чи іншими формальними причинами [117, с. 207].

Окрім цього, К. Паньківський подає інформацію про діяльність ОУН та УПА, зосереджуючи увагу на їхній підривної роботі, спрямованій проти трудової мобілізації українського населення дистрикту «Галичина». Він наводить приклади, коли ОУН закликала українських робітників залишати робочі місця у Німеччині та дезертирувати [117, с. 209]. Подібні дії, однак, мали негативні наслідки для місцевих громад, адже репресії поширювалися не лише на самих утікачів, але й на їхніх односельчан. *«Їх викривали і карали. Коли б то тільки їх, а не всю громаду! Німецька поліція переводила безоглядно, в дійсному слова зазначені, полювання на людей. Доходило місяцями до того, що оточували церкви в часі Богослужби»* [117, с. 209]. Таким чином, спогади Костя Паньківського відображають складне становище галицького населення в умовах нацистського окупаційного режиму. Соціальна атмосфера регіону визначалася постійним балансом між пропагандою, примусовими

заходами та опором, що створювало суперечливу й напружену картину повсякденного життя населення.

Не менш важливим джерелом для нашого дослідження є двотомна праця «*Записки непокійного*», у якій опубліковано спогади В. Прохода. Найбільшу цінність у контексті проблематики вивезення українського населення Галичини становить другий том – «*Записки непокійливого: На чужині. Національно-культурна діяльність, боротьба за існування й перебування «на дні життя»*» [118]. У цьому томі подано різноманітну інформацію про залучення українського населення на примусово-добровільні роботи в Німеччині, а також про діяльність організацій, які опікувалися примусовими робітниками у Райху. Зі слів В. Проходи, основну допомогу українцям у Німеччині надавало УНО [246]. Автор підкреслює, що значна частина членів УНО складалася з українських робітників із Галичини [118, с. 184]. Їхнє залучення до діяльності вказаної організації свідчить про високий рівень самоорганізації цієї структури. Прослідковуємо у спогадах В. Проходи поєднання культурної та соціальної місії, оскільки організація не лише допомагала знайти працю, але й підтримувала національну ідентичність українців у чужому середовищі [118, с. 174]. Таким чином, другий том «*Записок непокійного*» [118] є вагомим мемуарним джерелом до вивчення як політики трудової мобілізації, так і форм самоорганізації українців у Німеччині.

Аналіз джерел особового походження першої групи показав, що вони демонструють багатовимірність проблеми трудової мобілізації – від офіційних планів і репресивних практик до форм спротиву та самоорганізації. Вони дозволяють простежити, як економічні, військові та культурні чинники перепліталися у політиці окупаційної влади та в діяльності українських інституцій. Таким чином, перша група джерел є ключовою для розуміння як офіційної політики трудової мобілізації, так і реакції українського суспільства – від співпраці до спротиву й самоорганізації.

До другої групи ми відносимо мемуарні та автобіографічні праці представників духовенства. Насамперед, слід згадати спогади М. Дирди «*Збірка На Христовій ниві:*

спомини» [102], у яких висвітлено активну діяльність українського греко-католицького духовенства в період німецької окупації Галичини [247]. Протягом усього часу існування *«нового порядку»* він подорожував територією дистрикту «Галичина» (а також за його межами), завдяки чому мав змогу на власні очі бачити численні прояви насильства з боку німецької влади щодо місцевого населення [102, с. 69]. Особливу увагу в своїх спогадах М. Дирда приділяє масовим облавам, які проводила окупаційна адміністрація з метою подальшого використання виявлених на підприємствах Німеччини. *«Свою ворожість до нас вони виявили в Чорткові... робили облави перед церквами в неділі і свята, щоб ухопити й вивезти українську молодь до невольницької праці в Німеччині...»* [102, с. 69].

Варто проаналізувати спогади С. Іжика *«Сміх крізь сльози: спомини з років 1939–1947»* [103]. Як і багато інших авторів, він описує складові політики нацистського окупаційного режиму та їхню реалізацію на території дистрикту «Галичина». Основний акцент у його розповіді зосереджено на житті парафії у с.Дверники. Автор зазначає, що через постійні матеріальні втрати окремі мешканці вирішували добровільно виїхати на роботу до Німеччини [103, с. 45]. Проте, це були поодинокі випадки, адже більшість населення намагалася всіма можливими способами уникнути трудової мобілізації. За його словами, застосування насильницьких методів набору сприяло активізації повстанського руху, до якого часто приєднувалися ті, хто прагнув уникнути примусової праці [103, с. 45]. Окрім цього, автор описує різноманітні акції допомоги родинам робітників, у яких він особисто брав участь. Водночас його проукраїнська позиція та критика окупаційної влади призвели до арешту й ув'язнення у Дрогобицькій тюрмі. Там він зустрічав багатьох людей, засуджених за видуманими звинуваченнями [103, с. 58]. Автор описує, що одним із таких був молодий мешканець с. Мединич, який намагався уникнути відправки до Німеччини і за це був покараний: *«Другий в'язень, це був молодий хлопець зі села Мединич. Не хотів їхати на примусову працю до Німеччини, поліція його зловила, прострілила ногу й він опинився у в'язниці»* [103, с. 58]. На нашу думку,

наведені свідчення яскраво демонструють ставлення німецької окупаційної влади до місцевого населення та показують наслідки для населення невиконання примусової робітничої повинності.

Таким чином, джерелознавче значення другої групи матеріалів є важливим для розуміння ставлення духовенства до трудової мобілізації, його участі у допомозі населенню та відображення моральних і соціальних наслідків примусової праці.

До третьої групи, виокремленої в роботі, входять матеріали мемуаристики представників ОУН, УПА та членів дивізії СС «Галичина». Насамперед, варто почати з багатотомного видання *«Закерзоння. Спомини вояків УПА»* [101]. Особливу цінність для нас має третій том. У процесі опрацювання цієї праці особливу увагу привертають спогади Івана Молодія та Федора Куцого, які брали активну участь у боротьбі проти радянських та німецьких загарбників [101]. На наш погляд, найбільш вагомими є спогади І. Молодія (позивний «Косар»). Його свідчення є важливим джерелом для дослідження соціально-економічних умов у дистрикті «Галичина». Вони показують, що матеріальні труднощі та страх перед репресіями змушували молодь погоджуватися на виїзд до Німеччини, навіть якщо рішення було вимушеним [101, с. 35]. Водночас вони засвідчують існування добровільних поїздок у перші роки окупації, що відображає складність і суперечливість трудової політики нацистського режиму [101, с.48].

Спогади Я. Гриця (позивний «Чорнота») *«А рани не гоїлися. Спомини «Чорноти»»* [99], висвітлюють події 1943–1945 рр. і подають інформацію про окупаційну політику на території Галичини. Автор описує масові облави на місцеве населення, які проводилися з метою його подальшого працевикористання у потребах Третього райху. Окремо «Чорнота» згадує події 1944 р., що торкнулися власне його родини. Він наводить приклад, коли до його матері надійшов лист із Німеччини: *«Лист був від моєї трьохридної сестри, яку німці зловили в поїзді та вивезли на роботу. Вона просила нас, щоби віднайти її родичів, повідомити їх, що вона жива та, якщо у нас буде можливість, то матеріально допомогти її стареньким батькам у*

їхньому горю» [99, с. 156]. Дані спогади ілюструють глибину соціальних потрясінь та моральних викликів, з якими зіткнулося українське населення.

Джерелознавче значення спогадів А. Кордана *«Один набій з набійниці. Спомини вояка УПА з куреня «Залізняка»»* [105] є вагомим у висвітленні проблематики діяльності УПА та перебігу воєнних подій. Відзначимо, що автор брав безпосередню участь у них як на території дистрикту «Галичина», так і за його межами. Окрему увагу А. Кордан приділяє становищу українського населення в період німецької окупації, зокрема наголошує на проблемі примусової праці. Він акцентує на ролі української допоміжної поліції, яка активно залучалася до виконання завдань із вивезенням працездатного населення з Галичини до Німеччини: *«...допомагати урядовим чиновникам району вислати точну квоту людей на примусові роботи до Німеччини»* [105, с. 37]. Не менш важливими є спогади Р. Крохмалюка *«Заграва на Сході»* [107], які також містять відомості про перебіг військових дій та діяльність окремих загонів УПА. Водночас автор приділяє увагу питанню примусового вивезення галицького населення на роботу до Райху. У його праці наведено дані про заходи німецької окупаційної влади, спрямовані на вербування та трудову мобілізацію молоді: *«Одночасно німці почали вивозити молодих людей на роботи до Німеччини. У висліді такої політики «Третього райху» багато молодих людей почало скриватися по лісах, зміцнюючи ряди підпілля»* [107, с. 17]. Спогади А. Кордана [105] та Р.Крохмалюка [107] доповнюють одне одного, відображаючи різні сторони життя українського населення Галичини в умовах німецької окупації. Таким чином, вище названі джерела дозволяють простежити взаємозв'язок між реалізацією політики трудової експлуатації та активізацією українського визвольного руху, що став відповіддю на систематичні репресії та примус.

Натомість у спогадах С. Мечника *«Під трьома окупантами: спогади українського революціонера-підпільника»* [115] наведено приклади насильства над місцевим населенням Галичини з боку німецького окупаційного режиму. Як член ОУН, автор детально описує особливості трудової мобілізації українських робітників

до Німеччини та подає інформацію про заходи протидії, які здійснювало місцеве населення [115, с. 122]. Основний акцент автором зроблено на різкій зміні ставлення мешканців дистрикту «Галичина» до нацистської політики примусового вивезення робітників. С. Мечник звертає увагу на масові облави, що проводилися німецькою владою за підтримки місцевої поліції з метою вивезення на примусові роботи якомога більшої кількості населення до Райху: *«Населення було вже на той час добре повідомлено про становище наших робітників у Німеччині. На той час було багато молоді по селах, які втекли від виїзду до Німеччини і яких шукала й ловила поліція. У такому становищі ця молодь перебувати довго не могла. Загрозу являло це становище також і для їхніх родин»* [115, с. 122]. Спогади С. Мечника дозволяють простежити: зростання інформованості населення про реальні умови життя українських робітників у Німеччині; масові облави як інструмент мобілізації, що здійснювалися із залученням місцевої поліції; загрози для родин утікачів, які ставали об'єктами переслідувань; зміну суспільних настроїв, коли примусова політика окупантів викликала дедалі більший спротив та недовіру серед галицького населення [115, с. 122]. Таким чином, свідчення С. Мечника є важливим джерелом для дослідження не лише практик трудової мобілізації, але й соціальної реакції населення Галичини на примусову політику окупаційної влади.

В даному контексті варто згадати зібрання спогадів В. Макара *«Бойові друзі: спомини. Т.2: Збірка спогадів з дій ОУН (1929–1945)»* [111]. До збірки увійшли різноманітні свідчення як безпосередніх учасників ОУН, так і осіб, які були прямо чи опосередковано пов'язані з її діяльністю. Серед них особливий інтерес становлять опубліковані свідчення С. Вирія. Як член ОУН, він описує широкий спектр заходів, які проводила організація з метою надання допомоги українським робітникам, вивезеним до Німеччини (у тому числі з дистрикту «Галичина») [269, с. 166]. Йдеться як про захист їхніх прав, так і про забезпечення ідеологічного виховання безпосередньо на території Райху [111, с. 456]. Спогади С. Вирія демонструють: стратегію ОУН щодо підтримки української молоді, яка опинилася в умовах

примусової праці чи військової служби; важливість ідеологічного виховання як засобу збереження національної свідомості навіть за межами рідного краю; колективний вимір боротьби, що виходив за межі території України і охоплював діаспорні та примусово мобілізовані групи [111, с. 456]. Таким чином, наведені свідчення є цінним джерелом для розуміння того, як ОУН намагалася поєднати соціальну підтримку українських робітників із політичним та ідеологічним впливом, навіть у складних умовах перебування за кордоном.

Варто згадати спогади Р. Висоцького «*Спогади дивізійника*» [95]. Автор у доволі детальних подробицях описує створення та особливості діяльності дивізії Ваффен-СС «Галичина» [273, с. 358–359]. Через призму історії дивізії він подає загальну картину суспільних процесів у Галичині, не оминаючи й питання трудової мобілізації [95, с. 6]. Зокрема, Р. Висоцький розповідає про випадки та способи уникнення вивезення на роботу до Третього райху. Одним із таких був вступ до дивізії СС «Галичина». *«...Дивізія Галичина називалася добровільною, вона дійсно такою не була. А не була добровільною з тої причини, що в цей час, коли творено Дивізію, німці покликали на примусову працю до Німеччини ті самі річники, що побирали до війська. Тільки українці, які були працездатні, але бажали вступити в ряди Дивізії, котра власне тоді формувалася, були звільнені від обов'язку виїзду на працю до Райху»* [95, с. 6]. Спогади Р. Висоцького демонструють, що формування дивізії «Галичина» було тісно пов'язане з політикою трудової мобілізації. Вступ до дивізії ставав своєрідним способом уникнути вивезення на примусову працю, що свідчить про складність вибору, перед яким стояло місцеве населення. Таким чином, дивізія виконувала не лише військову, але й соціальну функцію, стаючи альтернативою трудовій експлуатації у Райху [95, с. 6].

У спогадах М. Мартинюка «*Спогади з підпілля*» [113] міститься значний масив інформації про діяльність підпільних організацій, дивізію СС «Галичина» та загальне становище на території Галичини в роки Другої світової війни. Окрему увагу автор приділяє проблемі вивезення мешканців Галичини на примусові роботи до

Німеччини. За його словами, робітники, які не бажали їхати на працю до Райху, намагалися уникнути вивезення різними способами [113, с. 42]. Одним із способів був вступ до дивізії СС «Галичина». Проте цей спосіб мав серйозні наслідки для сімей тих, хто обманював німецьку владу, записавшись до дивізії, але не з'явившись на службу. *«Після кількоденного перебування в селі одного ранку зчинився алярм – село оточили німці. Сусід сказав, що це облава на тих, які записалися до дивізії, але не пішли. Записаних хлопців німці не знайшли, а зате арештували батьків тих кандидатів до дивізії...»* [113, с. 42]. Окрім цього, М. Мартинюк описує загострення німецько-українських стосунків на початку 1944 року та аналізує ситуацію із примусовим працевикористанням українців на роботі в Німеччині. Він згадує про масові облави, які проводилися як у селах, так і у великих містах та їхніх околицях [113, с.45]. Таким чином, наведені свідчення дозволяють глибше зрозуміти як соціальні наслідки реалізації проблеми примусової праці, так і загальну динаміку окупаційної політики в Галичині.

Третя група джерел демонструє багатовимірність досвіду українського населення в умовах окупації. Вона поєднує свідчення про репресивну політику трудової мобілізації, соціальні та моральні наслідки для населення, стратегії спротиву та самоорганізації, а також альтернативні форми уникнення примусової праці. Ці матеріали дозволяють зрозуміти, що трудова експлуатація була не лише економічним інструментом окупаційної влади, але й важливим чинником, який стимулював розвиток визвольного руху та формувалася суспільні настрої в Галичині.

До четвертої групи віднесено листи та мемуарні свідчення українських робітників та осіб, що стали свідками нацистської політики масового вивезення населення дистрикту «Галичина». Джерелознавче значення епістолярних матеріалів є вагомим при дослідженні повсякденного життя та побуту осіб, примусово залучених до праці в Німеччині. Такі матеріали дозволяють простежити не лише умови праці, але й психологічні настрої та соціальні переживання робітників. Показовим є лист М.Хільковського до рідних у м. Тернополі, у якому він яскраво описує власні перші

враження від роботи в аграрному секторі Німеччини [51, арк. 3]. Автор зазначає, що транспортування до місця призначення здійснювалося у вкрай поганих умовах: більшість робітників перевозили у товарних вагонах, а після прибуття на місцеву залізничну станцію їх перенаправляли до місць роботи [51, арк. 3]. Інколи робітникам надавали можливість написати та відправити листи під час перебування у перехідних таборах праці. У таких повідомленнях вони часто описували власний досвід транспортування, умови проживання у бараках, а також процедуру розподілу людей на роботу. *«Доношу Вам пару слів де я тепер знаходжусь: в великому місці в бараках до котрих нас привели в четвер 1.07.43 вечер просто з потягу... ми з хлопцями не їхали разом, бо вони лишилися у Львові, тільки з дівчатами є нас всіх 18 з Лошнева, а всіх людей з нами більше як 2 тисячі. По комісії будуть нас розбирати по господарках та фільварках теж»* [55, арк. 59].

У період з кінця 1942 р. до 1944 р. українські робітники з дистрикту «Галичина» доволі часто опинялися на примусових роботах у Німеччині. Окупаційна влада здійснювала масові облави у громадських місцях, після чого затриманих негайно відправляли потягами. Унаслідок цього багато людей, не маючи змоги заздалегідь повідомити рідних про свій від'їзд, фактично зникали для сімей на кілька тижнів, а іноді й на місяці [53, арк. 25]. У таких випадках першою можливістю для комунікації ставали листи, які робітники надсилали додому: *«...передайте це пісьмо моїй мамі щоб вона знала що я жива... тут є наші всі дівчата і хлопці такі Вера, Ана Казюк... передайте їхнім батькам і матерям що вони живі та здорові...»* [53, арк. 25]. Через раптовість відправлення (як у добровільній, так і у примусовій формі) більшість робітників не мали при собі достатньої кількості одягу чи предметів побуту. Тому вони часто отримували посилки з необхідними речами від рідних та знайомих [52, арк. 27]. У відповідь робітники надсилали листи подяки, додаючи зароблені кошти або, за можливості, придбаний у Німеччині одяг [52, арк. 27]. Окрім посилок, робітники надсилали рідним фотографії (див. додаток Б. 2), (див. додаток Б. 3), прагнучи показати власне життя та умови побуту у Німеччині [55, арк. 520].

Інформаційний потенціал листів дає можливість отримати дані про культурно-просвітницьку діяльність українських театральних труп, які гастролювали містами Німеччини та виступали перед примусово мобілізованими робітниками. Так, у листі від 25 лютого 1944 р. знаходимо опис української вистави, організованої колективом із Києва [52, арк. 100]. У цьому ж листі міститься згадка про надання лікарняної відпустки робітникам, які захворіли під час роботи [52, арк. 100].

Водночас слід враховувати, що умови праці значною мірою залежали від конкретного роботодавця. Показовим прикладом важкої роботи є інформація з листа від 22 вересня 1943 р., написаного робітником із передмістя Франкфурта: *«...я вам опишу своє життя, я роблю на ріці «Одрі», робота тяжка бо це літо возжу тачками каміння, а їсти як Бог дав карчоги пісні три рази на день, тяжко закусити. Тяжко нам тут. Марне життя, але як Бог дасть то переживем»* [52, арк. 116]. Як бачимо, особливо складними були умови праці у сфері сільського господарства. У більшості випадків німецькі фермери використовували іноземних робітників фактично як «рабів», що зумовлювало відповідне ставлення до них [57, арк. 2].

Варто зазначити, що не всі робітники, які були насильно чи добровільно вивезені на роботу до Німеччини, опинялися у надзвичайно тяжких умовах праці. Зокрема, у листі від 15 лютого 1944 р. подано відомості про життя та побут українських робітників, призначених працювати у німецькій їдальні. *«Життя наше проходить по старому, я ще роблю на кухні, а даліше не знаю як буде. Харчі дають такі, які ви вже повинні знати, але нам обом нема що Бога гнівати. Хліб їмо такий як вдома і то не сухий щодня з ковбасою в маслі... на роботі варимо супи, борщі...»* [54, арк. 23]. З наведеного джерела стає зрозуміло, що робітники проживали у спеціалізованому робітничому таборі, мали можливість виходити за його межі та навіть відвідувати найближче місто [54, арк. 23]. Окрім цього, лист містить інформацію про можливість домовленостей щодо зміни місця роботи та роботодавця [54, арк. 23]. Важливим є й повідомлення про заробітну плату, яку отримували робітники, що становила близько 30–40 марок на місяць [54, арк. 24]. Таким чином,

епістолярні джерела подібного змісту дозволяють: простежити різноманітність умов праці українських робітників у Німеччині; виявити елементи соціальної мобільності (зміна роботодавця, вихід за межі табору); оцінити економічні аспекти життя – рівень заробітної плати та її купівельну спроможність; реконструювати побутові умови та харчування, які в окремих випадках були відносно прийнятними.

Проблематика отримання відпусток для українських робітників, які працювали у Німеччині, активно поширювалася у масових медіа як цілком реальна та доступна можливість [295, с. 86]. У більшості випадків робітники не могли скористатися такою послугою через спротив роботодавців, які знаходили різноманітні способи відмовити працівникові у відпустці [53, арк. 36]. Ця проблема неодноразово відображалася у листах, де люди описували власні переживання та тривалу розлуку з рідними: «...вже 22 місяці ми з вами не бачились і не знаю, ой боже колибто ще хоч раз поговорити...» [53, арк. 36].

У своїх листах українські робітники часто порушували питання отримання спеціального документа – «виказки», що засвідчував національну приналежність особи як українця з дистрикту «Галичина» [56, арк. 20]. Відсутність такого посвідчення призводила до того, що багато робітників потрапляли до Німеччини у статусі польських працівників, що, у свою чергу, тягнуло за собою низку обмежень та дискримінаційних практик [323]. З метою покращення власного становища та виправлення цієї помилки, робітники зверталися у листах до своїх родин із проханням оформити відповідний документ і надіслати його до Німеччини [56, арк. 20]. Показовим є лист Мирка Кирила від 3 вересня 1943 р., у якому він детально описує процедуру отримання «виказки»: *«Я вам висилаю фотокарточки на цюй документ. Цюй документ тре щоб затвердила поліція і прибила стемпель, а потім, щоб затвердив комісар, муси бути обшем затверджений воєнним комісаром та поліцією, а ні ким там цевільним бо тут такого документа не узнають. В нім має писати що я українець із Західної-України... і ці карточки одна має бути прикліплена до цього документа а друга зостанеця в комісара чи в районі»* [57, арк. 16]. Цей приклад

дозволяє простежити: національну ідентифікацію як важливий фактор у становищі українських робітників у Німеччині; адміністративні бар'єри, які виникали через відсутність належних документів; ініціативність самих робітників, які намагалися через родину виправити свій статус; роль «*виказки*» як інструмента захисту прав та засобу уникнення дискримінаційних обмежень [57, арк. 16]. Аналіз листів показав повсякденний досвід примусової праці, включно з побутовими умовами, економічними аспектами, культурними проявами та правовими проблемами, з якими стикались українські робітники. Джерелознавчий аналіз епістолярних матеріалів дозволяє побачити не лише масштаби трудової мобілізації, але й людський вимір – прагнення українців зберегти зв'язок із родиною, національну ідентичність та гідність у складних умовах праці.

Досліджуючи мемуарні праці розпочнемо з осіб, які були вивезенні на роботу до Німеччини. Насамперед, варто згадати працю «*Фрагменти з автобіографії*» І. Овечка [116]. Автор подає значний масив відомостей про функціонування нацистського режиму та описує основні заходи окупаційної адміністрації в Україні у роки Другої світової війни. Хоча він добровільно виїхав на роботу до Третього райху (не з території дистрикту «Галичина»), у своїх спогадах все ж наводить інформацію про життя українських робітників з Галичини та їхній побут безпосередньо на підприємствах Німеччини. У спогадах автор стверджує, що умови життя українців із Галичини відрізнялися від становища так званих «*остівців*» [301, с. 131] – вихідців із радянських територій, які перебували під суворим контролем та були змушені носити спеціальні знаки [116, с. 34]. Українські галицькі робітники, навіть якщо їх вивезли примусово, мали відносно більше свободи пересування та менше обмежень у побуті [116, с. 34]. Це свідчить про диференційований підхід нацистської влади до різних груп населення, що відображало як політичні, так і соціальні пріоритети окупаційної адміністрації.

Для кращого розуміння умов життя та праці українських робітників у Німеччині варто звернутися до спогадів Ю. Витриваленка «*Кривавими шляхами (хроніка ХХ*

століття)» [96]. Ці свідчення дозволяють простежити різні аспекти німецької політики як у самій Галичині, так і безпосередньо в Райху. Автор згадує, що в роки Другої світової війни він добровільно виїхав із дистрикту «Галичина» на роботу до Німеччини, пояснюючи свій вибір страхом перед можливими репресіями з боку радянської влади [96, с. 119]. Прибувши на місце, його разом із кількома іншими робітниками відправили на сільськогосподарські роботи, тобто призначили до місцевих «*бауерів*» [96, с. 120]. За словами автора, процес відбору робітників нагадував «рабський ринок»: «бауери» обходили головну площу міста, де перебували привезені люди з окупованих країн, і обирали працівників для своїх господарств. Самого Ю. Витриваленка забрали на невеликий хутір, де він певний час працював єдиним робітником у господаря [96, с. 120–121]. Через тяжкі умови праці та побуту він вирішив утекти до іншого населеного пункту Німеччини [96, с. 122]. Під час втечі, як описує автор, зустрів інших робітників і дізнався про їхнє життя у господарствах «*бауерів*» [96, с. 122]. За його словами, праця була виснажливою, харчування – вкрай поганим, а за найменшу провину робітники зазнавали тілесних покарань [96, с. 123]. У спогадах також міститься інформація про залучення неповнолітніх іноземних робітників до примусової праці безпосередньо у Німеччині. Нацистська влада активно використовувала їх на підприємствах на рівні з дорослими [96, с. 123].

Після втечі Ю. Витриваленко, за сприянням місцевого відділення Уряду праці, опинився на роботі у фільварку в місті Вартенберг [96, с. 123]. Проте умови праці та життя там були вкрай тяжкими й далекими від нормальних: надмірна тривалість робочого дня (10–12 годин, включно з неділями та святами); залучення неповнолітніх (діти від 12 років працювали по 6 годин щодня); вкрай погане харчування та житлові умови, що призводили до хворіб і виснаження; брак одягу та взуття, який влада ігнорувала, забезпечивши робітників лише тоді, коли їхній стан став критичним [96, с. 123]. Автор наголошує, що німецька влада не докладала жодних зусиль, аби полегшити становище іноземних робітників [96, с. 123–124].

Безперечно, спогади Ю. Витриваленка *«Кривавими шляхами (хроніка ХХ століття)»* [96] допомагають глибше зрозуміти політику нацистської влади на окупованій Галичині щодо найму та вивезення робітників. Ці свідчення відіграють надзвичайно важливу роль у дослідженні процесів примусово-добровільної трудової мобілізації працездатного населення Галичини. Вони дають можливість простежити, яким чином та за яких умов здійснювалося перевезення робітників до Райху, а також розкрити особливості їхнього життя та праці як у сільськогосподарському секторі, так і на фабриках [96]. Завдяки власному досвіду, автор надав значний масив інформації, що дозволяє реконструювати соціально-економічні умови існування українських робітників у Німеччині. На нашу думку, наведені спогади Ю. Витриваленка мають велику джерелознавчу цінність і відіграють важливу роль для вивчення політики трудової мобілізації та залучення українських робітників у Райху.

Не менш цінними джерелом є спогади Г. Дмитріва *«Проти хвиль (спогади лікаря)»* [100]. У них автор описує події на Рогатинщині та в її околицях, приділяючи особливу увагу початку Другої світової війни та періоду окупації Галичини німецькими військами. Серед численних фактів, він акцентує увагу на діяльності окупаційної адміністрації та політиці трудової мобілізації, спрямованій на вивезення робітників із території дистрикту «Галичина» [100]. Як лікар, Г. Дмитрів мав можливість особисто спостерігати умови життя та праці іноземних робітників у Німеччині, зокрема українців із Галичини, які перебували на примусових роботах. Усі ці враження та спостереження він детально виклав у своїх спогадах [100].

Насамперед, автор описує свою подорож до Лейпцига у 1942 році, а також ставлення німецьких лікарів до нього як до іноземного робітника. Окремо він подає інформацію про власну роботу у лікарні св. Якова, яка була університетською установою. З його слів, у Німеччині простежувалась расова сегрегація у медичних установах, що ґрунтувалася на нацистській ідеології [100, с. 215]. До основних завдань Г. Дмитріва у лікарні входили: проведення лікарських оглядів; здійснення лабораторних досліджень; асистування під час операцій, а також складання коротких

і розгорнутих звітів про перебіг хвороби пацієнтів [100, с. 215]. Перелік обов'язків свідчить про те, що іноземні робітники, навіть перебуваючи у статусі примусових працівників, потребували системного медичного супроводу [100, с. 215]. Його діяльність також демонструє, як нацистська влада використовувала кваліфікованих іноземців у практичних цілях, водночас обмежуючи їхні права через расову політику.

Безперечно, Г. Дмитріва можна назвати сміливою людиною, адже він, як представник єврейської меншини Галичини, добровільно поїхав працювати до Німеччини. Цю інформацію він ретельно приховував протягом усього періоду окупації, адже підтверджений факт його єврейського походження у часи Другої світової війни міг стати для нього фатальним [100, с. 215].

Попри все, Г. Дмитрів зосереджує увагу на іноземних робітниках, які працювали на різних підприємствах Третього райху. Він вказував, що найчисленнішою групою серед робітників у м. Лейпциг були українці та росіяни, а загальна кількість примусових робітників у Німеччині становила близько семи мільйонів осіб [100, с. 216]. Автор зазначає, що для іноземних робітників створювалися спеціальні заклади для проведення вільного часу. Одним із таких був ресторан біля залізничної станції в Лейпцигу, який призначався виключно для «чужинецьких» робітників [100, с. 216]. Водночас, інші заклади відпочинку – кінотеатри, кабаре тощо – залишалися для них забороненими. Щодо організації праці та побуту, Г. Дмитрів наголошує, що іноземними робітниками опікувалися НФП [91, с. 216–217]. Кожна національна група мала свого референта, який отримував добру оплату та, зазвичай, був «старим емігрантом, добре обізнаним із німецькою мовою й представляв певну національну меншину (українець, поляк, француз тощо)» [100, с. 216–217].

Ставлення німецьких лікарів до іноземних робітників, за свідченнями Г.Дмитріва, було вкрай негативним. Він зазначає, що медики часто використовували робітників, насамперед, як експериментальний матеріал для власних дослідів, тоді як лікування відходило на другий план [100, с. 220]. Окремо автор описує труднощі, з якими стикалися іноземні робітники, що працювали у господарствах «*бауерів*».

Існувала певна соціально-економічна нерівність, адже умови праці у сільському господарстві були значно гіршими, ніж на фабриках чи заводах – робітники працювали до пізньої ночі, отримували мізерну платню та харчувалися вкрай погано [100, с. 220–221]. Загалом, джерелознавчий потенціал цих спогадів дозволяє отримати відомості про численні аспекти трудової мобілізації українського населення дистрикту «Галичина» та їхнє залучення до різноманітних робіт у Німеччині. На нашу думку, наведені свідчення Г. Дмитріва містять значний масив матеріалів для подальшого дослідження як політики трудового використання населення у Третьому райху, так і загальної окупаційної політики на території дистрикту «Галичина».

Натомість, спогади М. Харкевича «*Я вас не забуду: спомини 1935–1945*» [122] становлять важливу джерелознавчу цінність для дослідження соціально-економічного становища українського суспільства Галичини в роки німецької окупації. Автор детально описує перебіг політики вербування робітників для відправки на роботи до Німеччини, наголошуючи, що з часом населення намагалося масово уникати депортацій. Однак у більшості випадків ці спроби закінчувалися невдачею та покаранням з боку окупаційної влади. У спогадах подано численні приклади втеч українських робітників із підприємств у Німеччині [122, с. 194]. М. Харкевич також згадує діяльність підпільних організацій, які здійснювали диверсії, зокрема руйнували залізничні колії, тим самим зривали процес транспортування робітників. Сам автор був примусово вивезений на роботу до Німеччини, проте дорогою став свідком втечі одного з робітників неподалік від Отинії: «...гуцулик несподівано штовхнув двері вагона, які відчинилися широко, та вискочив мов серна. Поки німецький поліцист упорався зі своєю архаїчною рушницею... то гуцулик уже добіг до краю лісу. Якимось чудом він встиг спустити свої штани та блиснути білим задком у сторону поїзду, мабуть, у честь третього Райху і його «фюрера», та безпечно зник у лісі» [122, с. 194–195].

Прибувши до Німеччини, М. Харкевича відправили на примусові роботи до м.Лінц. У своїх спогадах він детально описує умови життя та побут робітничого

середовища, у якому перебував. Автор згадує події 1944 р., зокрема бомбардування та надзвичайно важкі умови праці, що нерідко спонукали робітників до втеч [122, с. 253]. Таким чином, наведені свідчення є цінним джерелом для дослідження соціально-економічного становища українських робітників у Німеччині, а випадки саботажних дій демонструють, як війна й занепад воєнної індустрії впливали на їхнє повсякденне життя.

Важливим джерелом особового походження є автобіографічні матеріали «Молочний Шлях. Автобіографія» І. Гонтара [98]. Автор наголошує, що прихід німецьких військ та їхнього командування не приніс визволення краю, а лише змінив одну форму окупації іншою [98, с. 39]. Особливу увагу І. Гонтар приділяє складному становищу селян у його рідному селі Коропець. На місцеве населення накладалися численні зобов'язання, серед яких – людський контингент, що мав бути відправлений на роботу до Німеччини [98, с.40]. Автор підкреслює, що невиконання поставлених вимог могло спричинити серйозні наслідки, включно з арештами та облавами на селян. У цьому контексті він згадує діяльність місцевого старости Дмитра Турила, який намагався уникнути репресій з боку окупаційної влади, використовуючи різні способи для виконання наказів. *«...Не виконати вимог окупантів грозить арешт і облави на людей. Зразу він оголосив, щоб самі зголошувалися в кого більші родини, а потім вговорював інших, щоб добровільно зголошуватися, пояснюючи результат якщо не зголосяться»* [98, с.40]. Проаналізована автобіографічна інформація демонструє, що політика нацистського режиму була спрямована на максимальну експлуатацію ресурсів – як матеріальних, так і людських. Водночас наведені приклади показують, як місцеві громади та їхні лідери намагалися балансувати між виконанням вимог окупантів і захистом населення від репресій.

За словами автора, односельчани нерідко вдавалися до різних способів уникнення примусового вивезення. Одним із таких методів була втеча з поїзда, яким транспортували робочий контингент у Райх. Проте цей спосіб мав суттєві недоліки: після втечі люди не могли повернутися до своїх домівок і були змушені йти у підпілля

або ховатися в лісах чи горах [98, с.40]. Як зазначає автор, гестапо часто проводило несподівані вибіркові обшуки домівок у пошуках утікачів [98, с.40]. Сам автор уникнув вивезення завдяки навчанню у Державній ремісничій школі в м. Золочеві. Основне завдання цього закладу полягало у підготовці нових кадрів для фабрик та заводів Німеччини. Тому всі учні школи тимчасово звільнялися від відправки на роботу до Райху – до моменту завершення навчання [98, с.40–41].

У праці А. Леськів-Кіт *«Закерзонські доли. Спогад про село Корчмин»* [110] показано проблеми, з якими зіткнулося село Корчмин (нині належить до Люблінського воєводства, Польща) в роки німецької окупації. Авторка зазначає, що в цьому населеному пункті та його околицях окупаційна влада активно проводила набіги з метою насильницького вилучення людських ресурсів для забезпечення робітниками Третій райх. За її словами, німецька адміністрація встановлювала квоти на примусовий набір – від 30 до 40 осіб, залежно від розміру населеного пункту [110, с. 31]. Молодь часто намагалася уникнути депортації: ті, хто потрапляв до списків на вивезення, ховалися у далеких родичів чи друзів в інших населених пунктах, або переховувалися у підвалах та схожих схованках [110, с. 31].

Авторка також наводить приклад із власного досвіду, коли одного вечора місцева окупаційна влада несподівано прийшла до їхнього дому з метою виявлення втікачів, призначених на виїзд [110, с. 31]: *«Вже було по півночі, як гітлерівці та їхні помічники напали на нашу хату. Родина почула грюкіт у двері, але батько не спішився їх відкривати. Дізнавшись, що це німці, навмисно розкашлявся голосно, аби заглушити метушню в хаті. В той час сестра встигла заховатися до пивниці... Німці увійшли в хату та не завважили нічого, бо постіль, де сестра спала, мама вже встигла спрятати... На цей раз лихо оминуло сестру»* [110, с. 31]. Наведений епізод із обшуком у домі авторки ілюструє атмосферу страху та постійної загрози, в якій перебувало місцеве населення, а також винахідливість селян у спробах урятувати своїх близьких від примусового вивезення.

У випадку, якщо особу, призначену на виїзд до Німеччини, яка намагалася ухилитися від депортації, все ж упіймала окупаційна влада, її миттєво відвозили на залізничну станцію, не даючи змоги зібрати необхідні речі [110, с.31]. У своїх спогадах А. Леськів-Кіт неодноразово згадує про способи відправки робітників до Німеччини через відправний пункт у місті Белз. За її словами, у цьому місті щонайменше раз на тиждень у торговельних вагонах відправляли велику кількість працівників до Райху [110, с. 32]. При цьому було очевидно, що людей вивозили примусово: більшість із них були погано вдягнені або взагалі напіводягнені, не мали додаткового багажу [110, с.32]. Подібні випадки були непоодинокими.

Спогади А. Леськів-Кіт відображають реалії примусової мобілізації населення та жорстокість окупаційної влади. Вони показують: умови депортації – відсутність можливості підготуватися, очікування під відкритим небом у голоді й холоді; масовість відправок – регулярні транспорти з Белза, що свідчить про системність політики; жорстоке поводження – примусове заганяння до вагонів, байдужість до фізичного стану людей, включно з неповнолітніми [110, с. 31–32]. Таким чином, наведені свідчення є важливим джерелом для розуміння масштабів та характеру трудової експлуатації українського населення дистрикту «Галичина» у роки німецької окупації.

Також, варто звернути увагу на спогади М. Савчин-Піскір, яка зазнала значних втрат у часи радянської та німецької окупації й детально усі болючі згадки виклала у своїй праці *«Thousands of Roads»* (Тисячі доріг) [124]. Авторка описує політику німецьких окупантів у м. Львові, зокрема діяльність спеціального психологічного інституту, створеного для ведення обліку дітей, які в майбутньому мали бути відправлені на роботу до Німеччини [124, с.19]. *«Учні з загальноосвітніх шкіл Львівської області привозили до інституту для проходження психологічної експертизи. Моя робота полягала в тому, щоб друкувати готові оцінки. Незабаром я помітила, що кожен учень оцінювався як такий, що має здатність до фізичної праці. Жоден із сотні перевірених не був визначений придатним для*

«інтелектуальної» роботи» [124, с.19]. Окрім цього, М. Савчин-Піскір згадує, що багато людей, які з різних причин залишалися без роботи, з часом змушені були у примусовій формі виїжджати на працю до Німеччини. Таких осіб вносили до спеціальних списків, а якщо їх не знаходили вдома, то оголошували у розшук [124, с.21]. Подібна ситуація трапилася й з самою авторкою: *«Кілька тижнів потому в місцевій газеті з'явилося повідомлення, в якому було вказано мене, а також багатьох інших, які залишили роботу та їх розшукувала влада. Батьки були засмучені, бо це означало, що в разі арешту мене вивезуть на роботи до Німеччини»* [124, с.21].

Джерелознавче значення спогадів М. Савчин-Піскір полягає в розумінні механізмів трудової мобілізації у Львові. Вони показують, що нацистська влада застосовувала системний підхід до контролю населення – від створення спеціальних інституцій для «оцінки» дітей до ведення списків безробітних, які автоматично ставали кандидатами на примусову працю [124, с.21]. Особистий досвід авторки ілюструє, як навіть спроба залишити роботу могла призвести до переслідувань і загрози депортації, що створювало атмосферу постійного страху та безвиході для місцевого населення.

Діяльність німецьких окупантів на території села Побережжя яскраво описана у спогадах Т. Мацьківа *«З-над Дністра на канадські прерії (Мій життєвий шлях)»* [114]. Завдяки цій праці ми отримуємо інформацію про численні злочини, які здійснювала окупаційна влада в самому селі та його околицях. Серед іншого, автор приділяє увагу темі вивезення односельчан – як добровільно, так і примусово – на роботу до Німеччини. Спогади є важливим джерелом для дослідження методів вербування місцевого населення та подальшого залучення його до примусової праці в Райху. Т. Мацьків також подає відомості про основні напрями використання українських робітників безпосередньо у Німеччині [114, с. 137]. Повідомлення Т.Мацьківа дозволяють простежити, як політика нацистської влади поєднувала економічну експлуатацію та трудову мобілізацію. Вони демонструють: масовість депортацій української молоді на примусову працю; економічний тиск на селянство,

яке втрачало останні ресурси на користь армії та цивільного населення Німеччини; поєднання добровільних і примусових форм виїзду, що відображає складність соціальної ситуації в умовах окупації [114, с. 137]. Таким чином, наведені свідчення є важливим джерелом для розуміння масштабів трудової експлуатації та економічної політики нацистського режиму в дистрикті «Галичина».

Важливим джерелом для дослідження проблематики трудової мобілізації є збірник спогадів *«Кров Українська, Кров Польська... Трагедія Холмищини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах»* [106] за редакцією М. Іваник. У ньому зібрано історії людей, які пережили німецьку окупацію на різних територіях. Серед опублікованих матеріалів варто виділити спогади І. Романюка, який детально описує ставлення окупаційної влади до місцевого населення та способи залучення його на примусові роботи. *«До торговельної школи я мусив іти тому, що нас у сім'ї було троє дітей, тобто з точки зору німецької влади «забагато» на ту кількість землі, яку мав батько, тому мені грозило «організоване» вивезення на роботу до Німеччини. Та й торговельна школа не була надійним захистом від цього. Фізично міцних хлопців з неї німці взяли на будівництво автостради Берлін – Вінниця»* [106, с. 139]. У цьому ж збірнику подано спогади Я. Гриневича, який описує діяльність Уряду праці (арбайтсамт). За його словами, вони, за підтримки німецьких військових та місцевої поліції, активно проводили облави на населення. Водночас відбувалося загострення стосунків між Українськими допомоговими комітетами (УДК) та Урядом праці [106, с.156].

Не менш цінною є праця М. Хамула *«Глиняни – місто моїх килимів»* [121], яка поєднує особисті спогади автора із загальною історією міста Глинян. У ній детально описано період німецької окупації та процес вивезення місцевого населення на примусові роботи до Німеччини. Автор також згадує діяльність місцевого відділення Уряду праці [121, с. 74]. Ці джерела дозволяють простежити: механізми трудової мобілізації (через школи, Уряд праці, облави); репресивний характер політики, що часто призводив до розриву родин; роль місцевих адміністрацій та арбайтсамтів, які

виконували функцію вилову та відправки робітників; локальні особливості окупаційної політики, зокрема у Глинянах, де діяльність арбайтсамту мала системний характер [106; 121]. Таким чином, спогади І. Романюка, Я. Гриневича та М. Хамула доповнюють загальне бачення феномену трудової мобілізації, показуючи її як багатовимірний процес, що охоплював різні соціальні групи та території.

Інформацію про реалізацію німецьким окупаційним режимом політики *«нового порядку»* на території міста Станіславова та його околиць доволі детально подано у спогадах В. Яшана *«Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станиславщини в Другій світовій війні, 1941–1944»* [123]. Автор акцентує увагу на основних злочинах, які здійснювала нацистська влада у Станиславові, та описує важке становище галицького населення, окреслюючи ключові проблеми, з якими воно стикалося. Особливе місце у спогадах займають масові *«набіги»* на місцеве населення. Їхньою головною метою було примусове залучення людей до виконання праці заради покриття економічних потреб Третього райху. *«Усіх мешканців зігнали на площу біля читальні; виконували то так нагально, що навіть не давали змогу людям одягнутися, а гнали їх так, як хто зірвався зі сну, і то без різниці – старих і дітей, чоловіків і жінок...»* [123, с. 136].

Автор наводить інформацію про саботажні дії, спрямовані на знищення логістичних маршрутів та допомогу робітникам під час втеч [123, с. 137]. *«Охорона транспорту складалася з двох німців і українських поліцистів. На одній зупинці німців побили, а українські поліцисти випустили людей на волю, і вони різними шляхами поверталися до села. Деяких 15 осіб боялися втікати і поїхали в Німеччину на працю»* [123, с. 137]. У 1944 р. рівень жорстокості щодо галицького населення різко зріс, що безпосередньо вплинуло на процес вивезення місцевих робітників до Німеччини [123, с. 137]. Як зазначає автор спогадів, в останні місяці окупації перед німецькою владою постала ще одна проблема – нестача педагогічних та лікарських кадрів. Щоб компенсувати цей дефіцит, нацистська адміністрація вдалася до примусових заходів, періодично відправляючи місцевих лікарів та освітян до Німеччини [123, с. 227].

Таким чином, наведені свідчення не лише відображають соціально-економічні аспекти примусової праці, але й показують, як окупаційна влада використовувала репресивні методи для залучення навіть освітніх та медичних кадрів. Окрім того, у спогадах В. Яшана порушується надзвичайно важлива проблема, пов'язана безпосередньо з травмованими робітниками, які після примусової праці поверталися додому. Важкі умови праці на підприємствах Німеччини систематично призводили до серйозних ушкоджень, а інколи й до каліцтв [123, с. 232]. Проте німецька влада часто відмовляла у наданні допомоги таким робітникам. Виправдовуючи невиплату грошових компенсацій, вона стверджувала, що ушкодження було отримано не на виробництві, а поза його межами, або ж наводила інші подібні аргументи. Тим самим, окупаційна адміністрація уникала будь-якої відповідальності за травмування робітників [123, с. 232].

Джерелознавче значення спогадів В. Яшана є очевидним для дослідження реалізації окупаційної політики нацистів у Галичині. Вони комплексно висвітлюють: механізми трудової мобілізації; репресивні методи залучення населення; реакцію суспільства у вигляді опору; соціальні та гуманітарні наслідки примусової праці [123]. Таким чином, ці свідчення дозволяють не лише реконструювати історичну картину життя населення Прикарпаття в роки окупації, але й зрозуміти масштаби та багатовимірність проблеми примусової праці у Третьому райху.

Не менш важливим для дослідження проблематики примусової праці є двотомна праця М. Климишина «*В поході до волі: спомини*» [104]. Особливий інтерес становить другий том, у якому автор акцентує увагу на проблемах, з якими зіткнулися українські селяни в умовах нацистської окупації. Серед них – масова конфіскація збіжжя, поширене безробіття та бідність. Саме ці фактори нерідко підштовхували місцеве населення до добровільного виїзду на роботи до Німеччини з метою покращення власного матеріального становища [299]. У спогадах також міститься інформація про випадки втеч робітників безпосередньо з підприємств на території Німеччини та про наслідки таких дій для самих робітників і їхніх родин [104, с. 138].

Отже, спогади М. Климишина дозволяють простежити економічні чинники (конфіскація зерна, бідність, безробіття), які стимулювали «добровільний» виїзд та психологічні мотиви втечі – туга за батьківщиною та нестерпні умови праці, які спонукали окупаційну владу до репресивних дій: арештів, ув'язнення, вивезення до концтаборів [104, с. 138].

У 1991 р. було опубліковано спогади Д. Куп'яка «*Спогади нерозстріляного*» [109]. У них автор описує особисте життя в юному віці, що припало на період німецької окупації Галичини. Основний акцент зроблено на подіях, які безпосередньо стосувалися його життя, проте зі спогадів можна отримати й певну інформацію про загальне становище регіону. Д. Куп'як згадує про масові облави на місцеве населення, а також про використання українських учнів старших класів у промислових галузях Німеччини [109, с. 175]. Окрім цього, автор подає відомості про загальні настрої галицького населення, ставлення до примусового вивезення робітників до Німеччини. Він наголошує, що саме у 1943–1944 рр. ця практика набула масового характеру. Водночас Д. Куп'як зазначає, що українські робітники почали застосовувати новий спосіб уникнення депортації – записування до лав 14-ї гренадерської дивізії Ваффен-СС «Галичина»: *«Реєстрація студентів по школах для виїзду до Німеччини на примусові роботи принесла німцям бажані успіхи. Українська молодь, маючи вже вироблений свій політичний світогляд, знала, де її місце, але, щоб не потрапити до Німеччини на каторжні роботи, зголосилась до дивізії, хоча усім своїм єством ненавиділа німецьких окупантів»* [109, с. 176]. Таким чином, ці свідчення дозволяють простежити як індивідуальний досвід, так і загальні тенденції трудової мобілізації галицького населення у роки Другої світової війни.

Досить детально діяльність німецької окупаційної влади на території дистрикту «Галичина» та її агітаційна політика висвітлена у спогадах М. Віри «*7 літ Визвольних Змагань 1938–1945*» [97]. Авторка акцентує увагу на функціонуванні окремих органів місцевої адміністрації, зокрема Уряду праці, перед якими нацистський режим поставив завдання – здійснювати вербування галицького населення (як у

добровільній, так і примусовій формі) та організовувати його відправку на роботи до Німеччини. *«Зразу ця бранка проходила менш-більш організовано, так би мовити бюрократично. Але дедалі німці почали що раз частіше застосувати «африканські методи» набору білих рабів, шляхом дикунських облав і «людоловок» – особливо по містах і по залізницях»* [97, с. 24]. Основну увагу М. Віра приділяє проблемам репресій окупаційної влади, безробіттю та важким умовам життя українських робітників як у дистрикті, так і на території самого Райху. Важливим доповненням є наведена авторкою статистика щодо масштабів депортацій. Згідно її слів, з території Рейхскомісаріату Україна було вивезено 2 мільйона осіб, а з території дистрикту «Галичина» – близько 500 тисяч [97, с. 24–25]. Також авторка акцентує увагу на трагізмі і важкій долі робітників, значна частина яких загинули, частина повернулася інвалідами або зникла у таборах [97, с. 24–25].

У своїх спогадах М. Віра приділяє значну увагу останнім рокам німецької окупації Галичини та проблемам, з якими зіткнулася місцева окупаційна адміністрація. Авторка наголошує на «варварському» ставленні до населення дистрикту та наводить приклади масових примусових відправок мешканців на різноманітні роботи до Німеччини [97, с. 28]. Водночас у праці подається інформація про перебіг воєнних дій, що безпосередньо впливало на економічне становище Райху та посилювало процес вивезення працездатного населення Галичини [97, с. 28]. Окремо М. Віра відзначає зростання кількості саботажних акцій по всій Україні, що стало однією з форм опору окупаційній політиці. Значну увагу авторка приділяє діяльності ОУН та УПА на території дистрикту, окреслюючи основні напрями їхньої роботи. Серед них – допомога українському населенню в уникненні депортації до Німеччини та поширення інформації про реальні умови життя робітників у Райху [97, с. 31]. На нашу думку, спогади М. Віри становлять цінний матеріал для дослідження діяльності німецької окупаційної влади та реалізації складових політики примусового вивезення працездатного населення Галичини до Німеччини.

Діяльність силових структур та загалом функціонування німецького окупаційного режиму на території дистрикту «Галичина» детально описано у спогадах І. Макухи *«На народній службі»* [112]. Автор акцентує увагу на основних заходах окупаційної влади, спрямованих на придушення національного спротиву, а також на процесі вербування галицького населення для використання його на роботах у Німеччині. За свідченням І. Макухи, по кожному населеному пункту заздалегідь складалися списки осіб, які підлягали депортації. У випадку відмови виконати встановлену «норму», на місцевих жителів чекали репресивні наслідки у вигляді масових облав: *«Ці облави дуже нагадували татарські наїзди. До села несподівано приїздив загін поліції і, оточивши його зі всіх сторін, виловлювали всіх здатних до праці мужчин і жінок та автами вивозили до найближчої залізничної станції, де вже наперед були приготовані вагони з відповідною обслугою»* [112, с. 507].

Таким чином, усі чотири групи джерел у комплексі дозволяють побачити багатовимірність політики трудової мобілізації: від офіційних планів і репресивних практик – до моральної позиції духовенства, спротиву, визвольного руху місцевого населення, а також щоденного досвіду самих робітників.

Загалом, джерела особового походження становлять надзвичайно цінний масив інформації для дослідження трудової мобілізації населення дистрикту «Галичина». Передусім, завдяки таким матеріалам, отримуємо свідчення *«з перших уст»* щодо напрямів діяльності окремих організацій (УЦК, УКК, УНО та ін.), які опікувалися питаннями допомоги робітникам та їхнім родинам. Автобіографії та мемуари, у свою чергу, комплексно розкривають окремі аспекти злочинної діяльності німецької окупаційної влади стосовно місцевого українського населення. До них належать арешти й ув'язнення, масові облави у населених пунктах, конфіскація майна як форма покарання за втечу робітників тощо. Водночас у подібних джерелах можна віднайти інформацію про акти спротиву як з боку місцевого населення, так і підпільних організацій (ОУН і УПА), які активно здійснювали саботажну діяльність як у Галичині, так і безпосередньо на території Німеччини. На противагу цьому, робітничі

листи розкривають особливості повсякденних умов життя та побуту українських працівників як у сільському господарстві, так і в індустріальному секторі. Підсумовуючи, слід наголосити, що джерела особового походження мають специфічну рису – надмірне емоційне забарвлення. Саме завдяки цьому вони яскраво відображають реальний стан справ та дозволяють точніше реконструювати «*дух часу*». Однак, використання у науковому дослідженні інформаційного потенціалу вказаного виду джерел потребує розуміння емоційної складової повідомлень, оскільки воно є різноманітним в залежності від часу публікації свідчень.

РОЗДІЛ 5. ПРИМУСОВИЙ ДОСВІД УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИКІВ ГАЛИЧИНИ В 1941–1944 РР. КРІЗЬ ПРИЗМУ УСНОЇ ІСТОРІЇ

Усні свідчення очевидців мають значне джерелознавче значення при вивченні актуальних питань Другої світової війни, адже можуть засвідчувати маловідомі факти про цей період історії, які не були опубліковані. Інколи усні спогади надають можливість побачити певні історичні події під зовсім іншим кутом зору, оскільки будь-яка розкрита історія є унікальною, як і неповторним є життя кожної людини. В першу чергу, вони доповнюють уже наявні факти, що робить їх важливим джерелом при вивченні окремих аспектів історії. Проблематика праці українських робітників з дистрикту «Галичина» не є винятком, оскільки усні свідчення дозволяють відчувати минуле через «голос минулого», тобто повідомлення очевидця або учасника подій. Особливість усної історії як дослідницького методу і джерела наукової роботи полягає в тому, що вона дає можливість проілюструвати реальність подій, співставити тези офіційної історії з історіями особистостей, їхніх переживань і відчуттів.

Проте, повноцінне використання усних свідчень, розпочалось лише на сучасному етапі розвитку історичної науки. Тому, перш ніж ми перейдемо до безпосереднього розгляду тематики, наведемо короткий екскурс з історії розвитку та впровадження усної історії в дослідженнях Європи та України.

Поняття «усна історія» вперше було сформовано та використано Д. Гоулдом у середині 1930-х рр. Наукового поширення цей термін набув завдяки журналісту та історику А. Невінсу, який у 1948 р. став ініціатором створення «Центру дослідження усної історії» при Колумбійському університеті (Нью-Йорк, США) [270, с. 7–8]. Упродовж наступних десятиліть окремі дослідники та ентузіасти почали формувати спеціалізовані інститути, товариства й центри усної історії, засновувати фахові журнали та реалізовувати відповідні проєкти. Важливим етапом цього процесу стало заснування у 1966 р. американської «Асоціації усної історії» (Oral History Association),

а на початку 1970-х рр. – її британського аналога «Товариства усної історії» (Oral History Society) [342, с. 117 – 118].

У процесі становлення усної історії відбувалися суттєві зміни як у її теоретичному осмисленні, так і в практичному застосуванні. Вагомий внесок у розвиток цього напрямку зробив сучасний австралійський дослідник А. Томсон, який виокремив чотири етапи змін у розвитку усної історії від 1945 р. до початку XXI ст. [339]. Перші два він охарактеризував як «повоєнний ренесанс спогадів», що утвердив усну історію як джерело народної історії та сприяв формуванню постпозитивістських підходів до пам'яті й суб'єктивності. На цьому етапі важливим чинником поширення методу стало усвідомлення істориками значущості усно-історичних свідчень. Третій період, який розпочався наприкінці 1980-х рр., був пов'язаний із трансформацією ролі усного історика – від інтерв'юера до аналітика [342, с. 118]. Четвертий етап, що припав на кінець 1990-х – початок 2000-х рр., ознаменувався «цифровою революцією»: широке використання новітніх технологій, комп'ютерної та відеотехніки спричинило якісний прорив у методах збору інформації, розширило інтерпретаційні можливості та пришвидшило роботу дослідників [339, с. 55–56].

В Україні становлення усної історії відбувалося за підтримки іноземних громадських організацій та наукових інституцій. Важливим поштовхом до дослідження проблематики примусових робітників стало створення Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення». Цей фонд був заснований 1993 р. за сприяння Німеччини. Він виступає партнерською організацією німецького Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» [342, с. 121]. У 2004 р. за ініціативи цього фонду та керівника Інституту історії А. фон Плато (Німеччина) було започатковано «Міжнародний проєкт біографічної документації примусової праці». Він охопив 27 країн Європи, серед яких й Україна. Інтерв'ю проводилися за розширеною схемою, що включала життєву історію респондента, його біографію та досвід примусової праці [300, с. 346].

На початку 2000-х років розпочався другий етап розвитку усно-історичних досліджень в Україні. Саме тоді окреслилися основні тематичні напрями, що виникли у відповідь на виклики пострадянської історіографії. Вони стимулювали активне опрацювання тем, які раніше залишалися ідеологізованими, однобічно висвітленими або взагалі забороненими. Найбільший інтерес викликали трагедія Голокосту та маловідомі сторінки Другої світової війни, проблематика репресій, масових примусових трудових міграцій і переселень, а також політичні, релігійні та інші переслідування з боку комуністичного й нацистського режимів. Презентація результатів усно-історичних досліджень, найчастіше здійснюється через публікації: монографії, тематичні збірники статей або видання усних свідчень [260, с.177–179].

Даний період розвитку усної історії вдало охарактеризували історики Г.Грінченко, І. Реброва та І. Романова у статті *«Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках»* [260]. Вони дійшли висновку, що у розвитку усної історії на пострадянському просторі простежуються кілька важливих тенденцій. Тематичні дослідження поєднують офіційні національні історіографічні проекти з «неофіційними» дискурсами приватного життя та повсякденних практик. В даному контексті історики приділяють увагу як загальнонаціональним проблемам, що відповідають державній історичній політиці та політиці ідентичності, так і локальним сюжетам, пов'язаним із невеликими спільнотами, об'єднаними спільним досвідом чи етнічними, релігійними та соціальними ознаками. Водночас зберігається орієнтація на одне з ключових гасел усно-історичного руху – *«повернути голос тим, чий життєві історії в радянську добу були замовчувані або заборонені»* [260, с. 184–185]. Натомість О. Лисенко доволі вдало охарактеризував суть усних свідчень *«...усні свідчення підштовхують дослідників до пошуку альтернативних джерел і, навпаки, останні слугують для перевірки перших. потребуючи підтвердження й додаткової аргументації, вони є каталізаторами дослідницького процесу»* [282, с. 16].

Важливу роль у розвитку усної історії в Україні відіграють проекти, реалізовані громадськими організаціями та державними науково-дослідними установами.

Особливе значення має діяльність Української асоціації усної історії, заснованої у 2006 р., яка продовжує функціонувати й сьогодні. Серед провідних інституцій у цій сфері варто назвати Інститут усної історії при Запорізькому національному університеті, Центр усної історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету, Центр усної історії при Мелітопольському державному університеті ім.Богдана Хмельницького, Центр усної історії при Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка, а також Усно-історичний архів «Мої розповіді: усна історія і міські досвіди». На сучасному етапі розвитку усної історії значний вклад приніс «Архів усної історії» при Українському інституту національної пам'яті. Завдяки клопіткій праці у ньому зібрано близько 200 інтерв'ю з історії України XX ст.

Найбільш значущим для нашого дослідження є німецький інтернет-архів «*Zwangsarbeit 1939–1945*» (Примусова праця 1939–1945 рр.), створений за підтримки Берлінського Вільного університету, Німецького історичного музею та фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». У цьому архіві зібрано близько 600 задокументованих свідчень респондентів у форматах аудіо та відео з понад 26 країн Центрально-Східної Європи, включно з Україною.

Аналіз бази даних інтернет-архіву «*Zwangsarbeit 1939–1945*» показав, що серед них містяться свідчення 81 респондента з України, з яких 40 – українські робітники з території Галичини. Варто зазначити, що саме Т. Лапан [278] забезпечила збір цих матеріалів. У межах дослідження ми не ставили за мету опрацювати всі представлені свідчення, а провели вибірковий аналіз приблизно третини з них, щоб виявити спільні та відмінні риси досвіду, пережитого українцями в роки Другої світової війни. Вибірка проведена за двома основними критеріями – вік респондентів на момент виїзду (1920–1930-х рр.) та місця роботи у Німеччині (сільське господарство, фабрики, заводи). Насамперед, у дослідженні використано свідчення 15 осіб: Бурого Семена Павловича [68], Гадетського Омеляна Михайловича [69], Головацької Софії Михайлівни [70], Дудкова Онуфрія Михайловича [71], Маївської Анни Олексіївни [72], Марга Василя Михайловича [73], Матерацького Миколи Івановича [74], Помірчі

Анни Павлівни [75], Романика Миколи Григоровича [76], Ряпичі Марії Андріївни [77], Своріного Михайла Михайловича [78], Сідельника Богдана Йосиповича [79], Собківа Василя Даниловича [80], Ховішака Петра Гнатовича [81] та Чорнобай Анни Володимирівни [82].

Аналіз свідчень українських робітників із Галичини дозволив виокремити спільні обставини їхнього виїзду до Німеччини. У більшості випадків респонденти були примусово відправлені на роботу до Райху. Показовим прикладом є спогади Анни Маївської [72], чию родину було вивезено у 1941 р. *«Так сталося, що прийшла по нас татові, як то кажуть, так якби повістку, що, «ти збирайся, і на той, на той день поїдеш до Німеччини на роботу» – і всьо... Такся стало, тата виписали одного тільки, нас – не. Бо брали – де була мала сім'я. І його – одного,.. але мама боялася лишити, бо добра не було, знаєте. І знаєте, як то є: дитину мала на руках – дев'ять місяців, і я – одинадцять років, і мама сказала, що «я не лишуся сама, я їду з тобою»»* [72]. Водночас лише у трьох випадках респонденти погодилися на працю в Німеччині добровільно [73; 75; 77].

Окрім того, з проаналізованих свідчень респондентів стає зрозуміло, що на початковому етапі нацистської окупації Галичини (від середини 1941 р. до кінця 1942 р.) набір робітників здебільшого здійснювався у добровільній формі [79]. Натомість, свідчення за 1943–1944 рр. засвідчують перехід до примусових методів мобілізації, що супроводжувалися застосуванням жорстких і насильницьких практик набору нових робітників. *«Брали то, то тих силою заставляли: там давайте, бо Німеччині треба робочих рук...»* [69].

Спосіб та умови транспортування українських робітників були однаковими для всіх респондентів: їх перевозили до Німеччини у товарних вагонах без належних умов – опалення, харчування чи доступу до туалету. Як згадує одна з респондентів: *«Зі Львова нас в такі вагони, і десь через два дні ми вже були у Магдебургу. Ніхто не годував, нічого. Аж в Гале [нім. Halle – Галле] по-моєму чи де, десь там вже в Німеччині, вже якоїсь кави дали чи що там от. А тоді на арцбайтсамт [нім.*

Arbeitsamt – біржа праці] і забрали там от. В фабриці ми там [працювали]...» [80]. Після прибуття їх спрямовували до біржі праці (Arbeitsamt) та розподіляли на фабрики. Крім того, усі робітники мали проходити обов'язковий медичний огляд для визначення працездатності. Водночас аналіз свідчень показує, що на практиці цей огляд проводився не завжди перед відправкою з дистрикту «Галичина»: частина респондентів проходила його вже безпосередньо на місці праці [76] або у розподільчих таборах. У деяких випадках медичний огляд взагалі не проводився [78]. Лише у випадку тяжкої хвороби чи інвалідності робітників визнавали непридатними для відправки [81].

Свідчення респондентів дають підстави стверджувати, що практика вивезення до Німеччини цілих сімей, а не лише окремих осіб, була досить поширеним явищем у роки Другої світової війни. Такі випадки підтверджуються, зокрема, у свідченнями А.Маївської [72], П. Ховіщака [81] та Б. Сідельника [79]. *«...але були випадки, що їхала родина – чоловік, жінка і діти. Тих вони не хотіли набирати, бо діти для Німеччини – то був завеликий тягар. Діти ніколи не могли працювати і не приносили ніякої користі для Німеччини. Тому той батько тої родини мусів давати взятки тим вербувальникам» [79].*

Згідно з історичними даними та свідченнями респондентів, Уряд праці в дистрикті «Галичина» був ключовою німецькою окупаційною інституцією, яка діяла в межах Генерального Губернаторства після включення Галичини до його складу 1 серпня 1941 р. Основним завданням цієї структури була трудова мобілізація місцевого населення віком від 18 до 60 років для потреб економіки та військової машини Третього райху. Зі свідчень Б. Сідельника [79] стає зрозуміло, що відбір робітників здійснювався виключно через цю організацію. Цікаво, що основну частину персоналу Уряду праці в Галичині становило польське населення. Саме ці установи заздалегідь отримували списки населених пунктів та кількість робітників, необхідних для відправлення до Німеччини [79]. Процедура відбору залежала від соціального складу групи. Якщо до Уряду праці приходила окрема особа (без сім'ї чи родичів), її

реєстрація проходила за спрощеною схемою, і такого робітника миттєво відправляли до Райху [79].

Аналіз свідчень респондентів засвідчує, що німецька влада вивозила з дистрикту «Галичина» не лише населення у віці 18–60 років, але й неповнолітніх. Обставини їхнього вивезення були різними, проте загалом вони мали примусовий характер. Показовим прикладом є спогади М. Своріного [78] та Б. Сідельника [79] які наголошують, що окрім загального набору робітників, окупаційна адміністрація здійснювала також вербування учнів старших класів [79]: *«...я якраз в цей час вже, то був вже 44-ий рік, я вже закінчив семий клас навчання. А у німців була така, м-м.. був такий звичай, і вони так і говорили, що якщо ти вмієш читати і рахувати – то тобі більше грамоти не потрібно. А поскільки ти закінчив семий клас – то ти вже дорослий і можеш працювати на Німеччину»* [79]. Місцева влада заздалегідь складала списки дітей, які закінчили необхідну кількість класів, аби змусити їх «добровільно» виїхати на роботу до Німеччини [79]. Політики примусової мобілізації молоді, яку німецька влада здійснювала навіть серед школярів поєднувалась з механізмом тиску на родини, коли загроза депортації близьких змушувала дітей погоджуватися на виїзд. Усе це здійснювалось за спрощеною адміністративною процедурою, що забезпечувало швидку відправку робітників. А за відмову від цієї повинності застосовувалась репресивна практика, яка включали покарання у вигляді направлення до концентраційних таборів чи ув'язнення [79].

Завдяки свідченням респондентів ми можемо виокремити основні причини погодження на вимушений добровільний виїзд до Німеччини. Одним із ключових чинників, що спонукав селян до такого рішення, був наростаючий голод у Галичині. Показовим є свідчення П. Ховіщака [81], який наголошує, що через неврожаї та розлив ріки Бистриця у 1941 р. значна частина селян втратила свої поля, що призвело до гострої нестачі продовольства. У цих умовах виїзд на роботу до Райху розглядався як можливість уникнути голоду та забезпечити хоча б мінімальні засоби для існування [81]. Таким чином, економічні труднощі та загроза фізичного виживання стали

важливим фактором, що визначав рішення частини населення погодитися на трудову мобілізацію.

Аналіз свідчень респондентів показав, що робітники нерідко намагалися уникнути трудової мобілізації, використовуючи різні способи. Місцевих голів сіл, міст та інших населених пунктів зобов'язували складати списки осіб, призначених до відправки в Німеччину. За словами Б. Сідельника [79], траплялися випадки, коли призначені до депортації робітники, підкупивши старосту, уникали вивезення, а їхнє місце займали інші люди. Водночас такі дії могли мати серйозні наслідки для родин, які залишалися вдома, адже втеча чи ухилення від мобілізації часто призводили до репресій. Аналіз також засвідчив, що факти втеч із поїздів були поширеним, хоча й надзвичайно небезпечним способом уникнення примусової праці. Показовим є свідчення М. Своріного [78], який зазначав: *«Втікали... Зловили, то розстрілювали або назад забирали. Хто кому пощастило, той втік. Но кому не пощастило, то добра не було»* [78]. Таким чином, уникнення трудової мобілізації було явищем системним, але водночас пов'язаним із високим ризиком для життя та безпеки як самих робітників, так і їхніх родин.

У свідченнях респондентів простежується різниця у способах призначення на роботу після прибуття до Німеччини. У більшості випадків розподіл відбувався безпосередньо на місці прибуття потягу з робітниками: їх спрямовували до біржі праці (Arbeitsamt), де проводився відбір та визначення місця праці. Водночас окремі свідчення демонструють, що процедура могла варіюватися залежно від конкретних умов та місця прибуття – іноді призначення здійснювалося вже у розподільчих таборах або на підприємствах, куди направляли робітників [69]. Показовими є свідчення С. Головацької, чия доля склалася подібно до історій інших респондентів. З її розповіді стає зрозуміло, що процес розподілу робітників між роботодавцями мав стихійний характер і часто відбувався за принципом *«хто перший – того й робітник»* [70]. Ті роботодавці, які прибували першими, відбирали найсильніших та найздоровіших, тоді як іншим, що приходили пізніше, залишалися решта [70].

Аналіз свідчень респондентів показує, що переважна більшість учасників подій була призначена німецькою владою до праці у сфері сільського господарства. Саме тут вони виконували найважчі та найвиснажливіші роботи, які вимагали щоденної фізичної витривалості. Показовим є свідчення М. Ряпич [77]: *«Та й – корови пасти, пасла корови. Там не було, ні, як той казав, ні неділі, ні свята, ні нічо – но рано вставай, йди. Треба було ті корови пасти, було дванадцять корів, шість доїла дівчина-полячка, а я, мала, – шість. І то ми так по половині, вона ще мене перевіряла, чи я добре то, чи я добре видною, так. І так я мучилась довго...»* [77]. На відміну від сільського господарства, де нагляд був менш жорстким і обмежувався перевіркою виконання роботи, у фабричній сфері існував тотальний контроль з боку німецьких роботодавців [80]. Для забезпечення дисципліни та запобігання втечам влада застосовувала репресивні механізми: робітників супроводжували поліцейські конвої від таборів праці до місця роботи, що створювало атмосферу постійного страху та підкреслювало примусовий характер трудової мобілізації [80].

Також варто відзначити, що деякі свідчення фіксують використання українських робітників з дистрикту «Галичина» у військовій сфері. Насамперед, аналізуючи свідчення Семена Бурого [68], стає очевидним, що робітників із дистрикту «Галичина» направляли до військової промисловості – на авіаційний завод у Дюссельдорфі. Побутові умови на цьому підприємстві були надзвичайно складними: робітникам не надавали належного житла, і вони змушені були спати просто неба. Важливою деталлю є те, що на даному заводі переважно працювали українці. Зокрема, бригада С. Бурого, яка налічувала 20 осіб, складалася виключно з українського населення [68].

Окрім того, для робітників, яких призначали на спеціалізовані професії пов'язані з електроприладами, зазвичай проводили короткі курси навчання [74]. Після завершення навчання іноземних робітників часто відправляли у складі мобільних груп для вирішення проблем з електрикою в межах населених пунктів, де розташовувалися робітничі табори [74]. У випадку респондента М. Матирацького,

його разом із кількома робітниками призначили на постійну роботу з ремонту військової авіації у м. Гамбург. Там він працював на підприємстві «*Blohm & Voss*». Варто зазначити, що дане підприємство спеціалізувалося на виробництві кораблів та підводних човнів, а під час війни – на ремонті та виготовленні військових літаків [74]. Це стало можливим лише тому, що нацистська військова машина не могла у повному обсязі забезпечити власні потреби у кваліфікованих спеціалістах для ремонту техніки. Тому німецька влада активно залучала швидко навчених іноземних робітників, щоб компенсувати кадрові втрати та закрити прогалини у власному штаті [74]. Показовим у плані опису умов праці на подібних воєнних підприємствах є свідчення С. Головацької [70]: *«Там в підвалі ми то всьо вигружували, що воєнне на фронт іде, розумієте? На фронт – воєнне. І вивозили тако-во, візочками такими до на і грузили на вагони, і кудась там вони везли, куда – тудя на фронт... ми робили кождий день – нам не було зміни. Від ранє – до тої години... там була зміна чи там не була – ми відробили своє, відтрубіла сирена – і ми пішли, і будьте здорові, так»* [70].

Аналізуючи наведені повідомлення, ми виокремили відмінність у ставленні німецької влади до робітників зі сходу та українського населення з дистрикту «Галичина». Про відмінність у ставленні свідчать усі наведені вище свідчення респондентів. На відміну від польських робітників та східних робітників (остарбайтерів), українці з дистрикту «Галичина» мали право скористатися певними привілеями і одержати спеціальні документи української приналежності [75]. Такі особи працювали без охорони, не носили розпізнавальних знаків «Р» та «OST», могли без перешкод пересуватися в межах населеного пункту (в окремих випадках до сусідніх міст чи сіл), надсилати зароблені кошти рідним та знайомим, отримувати двотижневі відпустки, відвідувати місцеві богослужіння, мали можливості відвідувати культурні заклади, користуватися транспортом, писати листи без цензури, а також звільнялись від обов'язкового 15% податку на відбудову Генерального Губернаторства [78].

Натомість, аналіз свідчень респондентів показав, що ставлення до українських робітників не було однорідним, а, навпаки, в залежності від місця роботи (фабрики, заводу, сільському господарстві чи в інших сферах) варіювалось від доброзичливого до відверто ворожого. Також це залежало від самого роботодавця. *«Була старенька – дуже була добра жінка. Дай їй, Боже, Царства Небесного! А вона була так, як моя рідна мама: вона сі бояла, аби я не змерзла, аби я їсти не хотіла, аби мені щось зле не було. Вона мене дуже, дуже мене любила, і я їй вгоджала. Тільки й за то мене любить!»* [82].

Окремі повідомлення респондентів надають цікаву інформацію щодо участі роботодавців у приватному житті робітників, зокрема у процесі організації весіль. У деяких випадках вони не лише матеріально підтримували проведення таких урочистостей, але й повністю брали на себе їх організацію за власний кошт. Один із респондентів згадує, що став свідком весілля, яке було організоване директором фабрики для двох працівників: *«Його директор, того хлопця, зробив! Бо вона була, вона була з вагонфабрики, а він працював тут – на тій другій фабриці. Він йому зробив весілля. То я сі навіть сміявся, дивував. Він навіть мене запросив, я був на весіллі троха в него – та був десь з дві години»* [68]. Після весілля подружжя зазвичай отримували окремі бараки чи кімнати, залежно від місця роботи [68]. Крім того, респонденти згадують, що народження українських дітей у Німеччині було доволі поширеним явищем. Один із очевидців зазначає, що його односельчанин мав двох дітей, які народилися безпосередньо на території Німеччини [68]. Таким чином, свідчення демонструють, що попри примусовий характер трудової мобілізації, у житті робітників існували елементи соціальної інтеграції та адаптації, які проявлялися у створенні сімей та народженні дітей.

У більшості свідчень респондентів простежується інформація про наростаючу недовіру та напруженість у середовищі місцевого німецького населення щодо іноземної робочої сили. За спогадами А. Маївської [72] та О. Гадецького [69], пік цієї напруги припадав на кінець 1943 – початок 1944 рр. Її причиною був страх

окупаційної влади перед можливим шпигунством чи виконанням іноземними робітниками функцій зв'язкових [69]. У відповідь на зростання недовіри, німецька адміністрація поширювала спеціальні листівки з попередженнями уникати розмов у громадських місцях про стратегічно важливі об'єкти чи державні справи. Один із респондентів пригадує їхній зміст: *«Ворог слухає з нами, не говорить, бо ворог слухає з нами»* [69]. Таким чином, свідчення демонструють, що з часом іноземні робітники дедалі більше сприймалися як потенційна загроза, що посилювало атмосферу контролю та ізоляції.

Аналіз повідомлень респондентів показує, що практично всі вони отримували заробітну плату за свою працю в Німеччині. Водночас її розмір суттєво відрізнявся в залежності від місця роботи та конкретного роботодавця. Зафіксовані суми коливалися від 30 до 60 марок на місяць, що дозволяло робітникам задовольняти лише найпростіші побутові потреби. Показовими є усні спогади М. Своріного [78], який зазначав: *«І тим більше, він мені платив кожен місяць 30 марок. То для моїх як то кажуть, розважань: в кіно піти, цукерка купити чи шкарпетку, чи щось, чи щось таке. Чи черевики, чи щось того для моїх потреб. То 30 марок кожен місяць я 30 марок отримав»* [78]. Таким чином, заробітна плата, хоч і була офіційно передбачена, фактично мала символічний характер і не компенсувала важких умов праці в Німеччині.

Переважна більшість респондентів зазначала, що частина українських робітників із дистрикту «Галичина» стикалася з проблемою неправильного трактування їхнього етнічного походження. У багатьох випадках їх ототожнювали з польським населенням, що безпосередньо впливало на ставлення роботодавців та визначало умови праці. Саме тому чимало вихідців з Галичини зверталися до місцевих відділів УЦК, аби отримати спеціальний документ, який засвідчував їхнє українське походження [72]. Наявність такого посвідчення відкривала для робітників додаткові можливості та полегшувала їхнє становище у Німеччині. Водночас не всі могли скористатися цією процедурою, адже інформація про можливість отримання

документів поширювалася переважно через спеціалізовану пресу, доступ до якої був обмежений і далеко не кожен робітник міг собі її дозволити [72]. Таким чином, проблема ідентифікації українських робітників у Німеччині була не лише питанням національної самоідентифікації, але й мала практичне значення для їхнього соціального та економічного становища.

Аналіз свідчень вказує на те, що попри випадки доброзичливого ставлення окремих німецьких роботодавців, існували суворі обмеження для іноземних робітників. Зокрема, діяла комендантська година, порушення якої призводило до арешту [82]. Не всі українські робітники в Німеччині отримували прийнятні умови для проживання. Через брак їжі та побутових речей вони інколи змушені були вдаватися до крадіжок у своїх роботодавців [72]. Показовими є повідомлення А.Маївської щодо наслідків для тих, кого спіймали бауери на крадіжці: *«Якщо німець був безсовісний, міг вбити... йому нічого за то не було. А якщо такий, що зловив, попросився в нього, він пустив, але каже: «Но більше не йди»... і то люди то зрозуміли, що то не треба ризикувати, не треба йти, і як могли, так обходилися, і так при цьому жили»* [72]. Також, за словами А. Помірчі, іноземні робітники здебільшого не мали можливості отримати чи придбати новий одяг [75]. Це пояснювалося дією системи купонів, яка регулювала доступ до продуктів та речей першої необхідності. Проте іноземні робітники не завжди мали можливість отримати такі купони. Єдиним виходом залишалося доношування речей господарів або їхніх знайомих. У такому становищі опинилася й сама респондентка [77].

Також окремі свідчення надають інформацію щодо заборони на будь-які стосунки іноземних робітників із німецькими жінками. У випадку порушення цієї заборони іноземців чекали жорсткі покарання – арешти, розстріли або ув'язнення у концтаборах [76]. Важливим є повідомлення М. Романика: *«Там зробилося таке непорозуміння. Там єден поляк до неї залицявся, до тої німкені. А нам не можна було, навіть стрічатись з німкенями! То – або розстріл, або концтабір. І її господар знасилював... А потому дійшло до того, що вона забеременела. І як следователь її*

зачав допрашувати, каже: *«А як та дитина буде? Що, без батька?»* То і вона сказала, що вона з тим поляком. І того поляка арештували» [76]. Вказана інформація дозволяє простежити: суворість нацистських расових законів; асиметрію покарань; репресивний характер системи тощо [76].

Крім того, респонденти згадують, що існувала сувора заборона на будь-які контакти з військовополоненим, яких часто використовували як додаткову робочу силу у сільському господарстві. Ця заборона поширювалась як на іноземних робітників, так і місцевих мешканців. Допомога полоненим у вигляді одягу чи їжі каралася місцевими органами влади [75].

Важливу роль у повсякденному житті українських робітників у Німеччині відігравала ОУН. Про це свідчить свідчення одразу двох респондентів, а саме М. Матирацького [74] та В. Марги [73]. Згідно поданої ними інформації, ОУН активно займалась вербуванням українських робітників по всьому Райху. Цим вербуванням займались й інші робітники. *«Значить, що: він зачав до нас підходити, до хлопців. Ну, і записувати вступати, значить, в члени українських націоналістів [організацію ОУН]. Но, а хлопці є хлопці, так же? З великою радістю, з охотою [записувалися]»* [74]. Після вступу до її лав кожному робітникові відводилась певна роль від пошуку та передачі даних до проведення театральних вистав заради підняття духу українських робітників [74]. Проте викриття факту причетності до ОУН тягло за собою суворі покарання від розстрілу до арешту та відправки у концтабір. Саме тому, перебуваючи на території Німеччини, робітники ретельно приховували свою причетність до ОУН [73].

Часто іноземним робітникам, які отримували травми на роботі, не надавався належний медичний догляд. Про це зазначено практично в усіх проаналізованих повідомленнях респондентів. Яскравим прикладом можуть слугувати свідчення М. Ряпич, яка, працюючи у бауера, серйозно травмувала ногу [77]. Проте роботодавець, замість направлення до шпиталю, лише зробив поверхневу перев'язку та змусив її повернутися до роботи: *«...я впала і так во собі ногу розбила аж до кості тую. І ви*

думаєте що, вона хіба мене пожаліла? Подивиласі, замотала, дала мені свій черевик такий великий, каже: “На тобі того, би си там не здерла”, – і всьо равно йти. І я так, і нога і опухла, і всьо, ходила всьо одно, мусила ходити, не жаліла баба» [77]. За словами респондентки, через відсутність належного лікування, вона й досі, вже у зрілому віці, страждає від болю у нозі [77].

У Німеччині іноземні робітники були зобов’язані постійно мати при собі посвідчення особи, яке видавалося ще перед від’їздом або безпосередньо на місці роботи. Відсутність такого документа під час перебування у місті чи іншому населеному пункті автоматично ставала підставою для затримання місцевою поліцією [71]. Якщо особу вдавалося ідентифікувати як іноземного робітника, її одразу ж кваліфікували як «втікача» та застосовували відповідні каральні заходи. Найчастіше це означало відправлення до концентраційних таборів у якості покарання. Таким чином, система документального контролю була важливим елементом репресивної політики, спрямованої на утримання іноземних робітників у стані постійної залежності та страху. Показовим є свідчення О. Дудкова [71] про власний досвід перебування у концтаборі Флоссенбюрг. *«Вони розраховали таке живлення, [харчування] як в лагеру було. То там, з того живлення вони підраховали, що людина довше не витримає як пів року. За пів року вона мусить загинути... Так що там всьо було побудовано на тім, щоби людину забивати» [71].* Це узгоджується з концепцією «знищення через працю», яка застосовувалася у багатьох концтаборах. Таким чином, свідчення респондента не лише відтворюють індивідуальний досвід, але й ілюструють загальні механізми функціонування системи таборів, де праця та умови життя були невід’ємною частиною політики терору [71].

Інформація про останні роки праці фактично є однаковою в усіх респондентів. В останні роки війни респонденти ставали свідками масових бомбардувань [7, арк. 84; 10, арк. 1] міст та селищ, у яких вони працювали [78]. Проте, за їхніми словами, німецька влада не забезпечила місцеве населення належними бомбосховищами, не кажучи вже про іноземних робітників [78]. Особливо показовим є опис систематичних

бомбардувань, які здійснювалися за «*графіком*» – вдень американською, а вночі британською авіацією [78]. Це відображає інтенсивність воєнних дій та психологічний тиск на населення, яке перебувало у стані постійної небезпеки. «*Найгірше пережила всьо – то цілу війну тими бомбами. Бо то так: з півниці вночі ми не вилазили*» [75].

Подальша доля іноземних робітників не завжди завершувалася поверненням додому. В окремих свідченнях, а особливо у повідомленні М. Своріна [78] зазначалось, що з приходом більшовицьких військ до Німеччини більшість чоловіків, віком близько 18 років, під час допитів примусово мобілізували до лав радянської армії [78]. «*А тих остальных, як я кажу, тих старих тих від двадцять сьомого [1927] року в армію брали, а молодші і старші – відправляли додому*» [78]. Така доля спіткала й одного з його друзів, який працював разом із ним у бауера [78]. Подальша мобілізація іноземних робітників радянською владою демонструє, що, навіть після завершення примусової праці в Німеччині, їхня доля залишалася невизначеною.

Отже, усні свідчення очевидців подій є важливим матеріалом для дослідження життєвого шляху респондентів у період німецької окупації дистрикту «Галичина», а також їхньої долі у Третьому райху на примусових роботах. Реконструктивний підхід усної історії дозволяє дізнатися про умови життя та праці робітників, основні способи транспортування до Німеччини, а також про ставлення німецького населення до українських робітників з дистрикту «Галичина». Подібні матеріали дозволяють виявити маловідомі аспекти політики нацистського режиму щодо українських робітників у Німеччині. Завдяки усним свідченням можна простежити особливості проведення каральних заходів (арешти, утримання у концтаборах, розстріли тощо), спрямованих проти українських робітників як у дистрикті «Галичина», так і загалом у Третьому райху.

Особливості усної історії полягають у пізнавальних засобах, що використовується в дослідженні повідомлень респондентів як метод виявлення того, що особа сприймала події так, як запам'ятала чи забувала певні епізоди, як їх оцінює. Водночас, усні свідчення як окремий вид історичних джерел мають певні особливості.

По-перше, їм притаманне надмірне емоційне забарвлення у відтворенні подій та постатей. Це не слід розглядати як недолік, адже саме завдяки емоційності ми отримуємо глибше розуміння процесів, які відбувалися з робітниками у Галичині та в Німеччині. По-друге, усним повідомленням властива часткова недостовірність у деталях, що пояснюється особливостями людської пам'яті: чим віддаленіша у часі подія, тим важче відтворити її з максимальною точністю.

Підсумовуючи, усні спогади очевидців, попри притаманні їм особливості, залишаються одним із найцінніших способів дослідження тонкощів соціального життя галицького суспільства та окремих аспектів нацистської політики залучення робітників для економічних потреб Третього райху.

ВИСНОВКИ

Вивчення історичних аспектів Другої світової війни досі залишається пріоритетним напрямом у джерелознавчих дослідженнях. Подібні дослідження вимагають не лише пошуку та введення до наукового обігу нових джерельних матеріалів, але й поглибленого вивчення уже досліджених, їхнього переосмислення та об'єктивного погляду на різноманітні види джерел. У зв'язку із результатами проведеного дисертаційного дослідження, ми дійшли до наступних **висновків**:

1. Загальний аналіз стану наукової розробки проблеми підтверджує її актуальність та новизну. На основі опрацювання української, діаспорної та зарубіжної історіографії встановлено, що на сучасному етапі практично відсутні комплексні праці, які б у повній мірі висвітлювали процеси трудової мобілізації населення дистрикту «Галичина» нацистською Німеччиною в період окупації краю. Існуючі дослідження здебільшого мають фрагментарний характер, зосереджуючись на окремих аспектах проблеми – політичних, соціальних чи культурних.

Важливою джерелознавчою рисою сучасної української історіографії є прагнення до багатопланового використання джерел: поєднання офіційних документів із особистими свідченнями, пресових матеріалів із архівними фондами. Цей підхід дозволив не лише реконструювати політику окупаційної адміністрації, а й відтворити досвід пересічних українців. Натомість, праці української діаспори мають значну джерелознавчу цінність, адже ґрунтуються на аналізі мемуарів, епістолярних джерел та усних свідчень, що дає можливість показати «людський вимір» примусової праці. Водночас автори використовують пропагандистські та офіційні документи, які розкривають механізми мобілізації та контролю, а також поєднують порівняльний аналіз тоталітарних систем із соціальною історією. Зарубіжні дослідники трактують примусову працю як складову економічної політики Третього райху. Їхні роботи спираються переважно на матеріали Нюрнберзького процесу, європейських архівних

фондів, мемуарні та пресові повідомлення нацистської влади тощо. Такий комплекс джерел дозволив простежити ключові аспекти:

- роль расової політики у наборі та використанні іноземної робочої сили;
- умови життя та праці робітників на примусових роботах у Німеччині;
- функції каральних інституцій у системі нагляду над робітниками.

2. При дослідженні матеріалів українських архівних фондів (ЦДАВО України, ЦДАГОУ, ГДАСБУ, ДАЛО, ДАІФО, ДАТО) на предмет інформації щодо добровільно-примусової праці було отримано такі результати:

- Нормативно-правові документи нацистського періоду: у фондах ДАІФО (Р–36 *«Станиславівське окружне староство»*, Р–37 *«Коломийське окружне староство»*, Р–39 *«Снятинська міська управа»*), ДАЛО (Р–39 *«Львівська біржа праці»*, Р–185 *«Український комітет Допомоги (УДК) Львівського округу»*) збережені матеріали, що стосуються діяльності бірж праці, УЦК та його низових структур, страхових компаній, відділу пропаганди. Вони безпосередньо або опосередковано відображають процеси трудової мобілізації українського населення дистрикту «Галичина».

- Матеріали другого періоду радянської окупації Галичини (фонди ДАІФО (Р–98 *«Станиславівська обласна комісія співпраці надзвичайній державній комісії по звітності шкоди та зlodіянь, нанесених німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками»*, Р–740 *«Виконавчий комітет Станіславівського обласного з'їзду депутатів. Відділ по справах репатріації»*, Р–1336 *«Виконавчий комітет Косівського районного з'їзду депутатів»*)): архіви містять протоколи допитів осіб, причетних до примусового вивезення, а також списки депортованих на роботи до Німеччини.

- Документи нацистської окупаційної влади (фонди ДАЛО (Р–54 *«Інформаційне бюро з вербування та відправки робочої сили у Німеччині»*), ДАТО (Р–181 *«Тернопільська міська управа дистрикту Галичина»*, Р–195 *«Лановецька районна управа Кременецького округу»*)): збережені накази щодо проведення масових облав на місцеве населення з метою вивезення якомога більшої кількості працездатних осіб.

У цих матеріалах зафіксована безпосередня участь військ Вермахту та поліцейських відділень у мобілізаційних заходах.

З іншого боку, фондові зібрання Федеративного військового архіву у м. Фрайбург (Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg) (*RH-53-23/60, RW 23/13, RW 23/14, RW 23/15*) містять широкий спектр документів, що стосуються діяльності окупаційної адміністрації на території дистрикту «Галичина». Серед них:

- плани та обсяги відправок нової робочої сили до Німеччини;
- звіти про загальний стан справ у дистрикті;
- матеріали щодо рівня довіри робітників до нацистської влади на різних етапах окупації.

Таким чином, українські та закордонні архівні фонди забезпечують комплексну джерельну базу для дослідження проблеми трудової мобілізації. Українські архіви відображають локальний вимір процесу – нормативні акти, практику депортацій та каральні заходи, тоді як німецькі фонди у Фрайбурзі дозволяють реконструювати загальну політику окупаційної адміністрації та її економічні пріоритети. Варто зазначити, що нехтування особливостями архівних документів періоду Другої світової війни під час опрацювання, їх перекладу та розуміння може призвести до того, що тексти матеріалів будуть погано витлумаченими поза контекстом, а частина інформації взагалі втратиться.

3. Залучення до дисертаційного дослідження збірників документів та матеріалів є невід’ємною складовою вивчення трудової мобілізації українського населення Галичини. Аналіз їхнього інформаційного потенціалу (як українських, так і закордонних) засвідчує, що тема використання іноземної робочої сили неодноразово розглядалася та посідала чільне місце у контексті вивчення політики нацистського режиму. Українські збірники документів чітко відображають ключові аспекти:

- проведення агітаційних кампаній Третього райху з метою вербування добровільної робочої сили;

- умови транспортування робітників до Німеччини;
- контрпропаганду з боку ОУН та УПА і їхні саботажні акції, спрямовані на зрив планів постачання нової робочої сили.

Закордонні збірники документів зосереджують увагу на іншому вимірі проблеми – внутрішній економічній і політичній ситуації у Третьому райху та злочинах нацистської влади щодо населення окупованих територій. У них тема праці супроводжується документальними доказами злочинних і нелюдських дій проти іноземних робітників. До таких матеріалів належать:

- допити ключових осіб Третього райху з питань вербування та використання іноземної робочої сили;
- документи про умови побуту та праці;
- свідчення очевидців – як самих робітників, так і тих, хто спостерігав жорстоке поводження з примусовими робітниками з різних окупованих регіонів України та Європи загалом.

Таким чином, українські збірники документів дозволяють реконструювати локальний вимір трудової мобілізації та опору їй, тоді як у закордонних розкрито загальноєвропейський контекст, акцентовано на злочинному характері політики нацистського режиму. Їхнє поєднання створює комплексну джерельну базу, яка дає змогу дослідити як механізми мобілізації, так і соціально-політичні наслідки примусової праці.

4. У процесі дослідження періодичних видань на предмет публікування повідомлень про трудову мобілізацію, було виокремлено кілька категорій:

- преса, що виходила безпосередньо на території дистрикту;
- періодичні журнали для українських робітників, які видавалися у Німеччині;
- масові матеріали (плакати та стінні газети).

Аналіз періодики дистрикту «Галичина» показав, що німецька влада використовувала різноманітні пропагандистські підходи для створення образу «хорошого життя» робітників у Німеччині з метою збільшення кількості добровольців. Для цього активно залучалися публікації про діяльність провладних організацій (УЦК, НФП, біржі праці тощо), які безпосередньо займалися справами робітників. У таких журналах, за наказом окупаційної влади, часто розміщували мотиваційні статті та листи робітників, що мали єдину мету – стимулювати виїзд нових добровольців.

Джерельний аналіз преси засвідчує, що на відміну від видань дистрикту «Галичина», журнали для робітників, які виходили у Німеччині, мали практичний характер. Вони не були спрямовані на пропаганду, а виконували функцію інформування. У них публікувалися розпорядження, накази та важлива інформація, що безпосередньо стосувалася умов життя та праці українських робітників у Німеччині.

Візуальні матеріали (плакати та стінні газети) характеризувалися виключно прямою пропагандою «хорошого життя» у Німеччині. Їхня особливість полягала у лаконічності та доступності, що робило їх ефективним інструментом впливу на свідомість широких мас населення. Ключовим елементом таких матеріалів було використання візуальних засобів – фотографій, карикатур та символічних образів, які формували потрібні смисли та емоційні акценти.

Таким чином, джерелознавчий аналіз періодичних видань засвідчив багаторівневий характер пропаганди нацистської влади: від мотиваційних публікацій у місцевій пресі до практичних інструкцій у журналах для робітників у Німеччині та масових візуальних матеріалів, спрямованих на широке коло населення. Це дозволяє простежити, як пропагандистська політика адаптувалася до різних аудиторій та умов, забезпечуючи контроль над інформаційним простором окупованої Галичини.

5. Проведений контент-аналіз україномовних 105-ти публікацій 14-ох часописів, що виходили на території дистрикту «Галичина», призвів до наступних

результатів. Перед аналізом публікації заздалегідь розділялись на окремі виміри (розташування, розмір, час та тип), що дозволяло провести більш якісне дослідження. При аналіз даних вимірів, для візуального відображення результатів використовувався метод «хмари слів». Він показав, що в усіх групах спостерігаються схожі центральні слова (тобто найбільш згадуванні у тексті): «*Німеччина*», «*праця*», «*робітник*» та «*український*». Також, у кожному вимірі притаманні слова на позначення провладних організацій («*уряд*» та «*комітет*») та їхньої діяльності у сфері допомоги робітникам («*виказки*»).

Окрім спільних слів, кожній групі притаманні власні, відмінні від інших, особливості. Дослідження групи «*тип публікації*», показало, що аналізу групи «*листи*» притаманні значна кількість слів на позначення близькості праці робітників та туги за власною батьківщиною («*свій*», «*дорогий*», «*жінка*», «*родина*», «*додому*» та ін.). Натомість, в інших групах «*типу публікацій*» вказані особливості не спостерігаються, що свідчить про цілеспрямований напрямок подібних публікацій. У статтях підгрупи «*оголошення*» притаманні слова на позначення обов'язку праці – «*обов'язок*», «*треба*», «*кожен*», «*повинен*» та «*мусити*». Аналіз групи «*загальна інформація*» показав, що слова «*школа*», «*навчання*» та «*учень*», значно частіше згадуються у порівнянні з іншими підгрупами. Подібна частота згадування слів, засвідчує прагнення німецької влади просувати ідею спеціалізованих шкіл для майбутніх робітників. У підгрупі «*заклики*» простежується часте вживання слів «*молодий*» та «*здоровий*», що свідчить про цілком зрозумілу агітаційну політику німецької влади задля залучення до праці, в першу чергу, саме цієї верстви населення Галичини.

Натомість, у групі «*розміщення*» практично відсутні слова, які б вживались у кожній підгрупі однаково. Фактично, це свідчить з проаналізованих публікацій, що німецька влада відводила певним темам більшої суспільної ваги, а також цілеспрямовано нав'язувала потрібні ідеї шляхом розміщення інформації у потрібному місці. До прикладу, тема вступу у спеціалізовані школи (через слова «*учень*» та «*навчання*») спостерігаються на першій та другій-третій сторінках газет,

що на пряму свідчить про відведення високої ролі даній проблемі. З іншого боку, деякі теми зазнавали набагато меншої уваги. Так, слово «*молодий*» вживається виключно на останніх сторінках газет. Це нашоує нас на думку, що німецька влада хоч і вказувала, що потрібні молоді робітники, але фактично робила ставку на кількості, а не на якості працівників, яких потрібно відправити до Німеччини.

Аналіз групи «*час публікації*» яскраво демонструє зміни у політиці пропаганди щодо набору нових робітників. По-перше, починаючи із 1942 р. німецька влада активно почала використовувати методику нав'язування теми праці через слова «*свій*», «*народ*» та «*родина*», що створювало більш особистісний зв'язок між робітником та працею у Німеччині.

По-друге, аналіз 1941 р. показав, що існувало декілька проблем (безробіття та нестача кваліфікованих робітників) у дистрикті «Галичина». Якщо про вирішення або, як мінімум, різке зменшення безробіття засвідчують аналізи наступних років (у яких не простежується часте вживання цього слова), то з другою проблемою усе складніше. Намагання нацистської влади вирішити дану проблему простежується через публікації усього періоду окупації дистрикту. По-третє, аналізи 1942 р. засвідчують часте вживання слів «*молодий*» та «*здоровий*», що фактично підкреслює прагнення німецької влади бачити саме таку категорію робітників, які мають працювати у Німеччині. Проте в аналізах наступних років дані слова практично зникають, що може свідчити про відхід від заданої агітаційної політики. По-четверте, у період 1942–1943 рр. активно спостерігаємо вживання слів «*війна*» та «*ворог*». Їхнє використання зумовлене новим напрямком агітаційної політики Третього райху, що полягав у нав'язуванні ідеї боротьби проти спільного ворога (більшовиків) та необхідність праці у Німеччині. По-п'яте, від початку 1942 р., в аналізах часто зустрічаються слова «*відпустка*» та «*гроші*», що фактично засвідчує про цілком логічну маніпуляцію населенням з однією метою – нав'язування ідеї хороших умов праці у Німеччині. При дослідженні групи «*розмір*» спостерігається лише незначна відмінність щодо найбільш вживаних слів між кожним проведеним аналізом, що

фактично засвідчує чітку політику та стандарти наповнення текстів проаналізованих публікацій.

Окрім того, використано методи Р. Фішера та К. Пірсона для проведення перехресного аналізу проаналізованих груп з метою підтвердження зв'язку між групами. Після проведеного аналізу такий зв'язок спостерігається лише у трьох випадках із шести: *«тип і місце»*, *«тип і розмір»* та *«розміщення і розмір»*. Подібні результати свідчать про чітку політику нацистської влади, щодо подачі та розміщення потрібних тез у відповідних місцях. Комплекс проведених аналізів надав нам доволі багато цікавої інформації про особливості агітаційної політики Третього райху та підтвердив ідею постійної трансформації агіткампанії необхідності праці у Німеччині.

6. Джерелознавчий аналіз джерел особового походження показав, що у них міститься велика кількість інформації із досліджуваної теми. У першу чергу, у проаналізованих 28-ми мемуарних та автобіографічних матеріалах розміщено інформацію щодо напрямків діяльності певних організацій (УЦК, УКК, УНО та ін.) у сфері допомоги як робітникам, так і їхнім сім'ям. У свою чергу, автобіографічні чи мемуарні твори доволі комплексно розкривають певні аспекти злочинної діяльності німецької окупаційної влади (арешти та ув'язнення, масові облави, конфіскація майна, як покарання за втечу від трудової мобілізації тощо), вчинених щодо місцевого населення дистрикту «Галичина». Натомість, у подібних джерелах (спогадах М. Віри, Я. Грицяя, А. Кордана, М. Мартинюка тощо) особового походження можна відшукати інформацію про акти спротиву як самого населення, так і діяльності підпільних організацій (ОУН і УПА), що активно займались саботажною роботою в дистрикті та й безпосередньо у Німеччині.

Варто відзначити, що мемуарні та автобіографічні праці за своєю природою наближені до художньої літератури. Вони виразніше, ніж інші джерела, передають атмосферу й дух епохи, настрої та поведінку конкретних осіб. Їхня особлива цінність полягає в наявності так званих *«прихованих»* відомостей, що не фіксуються в

офіційних документах чи матеріалах, але допомагають глибше зрозуміти реалії, у яких перебував автор.

З іншого боку, проаналізовані листи робітників (1000 екземплярів, що збережені у фонді Р-173 «Управління німецької східної пошти м. Тернопіль» ДАТО), розкривають певні особливості повсякденного життя та побуту українців як у сільському господарстві, так і в індустріальному секторі Німеччини. Безперечно, листи робітників відображаються думки, живі емоції, а також переживання людей, які безпосередньо були залучені до праці в Райху.

Проте, слід зауважити, що група джерел особового походження має певні особливості. Насамперед – це надмірне емоційне забарвлення та різнопланова стилістична подача тексту. Проте, завдяки цьому, подібні джерела яскраво демонструють справжній стан речей та краще відображають дух епохи.

7. Натомість, аналіз усних свідчень очевидців, зібраних за допомогою онлайн-архіву (*Zwangsarbeit 1939–1945*), надав можливість дослідити основні аспекти життєвого шляху респондентів у часи німецької окупації та їхню долю на примусових роботах у Третньому райху. Аналіз бази даних інтернет-архіву «*Zwangsarbeit 1939–1945*» показав, що серед них містяться свідчення 81 респондента з України, з яких 40 – українські робітники з території Галичини. У дослідженні проведено вибіркового аналізу приблизно третини з них, щоб виявити спільні та відмінні риси досвіду, пережитого українцями на роботах у Німеччині. Вибірка проведена за двома основними критеріями – вік респондентів на момент виїзду (1920 – 1930-х рр.) та місця роботи у Німеччині (сільське господарство, фабрики, заводи). Насамперед, у дослідженні використано свідчення 15 осіб: С. Бурого, О. Гадетського, С. Головацької, О. Дудкова, А. Маївської, В. Марга, М. Матерацького, А. Помірчі, М. Романика, М. Ряпич, М.Своріного, Б. Сідельника, В. Собківа, П. Ховіщака та А. Чорнобай.

У першу чергу, наведенні свідчення респондентів інформують про умови життя та праці робітників, основні способи транспортування до Німеччини, а також

ставлення німецького влади до українських галицьких робітників. Також усні повідомлення надають можливість дізнатись про особливості проведення каральних заходів (арешти, концтабори, розстріли та ін.), спрямованих щодо українських робітників як в дистрикті «Галичина», так і загалом у Третньому райху.

Особливості усної історії полягають у пізнавальним засобах, що використовується в дослідженні повідомлень респондентів як метод виявлення того, як особа сприймала події, як запам'ятала чи забувала певні епізоди, як їх оцінює. Водночас, усні свідчення як окремий вид історичних джерел мають певні особливості. По-перше, їм притаманне надмірне емоційне забарвлення у відтворенні подій та постатей. Це не слід розглядати як недолік, адже саме завдяки емоційності ми отримуємо глибше розуміння процесів, які відбувалися з робітниками у Галичині та в Німеччині. По-друге, усним свідченням властива часткова недостовірність у деталях, що пояснюється особливостями людської пам'яті: чим далі у часі подія, тим важче відтворити її з максимальною точністю. По-третє, усні свідчення передають живі почуття, інтонацію, особисті переживання респондентів, що робить їх набагато ближчими до реального досвіду людини.

Попри те, усні свідчення очевидців досі залишаються чи не найкращим джерелом у дослідженні повсякденного життя українських робітників у Німеччині. Вони не лише документують факти примусової праці, але й відображають психологічні та емоційні аспекти життя українських робітників. Саме завдяки цим джерелам можливо відтворити багатовимірну картину повсякденності, яка поєднує офіційні дані з особистим досвідом та пам'яттю учасників подій.

Кожна група історичних джерел має власні характерні риси та певні обмеження (емоційність викладу, фрагментарність інформації, локальність спостережень чи нормативність викладених фактів). Однак, саме їхнє поєднання дозволяє сформувати багатовимірну й комплексну картину історичного минулого. Завдяки такій взаємодії джерел дослідник отримує можливість не лише реконструювати фактичний перебіг подій, а й проникнути у внутрішній світ учасників історичного процесу, відчувати

соціально-психологічні настрої респондентів, зрозуміти умови життя та праці українських робітників у системі примусової праці Третього райху, що значно поглиблює наше уявлення про драматизм і складність тогочасної реальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління

України, м. Київ

Ф. 3959, Український центральний комітет, Краків – Львів.

Он. 2.

1. Спр. 11. Книга з прізвищами та адресами українців, які виїхали до Німеччини на роботу, 1941 – 1942 рр., 4 арк.
2. Спр. 132. Інформаційні повідомлення про настрої населення, діяльності місцевих банд та арешти і репресії німецької окупаційної влади в Західних областях тимчасово окупованої України, 23 вересня – 19 листопада 1943 рр., 83 арк.
3. Спр. 136. Повідомлення Українського окружного комітету в Коломиї про арешти місцевого населення представниками німецької окупаційної влади та діяльність місцевих банд, 14 серпня – 20 грудня 1943 р., 21 арк.
4. Спр. 138. Повідомлення Українського допоміжного комітету на округ Львів-село про хід виселення населення з районів Рава-Руська, Яворів, Жовква за наказом командування німецьких військ, арешти місцевого населення представниками німецької окупаційної влади та про діяльність місцевих банд, 16 серпня 1942 – 4 січня 1944 рр., 47 арк.
5. Спр. 139. Повідомлення Українського окружного комітету в Станіславові про діяльність місцевих банд та арешти місцевого населення представниками німецької окупаційної влади, 10 вересня – 27 жовтня 1943 р., 28 арк.
6. Спр. 140. Повідомлення Українського окружного комітету в Стрию про діяльність місцевих банд та арешти місцевого населення представниками окупаційної влади, 22 грудня 1943 – 13 січня 1944 рр., 51 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань та українців, м.
Київ**

Ф. 334. Гаврилишин Богдан Дмитрович (1926–2016), громадсько-політичний діяч, економіст.

Он. 1.

7. Спр. 43. Збірка документів та фотокарток до фільму Ф. Гонзета «Згадки нижчої раси (депортовані українці на заводах Singeny Швейцарії під час нацистського режиму 1942–1945 рр.)», 85 арк. URL: <https://e.tsdahou.archives.gov.ua/file-viewer/89009#file-176271>
(дата звернення: 24.02.2026 р.).

Ф. 408. Колекція журналів, газет та бюлетенів, зібрана українцями Словаччини (1912–1966).

Он. 1.

8. Спр. 48. «Сільський господар». Господарсько-кооперативний часопис господарського товариства «Сільський господар». Львів. Рік видання XXII. Ч. 1, 1 січня 1936 р. Рік видання II. Ч. 10 (15), жовтень 1941 р., 23 арк. URL: <https://e.tsdahou.archives.gov.ua/file-viewer/127742#file-674981>
(дата звернення: 24.02.2026 р.).

Он. 2.

9. Спр. 19. «Вісті (Wisti)». Тижневик для українських робітників Генерал-Губернаторства в Україні (включаючи Галичину). Берлін. Рік видання II. Ч. 26 (78), 29 червня 1944 р., 2 арк. URL: <https://e.tsdahou.archives.gov.ua/file-viewer/127635#file-661272>
(дата звернення: 24.02.2026 р.).
10. Спр. 26. «Хлібороб». Щотижневик, сільськогосподарське видання часопису «Українець». Берлін. Рік видання II. Ч. 23 (56), 7 червня 1944 р.; ч. 28 (61), 12

липня 1944 р., 4 арк. URL: <https://e.tsdahou.archives.gov.ua/file-viewer/127642#file-661425>

(дата звернення: 24.02.2026 р.).

Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ
Ф. 13. Колекція друкованих видань КГБ УРСР.

Спр. 372. Збірник документів про структуру та характер антирадянської діяльності ОУН.

11. Т. 34. Документи німецької імперської канцелярії, які характеризують злочинний зв'язок ватажків українських націоналістів із так званим зовнішньополітичним відділом НСДАП фашистської Німеччини в 1938–1939 рр., 207 арк. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/TOM/218/?a=1>
(дата звернення: 24.02.2026 р.).

12. Т. 37. Документи німецької імперської канцелярії, які характеризують злочинний зв'язок ватажків українських націоналістів з так званим зовнішньополітичним відділом НСДАП фашистської Німеччини в 1938–1939 рр., 360 арк. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/TOM/221/?a=1>
(дата звернення: 24.02.2026 р.).

Спр. 376. Збірник документів про структуру та характер антирадянської діяльності «Організації українських націоналістів — ОУН» та «Української повстанської армії».

13. Т. 21. Документи та матеріали ОУН. Офіційні видання 1942–1951 рр. Журнали «Ідея і чин», «Осередок пропаганди і інформації при Проводі ОУН» та ін. Періодичні видання ОУН інформативного характеру – «Вісник Української інформаційної служби», «Вісті УІС», радіоінформація та ін., 200 арк. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/TOM/88/?a=1>
(дата звернення: 24.02.2026 р.).

14. Т. 35. Документи та матеріали ОУН. Українська проблема в планах німецько-фашистської політики. Документи німецьких окупаційних властей періоду 1941 – 1944 рр., 312 арк. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/TOM/101/?a=1> (дата звернення: 24.02.2026 р.).

Державний архів Івано-Франківської області, м. Івано-Франківськ
Ф. Р-36. Станиславівське окружне староство, м. Станіслав дистрикту
Галичина.

Он. 1.

15. Спр. 14. Звіти окружного старости по питанням пришвидшення здачі контингенту сільгосппродуктів для воєнних цілей, про виїзд до Німеччини на роботу та про вступ у дивізію «СС-Галичина», 16 квітень – 9 липня 1942 р., 67 арк.
16. Спр. 18. Переписка із відділом пропаганди губернатора дистрикту Галичини про організацію виставки для пропаганди «нового німецького порядку» в Європі, 3 липня 1942 – 21 липня 1943 рр., 46 арк.

Ф. Р-37. Коломийське окружне староство, м. Коломия дистрикту Галичина.

Он. 1.

17. Спр. 3. Циркулярні розпорядження губернатора Галичини про відправку робітників на каторгу до Німеччини із окупованих територій СРСР, 10 січня 1942 – 4 вересня 1943 рр., 8 арк.

Ф. Р-39. Снятинська міська управа дистрикта Галіції.

Он. 1.

18. Спр. 72. Список громадян призначених для виїзду до Німеччини, 22 травня 1942 – 4 вересня 1943 рр., 103 арк.

19. Спр.89. Розпорядження, вказівки Коломийського окружного староства про відправку молоді на роботу до Німеччини, про реєстрацію коней і заготівлю дров, 6 січня – 4 вересня 1943 р., 42 арк.
20. Спр.116. Переписка з Коломийським окружним староством про призначення придатних до роботи і відправки їх до Німеччини, 22 березня – 13 грудня 1943 р., 72 арк.

Ф. Р-40. Залучевська волосна управа.

Он. 1.

21. Спр.13. Розпорядження коломийського староства про відправку на роботу у Німеччину, про здачу сільгосппродукції та ін. питання, 22 березня – 25 березня 1942 р., 147 арк.

**Ф. Р-41. Стецевська волосна управа, с. Стецева Снятинського повіту
дистрикту Галичина.**

Он.1

22. Спр.1. Циркулярне розпорядження Коломийського окружного старости про викрадення українського населення на каторгу до Німеччини, 2 жовтня – 28 листопада 1941 р., 5 арк.
23. Спр.17. Циркулярне розпорядження Коломийського окружного староства про відправку робітників на каторгу до Німеччини, 5 лютого – 23 квітня 1942 р., 6 арк.
24. Спр.44. Циркулярне розпорядження Коломийського окружного староства про відправку робочих у Німеччину на каторгу, 23 січня – 25 серпня 1943 р., 17 арк.

Ф. Р-57. Станиславівська каса соціального забезпечення.

Он. 1.

25. Спр.75. Переписка з німецькими касами соціального забезпечення по питаннях надання медичної допомоги робітникам зайнятих на підприємствах Німеччини і членів їх сімей, 30 жовтня 1941 – 18 липня 1944 рр., 371 арк.
26. Спр.76. Переписка з німецькими касами соціального забезпечення по питаннях надання медичної допомоги робітникам зайнятих на підприємствах Німеччини і членів їх сімей, 24 грудня 1941 – 29 листопада 1944 рр., 367 арк.
27. Спр.128. Переписка з німецькими касами соціального забезпечення по питаннях надання медичної допомоги робітникам зайнятих на підприємствах Німеччини і членів їх сімей, 4 січня 1942 – 12 березня 1944 рр., 206 арк.
28. Спр.133. Переписка з німецькими касами соціального забезпечення по питаннях надання медичної допомоги робітникам зайнятих на підприємствах Німеччини і членів їх сімей, 6 жовтня 1942 – 10 липня 1944 рр., 297 арк.
29. Спр.180. Переписка з німецькими касами соціального забезпечення про лікування в станіславівській касі соціального забезпечення членів сімей робочих німецьких підприємств, 2 липня 1943 – 3 березня 1944 рр., 23 арк.

Ф. Р-98. Станіславівська обласна комісія співпраці надзвичайній державній комісії по звітності шкоди та злодіянь, нанесених німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками.

Он. 1.

30. Спр.1. Докладні записки і постанови Станіславівської обласної державної установи надзвичайної комісії про результати розслідування звірств німецько-фашистських загарбників і урахування шкоди нанесеної промисловим і торгівельним підприємствам, а також окремим особам на території Станіславівської області окупантами та їх спільниками українсько-німецьких націоналістів, 16 червня – 22 серпня 1945 р., 250 арк.
31. Спр. 2. Протоколи допитів, акти Станіславівської міської комісії по розслідуванню звірств німецько-фашистських загарбників, звіти про розміру

шкоди нанесеної торгівельним та промисловим міста Станиславів німецько-фашистськими загарбниками, списки залучених, розстрілюваних та вивезених у Німеччину радянських громадян із міста, 29 листопада 1944 – 25 січня 1945 рр., 122 арк.

32. Спр. 5. Протоколи допитів свідків та акти Болехівської районної комісії по розслідуванню звірств німецько-фашистських загарбників, звіти про шкоду нанесених німецькими окупантами та їх співучасниками підприємствам та окремим громадянам Болехівського району, списки замучених розстріляних та вивезених до Німеччини радянських громадян із цього району, 21 жовтня 1944 – 15 березня 1945 рр., 56 арк.
33. Спр. 26. Звіти про шкоду нанесену німецько-фашистськими окупантами підприємствам та приватним особам Печеніжинського району, списки замучених, розстріляних та вивезених до Німеччини радянських громадян із цього району, 1944 – 1946 рр., 32 арк.

Ф. Р-740. Виконавчий комітет Станиславівського обласного з'їзду депутатів. Відділ по справах репатріації.

Он. 2.

34. Спр. 2. Опитувальні листи на репатрійованих радянських громадян із Німеччини у м. Станиславів, 25 березня – 6 липня 1945 р., 259 арк.
35. Спр. 3. Опитувальні листи на репатрійованих радянських громадян з Німеччини, Тлумацького та Чернелицького районів, 30 травня – 26 серпня 1945 р., 368 арк.

Ф. Р-1336. Виконавчий комітет Косівського районного з'їзду депутатів.

Он. 2.

36. Спр. 1. Списки громадян району насильно вивезених і добровільно вивезених у Німеччину, померлі в часи німецької окупації від рук бандитів ОУН, 1944 – 1945 рр., 138 арк.

Державний архів Львівської області, м. Львів

Ф. Р-39. Львівська біржа праці.

Он. 1.

37. Спр. 1. Циркуляри щодо мобілізації робочої сили, 9 вересня 1940 – 14 липня 1944 рр., 67 арк.
38. Спр. 7. Циркуляри щодо відправки робочої сили, 20 лютого – 11 квітня 1942 рр., 11 арк.

Ф. Р-54. Інформаційне бюро з вербування та відправки робочої сили у Німеччину, м. Львів, дистрикту Галичина.

Он. 1.

39. Спр. 13. Особиста справа Адама Пала, 10 березня 1942 – 30 березня 1943 рр., 6 арк.
40. Спр. 142. Листування інформаційного бюро з установами щодо відправки робочої сили до Німеччини, 1941 – 1943 рр. 11 Арк.
41. Спр. 143. Листування Інформаційного бюро з фірмами щодо відправки робочої сили до Німеччини, 28 лютого – 7 березня 1942 р., 16 арк.
42. Спр. 144. Листування Інформаційного бюро з фірмами щодо відправки робочої сили до Німеччини, 7 березня – 3 листопада 1942 рр., 73 арк.
43. Спр. 147. Реклами та оголошення різних фірм про прийом робочої сили до Німеччини, 1942 – 1943 рр., 117 арк.
44. Спр. 158. Листування із завербованими на роботу до Німеччини, 9 квітня – 13 жовтня 1942 р., 125 арк.

Ф. Р-185, Український Комітет Допомоги (УДК) Львівського округу.

Он. 1.

45. Спр. 386. Копії вихідних документів Українського Комітету Допомоги Львівського округу. Списки працівників, 26 лютого – 31 березня 1943 рр., 272 арк.

Ф. 636. Колекція інформаційних матеріалів для населення.

Он. 1.

46. Спр. 11. Інформаційні матеріали (постанови, розпорядження, звернення, оголошення, листівки та ін.) за 1941 р., 59 арк.
47. Спр. 12. Інформаційні матеріали (розпорядження, оголошення, агітаційні плакати та ін.) за 1942 р., 50 арк.
48. Спр. 13. Інформаційні матеріали (розпорядження, оголошення, агітаційні плакати та ін.) за 1943 р., 43 арк.
49. Спр. 14. Інформаційні матеріали (розпорядження, звернення, заклики, оголошення, стін газети та ін.) за 1944 р., 43 арк.
50. Спр. 16. Агітаційні плакати періоду Другої світової, 121 арк.

Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль

Ф. Р-173. Управління німецької східної пошти м. Тернополя, дистрикт «Галіція».

Он. 1

51. Спр. 6. Листи різних осіб з Німеччини, які проживають в Тернопільському окрузі, 1941 – 1944 рр., 614 арк.
52. Спр. 8. Листи з Німеччини рідним та знайомим в Тернопільському окрузі, 1942 – 1944 рр., 129 арк.
53. Спр. 9. Листи з Німеччини рідним та знайомим в Тернопільському окрузі, 1941 – 1944 рр., 631 арк.

54. Спр. 10. Листи з Німеччини рідним та знайомим в Тернопільському окрузі, 1941 – 1944 рр., 273 арк.
55. Спр. 23. Листи з Німеччини рідним та знайомим в Тернопільському окрузі. 1942 – 1944 рр., 548 арк.
56. Спр. 89. Листи радянських громадян, вивезених німецькими загарбниками на роботу в Німеччину, 1943 р., 33 арк.
57. Спр. 90. Листи радянських громадян, вивезених німецько-фашистськими загарбниками на роботу в Німеччину, 1943 р., 44 арк.

Ф. Р-181. Тернопільська міська управа дистрикту Галичина.

Он. 1.

58. Спр. 59. Запити робочого бюро про місця проживання і роботи окремих осіб для видачі їм робочих карток, 2 січня 1942 – 20 січня 1944 рр., 11 арк.
59. Спр. 83. Списки чоловіків м. Тернопіль 1922 р. народження, 31 серпня 1942 р., 10 арк.

Ф. Р-195. Лановецька районна управа Кременицького округу.

Он. 1.

60. Спр. 23. Списки осіб призначених на виїзд до Німеччини, повістки громадянам про вихід на роботу та інші документи, 1942 р., 170 арк.

Ф. Р-196. Кременицький окружний комісаріат дистрикту «Галичина».

Он. 1.

61. Спр. 1. Накази і розпорядження окружного комісара про проведення весняних робіт, хлібоздачі, і про вивезення на роботу до Німеччини, 22 вересня 1941 – 27 лютого 1943 рр., 6 арк.

62. Спр. 4. Розпорядження про охорону границь і діяльність судів, таблиці цін на сільськогосподарські продукти, 11 травня 1942 – 27 лютого 1943 рр., 23 арк.

Ф. Р-201. Кременицький міський торговий відділ, Кременицького округу.

Он. 1.

63. Спр. 4. Наказ Кременецькому міського магістрату кременецькому торговому відділу на видачу муки, сім'ям членів яких вивезли до Німеччини, серпень 1942 р., 672 арк.

Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg

64. RH 53-23/60. Bd. 2. 1941 – 1943, Bl. 11.
URL: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/direktlink/6fca816c-8ac2-4978-bc17-be95827d7b74/> (дата звернення 5.03.2025 р.).
65. RW 23/13. Bd. 1. 27. Juli – Dez. 1942, Bl. 9.
URL: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/direktlink/479030d5-693f-4793-b9be-a5683387afb6/> (дата звернення 27.02.2025 р.).
66. RW 23/14. Bd. 2. 1943, Bl. 16.
URL: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/direktlink/90f375cd-c0f3-4e90-834d-7bebe5ff85c4/> (дата звернення 28.02.2025 р.).
67. RW 23/15. Bd. 3. Jan. – Juni 1944, Bl. 7.
URL: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/direktlink/9d673a89-4526-4f71-a7b3-08fd06a4973f/> (дата звернення 29.02.2025 р.).

Zwangsarbeit 1939–1945

68. Бурий Семен Павлович 1921 р. н., в с. Підсоснів, Львівської обл. Станом на 2006 р. проживав у с. Підсоснів, Львівської обл. Записано Лапан Т. Д.

- 07.05.2006. URL: <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/en/interviews/za508> (дата звернення: 24.02.2025).
69. Гадетський Омелян Михайлович 1925 р. н. в с. Зашків, Львівської обл. Станом на 2006 проживав у м. Самбір, Львівської обл. Записано Лапан Т. Д. 09.05.2006. URL: <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/en/interviews/za510> (дата звернення: 25.02.2025).
70. Головацька Софія Михайлівна 1925 р. н. в м. Львів, Львівська обл. Станом на 2006 р. проживала у м. Львів, Львівська обл. Записано Лапан Т. Д. 15.02.2006. URL: <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/en/interviews/za515> (дата звернення: 25.02.2025).
71. Дудков Онуфрій Михайлович 1926 р. н. в с. Коговець, Львівська обл. Станом на 2005 р. проживав у м. Львів, Львівська обл. Записано Лапан Т. Д. 09.04.2006. URL: <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/en/interviews/za509> (дата звернення: 26.02.2025).
72. Маївська Анна Олексіївна 1930 р. н. в с. Бачів, Львівська обл. Станом на 2005 р. проживала у с. Борщовичі, Львівської обл. Записано Лапан Т. Д. 18.06.2005. URL: <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/en/interviews/za517> (дата звернення: 24.02.2025).
73. Марга Василь Михайлович 1920 р. н. в с. Радощиці, Сяноцький пов. (Польща). Станом на 2005 р. проживав у м. Жидачів, Львівська обл. Записано Лапан Т. Д. 11.06.2005. URL: <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/en/interviews/za524> (дата звернення: 26.02.2025).
74. Матерацький Микола Іванович 1920 р. н. в с. Вузлове, Львівська обл. Станом на 2006 р. проживав у с. Вузлове, Львівська обл. Записано Лапан Т. Д. 12.04.2006. URL: <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/en/interviews/za523> (дата звернення: 25.02.2025).
75. Помірча Анна Павлівна 1923 р. н. в с. Мальчиці, Львівської обл. Станом на 2005 р. проживала у с. Мальчиці, Львівської обл. Записано Лапан Т. Д.

- 16.08.2005. URL: <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/en/interviews/za532> (дата звернення: 26.02.2025).
76. Романик Микола Григорович 1921 р. н. в с. Мальчиці, Львівської обл. Станом на 2005 р. проживав у с. Мальчиці, Львівської обл. Записано Лапан Т. Д. 14.08.2005. URL: <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/en/interviews/za535> (дата звернення: 25.02.2025).
77. Ряпич Марія Андріївна 1930 р. н. в с. Баранівці, Львівської обл. Станом на 2006 р. проживала у м. Самбір, Львівська обл. Записано Лапан Т. Д. 09.05.2006. URL: <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/en/interviews/za536> (дата звернення: 25.02.2025).
78. Сворін Михайло Михайлович 1928 р. н. в с. Борщовичі, Львівської обл. Станом на 2005 р. проживав у с. Борщовичі, Львівської обл. Записано Лапан Т. Д. 15.06.2005. URL: <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/en/interviews/za541>. (дата звернення: 26.02.2025).
79. Сідельник Богдан Йосипович 1927 р. н., в м. Львів, Львівська обл. Станом на 2006 р. проживав у м. Львів, Львівська обл. Записано Лапан Т. Д. 14.02.2006. URL: <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/en/interviews/za537> (дата звернення: 25.02.2025).
80. Собків Василь Данилович 1924 р. н., в с. Малі Дідушичі, Львівська обл. Станом на 2006 р. проживав у с. Лотатники, Львівської обл. Записано Лапан Т. Д. 20.06.2006. URL: <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/en/interviews/za534> (дата звернення: 24.02.2025).
81. Ховіщак Петро Гнатович 1928 р. н. в с. Бистриця, Львівської обл. Станом на 2006 р. проживав у с. Бистриця, Львівської обл. Записано Лапан Т. Д. 05.07.2006. URL: <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/en/interviews/za512> (дата звернення: 24.02.2025).
82. Чорнобай Анна Володимирівна 1925 р. н. в с. Писарівка, Тернопільської обл. Станом на 2005 р. проживала у с. Писарівка, Тернопільської обл. Записано

Лапан Т. Д. 09.08.2005. URL: <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/en/interviews/za543> (дата звернення: 26.02.2025).

Архів центру досліджень визвольного руху

83. Видання ОУН «Ідея і чин». Ч. 4 за 1943 р. *Електронний архів українського визвольного руху*. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/10754> (дата звернення 07.12.2024).

II. Опубліковані документи і матеріали

Збірники документів і матеріалів

84. Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини. Т. 3 / упор. Ю. Гаєцький. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. 864 с.
85. Депортація: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 1. 1939–1945 рр. / упор. Ю. Сливка. Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 1996. 751 с.
86. Літопис Української Повстанської Армії Т. 6: УПА в світлі німецьких документів. Книга 1: 1942-червень 1944 / ред. Т. Гунчак. Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 1983. 255 с.
87. Літопис Української Повстанської Армії Т. 21: УПА в світлі німецьких документів. Книга 3: червень 1941 – травень 1943 / ред. Є. Штендера та П. Потічний. Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 1991. 281 с.
88. Літопис УПА. Нова серія. Т. 24: Золочівська округа ОУН: Організаційні документи, 1941–1952. Київ – Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 2013. 1400 с.

89. Україна в Другій світовій війні у документах. Т. 2: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942) / упор. В. Косик. Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1998. 384 с.
90. Україна в Другій світовій війні у документах. Т. 3: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942) / упор. В. Косик. Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1999. 384 с.
91. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / ред. М. Кугутяк. Т. 2. К. 1. (1939 – 1945). Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2009. 600 с.
92. Office of United States Chief Counsel for Prosecution of Axis Criminality, Nazi Conspiracy and Aggression, Red Series: Volume 3. Washington, DC: United States Government Printing Office, 1946. 1003 с.
93. Office of United States Chief Counsel for Prosecution of Axis Criminality, Nazi Conspiracy and Aggression, Red Series: Volume 4. Washington, DC: United States Government Printing Office, 1946. 1107 с.
94. Office of United States Chief Counsel for Prosecution of Axis Criminality, Nazi Conspiracy and Aggression, Red Series: Volume 7. Washington, DC: United States Government Printing Office, 1946. 1116 с.

Мемуари

95. Висоцький Р. Спогади дивізійника. Чикаго: Жовківська друкарня ОО Василян, 1994. 176 с.
96. Витриваленко Ю. Кривавими шляхами (хроніка ХХ століття). Парана: Прудентополіс: Друкарня й видавництво ОО Василян, 1967. 152 с.
97. Віра М. 7 літ Визвольних Змагань 1938–1945. Буенос-Айрес: «Промінь», 1946. 63 с.
98. Гонтар І. Молочний шлях: спомин–автобіографія. Торонто: накладом автора, 1995. 240 с.

99. Грицай «Чорнота» Я., Грицай П. А рани не гоїлися. Спомини «Чорноти». Літопис Української Повстанської Армії. Т. 3. Торонто: «Літопис УПА», 2001. 329 с.
100. Дмитрів Г. Проти хвиль (спогади лікаря). Канада: накладом автора, 1964. 464 с.
101. Закерзоння. Спомини вояків УПА Т. 3 / ред. Гук Б. Варшава: «Тирса», 1997. 303 с.
102. Збірка На Христовій ниві: спомини. Нью-Йорк: видавництво ОО Василян, 1978. 208 с.
103. Іжик С. Сміх крізь сльози: спомини з років 1939–1947. Вінніпег: видавнича спілка «Поступ», 1961. 207 с.
104. Климишин М. В поході до волі: спомини. Т. 2. Торонто: накладом автора, 1998. 387 с.
105. Кордан А. Один набій з набійниці. Спомини вояка УПА з куреня «Залізняка». Бібліотека Закерзоння Серія «Спогади». Т. 4. Торонто-Львів: Об'єднання українців «Закерзоння», 2004. 243 с.
106. Кров Українська, Кров Польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах / упор. Іваник М. Бібліотека Закерзоння. Серія «Спогади». Т. 2. Торонто: Об'єднання українців «Закерзоння», 2014. 390 с.
107. Крохмалюк Р. Заграва на Сході. Торонто–Нью-Йорк: накладом Братства колишніх Вояків 1-ї Української Дивізії УПА, 1978. 351 с.
108. Кубійович В. Мені 70. Париж-Мюнхен: Наукове товариство ім. Шевченка, 1970. 135 с.
109. Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. Торонто-Нью-Йорк: накладом автора, 1991. 431 с.
110. Леськів-Кіт А. Закерзонські долі. Спогад про село Корчмин. Бібліотека Закерзоння. Серія: «Спогади». Т. 3. Торонто: Об'єднання українців «Закерзоння», 2002. 396 с.

111. Макар В. Бойові друзі спомини Т. 2: Збірка спогадів з дій ОУН (1929 – 1945). Торонто: видавнича спілка «Гомін України» і дослідний інститут «Студіум», 1993. 480 с.
112. Макух І. На народній службі. Детройт: видавництво Української вільної громади Америки, 1958. 628 с.
113. Мартинюк М. Спогади з підпілля. Лондон: Українська інформаційна служба, 2000. 64 с.
114. Мацьків Т. З-над Дністра на канадські прерії (Мій життєвий шлях). Едмонтон: «Українські вісті», 1963. 208 с.
115. Мечник С. Під трьома окупантами: спогади українського революціонера-підпільника. Лондон: Українська видавнича спілка, 1958. 208 с.
116. Овечко І. Фрагменти з автобіографії. Колорадо: Аврора, «Украпрес», 2002. 109 с.
117. Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк – Торонто: «Життя і мислі», 1965. 479 с.
118. Прохода В. Записки непокірливого. Т. 2: На чужині. Національно-культурна діяльність, боротьба за існування й перебування «на дні життя». З фондів наукової бібліотеки ЗНУ. Новий Ульм: власним накладом при посередництві тижневика «Українські Вісті», 1972. 364 с.
119. Рогатинська земля. Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. Т. 1 / ред. У. Любович. Український Архів. Т. 50. Центральний Комітет «Рогатинщина». Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1989. 982 с.
120. Рогатинська земля. Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. Т. 2 / ред. О. Кудрик та ін. Український архів. Т. 54. Центральний Комітет «Рогатинщина». Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1996. 846 с.

121. Хамула М. Глиняни – місто моїх килимів. Нью-Йорк: накладом автора, 1969. 139 с.
122. Харкевич М. Я вас не забув: спомини 1935-1945. Нью-Йорк – Чикаго: Українсько-американська фундація «Воля», 1997. 288 с.
123. Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станиславщини в Другій світовій війні, 1941–1944. Торонто: «Новий шлях», 1989. 284 с.
124. Savchyn-Pyskir M. Thousands of Roads. Jefferson: McFarland & Co Publishers, 2000. 235 s.

Періодичні видання

125. 124089 робітників до Німеччини виїхали в перших чотирьох місяцях. *Рідна земля*. 1942. Число 26. С. 2.
126. 250.000 французьких робітників для Німеччини у першому чвертьріччі 1943 року. *Чортківська думка*. 1943. Число 16. С. 4.
127. 30 тисяч робітника до Райху. *Рідна земля*. 1941. Число 5. С. 3.
128. 300 тисяч робітників із Галичини до Райху. *Воля Покуття*. 1943. Число 16. С. 2–4.
129. Акція допомоги для родин осіб, що виїхали на роботи до Німеччини. *Львівські вісті*. 1944. Число 53. С. 3.
130. Бережанський повіт на роботу до Німеччини. *Чортківська думка*. 1942. Число 18. С. 6.
131. В справі виїзду на працю до Німеччини. *Львівські вісті*. 1942. Число 144. С. 3.
132. В справі відпусток для робітників із Німеччині. *Вільне слово*. 1942. Число 19. С. 4.
133. В справі самовільного вербування до Німеччини. *Вільне слово*. 1942. Число 16. С. 4.

134. Важне для всіх українських робітників з Ген. Губернаторства. Нове урегулювання податкового і працевправного трактування українських робітників з Ген. Губернаторства. *Вісті*. 1943. Число 1. С. 3.
135. Важне для робітників, що їдуть до Райху. *Воля Покуття*. 1943. Число 8. С. 6.
136. Виїзд молоді торговельних шкіл на працю до Німеччини. *Львівські вісті*. 1943. Число 13. С. 1.
137. Виїзд наших селян до Німеччини на господарську науку. *Вільне слово*. 1941. Число 60. С. 4.
138. Виїзд робітників. *Рідна земля*. 1942. Число 13. С. 6.
139. Виказки для робітників, що їдуть до Німеччини. *Львівські вісті*. 1942. Число 148. С. 2.
140. Виказки для робітників, що їдуть до Райху. *Львівські вісті*. 1942. Число 121. С. 2.
141. Виказки для українських робітників. *Львівські вісті*. 1941. Число 88. С. 3.
142. Вияснення в справі харчів для робітників із Львівського дистрикту. *Вісті*. 1943. Число 6. С. 3.
143. Відправа робітників, що виїжджають до Німеччини. *Львівські вісті*. 1942. Число 62. С. 3.
144. Говорить Німецький Фронт Праці. *Вісті*. 1943. Число 1. С. 3.
145. Грошей маю досить і їсти також. Лист робітника з Райху. *Тернопільський голос*. 1943. Число 14. С. 8.
146. Для рільних і промислових робітників з Генерального Губернаторства відносно пересилки заробітних ощадностей до родинного місця. *Вісті*. 1943. Число 3. С. 3.
147. Для українських промислових робітників що їдуть на відпустку до Генерал-Губернаторства. *Вісті*. 1943. Число 3. С. 3.

148. Для українських робітників у Райху. *Тернопільський голос*. 1943. Число 22. С. 6.
149. Для українських робітників, що їдуть на відпустку, про перевіз грошей до Генерал-Губернаторства. *Вісті*. 1943. Число 2. С. 3.
150. До праці в Райх. *Воля Покуття*. 1943. Число 6. С. 6.
151. До співпраці з німецьким народом. Велике громадянське зібрання в справах праці у Львові. *Воля Покуття*. 1943. Число 12. С. 2.
152. До українських робітників, ремісників і умовних працівників. *Вільне слово*. 1941. Число 62. С. 1.
153. До українських фахівців, техніків і інженерів, що працюють у німецьких підприємствах. *Вісті*. 1944. Число 43. С. 3.
154. Допомога родинам тих, які працюють у Німеччині. *Рідна земля*. 1944. Число 26. С. 2.
155. Досліди над виконністю робітників зі сходу. *Станиславівське слово*. 1943. Число 23. С. 8.
156. Доцільність виїзду робітників до Німеччини. *Вільне слово*. 1942. Число 16. С. 2.
157. Європа працює в Німеччині. Дбайливість та опіка над робітником. *Рідна земля*. 1942. Число 27. С. 1.
158. Еспанські робітники в Німеччині. *Вільне слово*. 1941. Число 47. С. 3.
159. Життя закордонних робітників у Німеччині. *Воля Покуття*. 1944. Число 2. С. 7.
160. Життя кличе. Виїзд робітників на роботи до Німеччини. *Станиславівське слово*. 1943. Число 14. С. 1.
161. Жіноча служба праці в Німеччині. *Воля Покуття*. 1941. Число 29. С. 4.
162. Жовтень – місяць книжки. Книжна для робітників у Німеччині. *Воля Покуття*. 1943. Число 41. С. 2.

163. Забезпечення одягом робітників у Німеччині. Місце добре, праця легка. *Воля Покуття*. 1943. Число 14. С. 4.
164. Заробляю добре. Лист робітника а Рейху. *Голос Підкарпаття*. 1943. Число 13. С. 4.
165. Збираймо книжки для робітників. Не відкладай до завтра, але зроби вже сьогодні. *Голос Підкарпаття*. 1943. Число 28. С. 4.
166. Зближаються свята. Опіка громадянства над робітниками з Райху. *Воля Покуття*. 1943. Число 16. С. 2.
167. Звернення УЦК і УКК. Українські громадяни! *Зборівські вісті*. 1942. Число 4. С. 1.
168. Знання і досвід! Ось користі, що їх виносять сільськогосподарські робітники, які їдуть до Німеччини. *Львівські вісті*. 1942. Число 261. С. 5.
169. Інформаційне бюро набору працівників до Німеччини. *Львівські вісті*. 1942. Число 129. С. 2.
170. Культурна праця українських робітників у Німеччині. *Голос Підкарпаття*. 1943. Число 34. С. 4.
171. Лист із Німеччини. Що пише одна робітниця. *Голос Підкарпаття*. 1942. Число 13. С. 4.
172. Лист робітника з Німеччини. *Воля Покуття*. 1943. Число 16. С. 7.
173. Лист робітника з Райху. *Воля Покуття*. 1943. Число 16. С. 6.
174. Лист робітниці з Райху. *Воля Покуття*. 1943. Число 18. С. 4.
175. Лист українського робітника з Райху. «Учуся поступово господарювати». *Голос Підкарпаття*. 1943. Число 9. С. 7.
176. Листи від тих, що поїхали на працю. *Львівські вісті*. 1942. Число 75. С. 4.
177. Листи домашньої прислуги з Берліна. *Львівські вісті*. 1942. Число 101. С. 3.
178. Лікарі-Українці для робітників - українців у Німеччині. *Голос*. 1942. Число 22. С. 4.

179. Між українськими робітниками в Німеччині. (З душпестнрського записника о. О. Тнмвчка ЧСВВ). *Воля Покуття*. 1943. Число 10. С. 7.
180. На працю до Німеччини. Побажання Ген.-Губернатора Д-ра Франка: «Вертайтесь у Ваші рідні сторони веселі та здорові». *Воля Покуття*. 1943. Число 12. С. 2.
181. На роботу до Німеччини їдуть кваліфіковані робітники. *Рідна земля*. 1942. Число 12. С. 6.
182. На роботу у Німеччину Українська молодь у рядах Української Служби Батьківщині. *Львівські вісті*. 1941. Число 77. С. 5.
183. Набір робітників до Німеччини. *Тернопільський голос*. 1943. Число 3. С. 6.
184. Набір учнів до державних ремісничих шкіл з українською мовою ж навчання в Коломиї на шкільний 1942|43 рік. *Воля Покуття*. 1942. Число 36. С. 4.
185. Навчусь працювати та й другого навчу. Лист робітника на ріллі в Німеччині. *Тернопільський голос*. 1943. Число 12. С. 4.
186. Над ріднею українських робітників. Український Центральний Комітет виконує опіку над родинами українських робітників з Г. Г., що працюють у Німеччині. *Голос Підкарпаття*. 1943. Число 23. С. 4.
187. Населення Генеральної Губернії. *Станиславівське слово*. 1942. Число 2. С. 4.
188. Німецький селянин у праці (Лист із Німеччини). *Рідна земля*. 1941. Число 5. С. 4.
189. Обов'язок і особиста користь. На маргінесі виїзду робітників по Німеччини. *Рідна земля*. 1943. Число 8. С. 2.
190. Оголошення Реєстрація безробітних Українців. *Українське слово (Станиславів)*. 1942. Число 3. С. 8.
191. Окружні з'їзди Українських Комітетів у Золочеві, Тернополі і Чорткові. *Львівські вісті*. 1942. Число 108. С. 3.
192. Опіка над український робітниками в Райху. *Воля Покуття*. 1943. Число 13. С. 4.

193. Опіка над чужоземними робітниками. В Німеччині є 17 часописів для чужих робітників. *Голос Підкарпаття*. 1942. Число 11. С. 2.
194. Опіка Райху над своїми робітниками з закордону. *Рідна земля*. 1941. Число 5. С. 7.
195. Опіка уряду праці над безробітними й малоземельними мешканцями села. *Дрогобицьке слово*. 1942. Число 44. С. 1.
196. Острога робітникам, що їдуть до Німеччини. *Вільне слово*. 1942. Число 2. С. 3.
197. Перегляд до праці мужчин з 1914 – 1919 річників. *Воля Покуття*. 1943. Число 17. С. 6.
198. Переказування заробітків робітників з Райху. *Воля Покуття*. 1942. Число 29. С. 4.
199. Пересилки заробітків до Генерального Губернаторства. *Вільне слово*. 1942. Число 15. С. 4.
200. Під увагу робітникам, що ідуть у Німеччину. Побут на заробітках треба використати. *Рідна земля*. 1942. Число 33. С. 3.
201. Підготовна школа майбутніх робітників для Райху. *Воля Покуття*. 1942. Число 17. С. 4.
202. Підготовна школа майбутніх робітників для Райху. *Сокальське слово*. 1942. Число 18. С. 2.
203. По праці відпочинок. Робітники зачинають літні відпустки. *Воля Покуття*. 1943. Число 26. С. 7.
204. Податкове трактування українських робітників в Ген. Губернаторства. *Вісті*. 1943. Число 28. С. 3.
205. Податкове та працевправне трактування українських робітників з Генерального Губернаторства. *Вісті*. 1943. Число 4. С. 3.
206. Посередництво Уряду Праці при виїзді робітників у Німеччину. *Львівські вісті*. 1942. Число 104. С. 3.

207. Посилка одягів для робітників у Німеччині. *Воля Покуття*. 1943. Число 21. С. 8.
208. Праця – перший обов'язок молоді. *Вільне слово*. 1941. Число 66. С. 4.
209. Пригадка про обов'язок праці. *Воля Покуття*. 1941. Число 29. С. 4.
210. Проф. Володимир Кубійович. Українці в Генерал-Губернаторстві підсумки праці Українського Центрального Комітету. *Вільне слово*. 1941. Число 20. С. 2–3.
211. Сила праці Німеччини. *Воля Покуття*. 1943. Число 26. С. 7.
212. Сільсько-господарські робітники їдуть до Німеччини. *Львівські вісті*. 1942. Число 255. С. 5.
213. Справа виказок для робітників українців, що прибули, чи прибувають із Галичини. *Голос*. 1942. Число 5. С. 3.
214. Сумлінна праця дає гарні наслідки. Під розвагу робітникам, що їдуть до Німеччини. *Чортківська думка*. 1943. Число 1–2. С. 7.
215. Українська Установа Зв'язку при Уряді для організації Праці Н.Ф.П. *Вісті*. 1943. Число 1. С. 3.
216. Українське Фахове шкільництво. *Львівські вісті*. 1942. Число 94. С. 1–2.
217. Українським робітникам в Німеччини до відома. *Вісті*. 1943. Число 37. С. 3.
218. Українським робітникам в Німеччині до відома. *Краківські вісті*. 1943. Число 188. С. 6.
219. Українським робітникам до відома. *Вісті*. 1943. Число 45. С. 3.
220. Українським робітникам під увагу. *Сокальське слово*. 1942. Число 21. С. 3.
221. Українським робітникам. На увагу тим, що їдуть до праці в Німеччину, або вже там працюють. *Золочівське слово*. 1943. Число 1. С. 5.
222. Українські робітники у Німеччині. Наші селяни вчаться новітньої господарки. *Голос Підкарпаття*. 1942. Число 13. С. 4.
223. Українці опікуються українцями. *Вісті*. 1943. Число 4. С. 3.

224. Українцям, що їдуть до Німеччини на працю. *Вільне слово*. 1942. Число 22. С. 3.
225. Урочистий від'їзд добровольців на працю до Німеччини. *Воля Покуття*. 1943. Число 12. С. 4.
226. Уряд праці. *Львівські вісті*. 1941. Число 59. С. 7.
227. Усі сили на допомогу Німеччині проти большевизму. Заклик православного митрополита. *Львівські вісті*. 1943. Число 89. С. 3.
228. УЦК буде опікуватись робітниками підчас транспорту до Німеччини. *Львівські вісті*. 1943. Число 88. С. 4.
229. Фронт європейської праці Німеччина дає міліонам робітників працю. *Воля Покуття*. 1943. Число 44. С. 4.
230. Фронт праці. Виїзд на роботи до Німеччини. *Воля Покуття*. 1943. Число 13. С. 2.
231. «Хай Господь благословить Вашій праці». Письмо Митрополита Андрея Шептицького до тих, що від'їжджають на роботу до Рейху. *Станиславівське слово*. 1943. Число 9. С. 2–4.
232. «Хай мій син поїде» На маргінесі виїзду українських робітників до Райху. *Тернопільський голос*. 1943. Число 16. С. 6.
233. Хто совісно працює, того шанують Робітники з Райху їдуть на відпусту. *Воля Покуття*. 1943. Число 31. С. 1.
234. Часопис для українців у Німеччині. *Дрогобицьке слово*. 1942. Число 30. С. 3.
235. Широко задумана акція Справа набору робітників до Райху. *Львівські вісті*. 1942. Число 282. С. 3.
236. Щасливого відпочинку! Робітники їдуть на відпустку. Опіка громадянства над робітниками з Райху. *Воля Покуття*. 1943. Число 16. С. 4.
237. Ще про виїзд робітників до Німеччини. *Золочівське слово*. 1942. Число 5. С. 3.

238. Що мусить знати кожний український промисловий робітник з ГГ? *Вісті*. 1943. Число 16. С. 4.
239. Що пишуть робітники з Німеччини. *Голос Підкарпаття*. 1943. Число 24. С. 4.
240. Що пишуть українські робітники з Райху. Місце добре, праця легка. *Воля Покуття*. 1943. Число 14. С. 4.
241. Що повинні знати робітники в Німеччині та їхні родини в краю? *Воля Покуття*. 1943. Число 45. С. 8.
242. Що треба знати робітникам, які їдуть працювати до Райху? *Воля Покуття*. 1943. Число 7. С. 2.
243. Як живеться нашим людям на роботах у Німеччині. *Львівські вісті*. 1942. Число 267. С. 5.
244. Як працює Уряд Праці (Арбайтсамт). *Львівські вісті*. 1942. Число 68. С. 3.
245. Які є умови праці в Німеччині. *Воля Покуття*. 1943. Число 25. С. 7.

Монографії та статті

246. Айкель М. «Через брак людей...». Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. Київ, 2005. № 6. С. 138–151.
247. Андріїв Е. Вплив суспільно-політичної та військової ситуації на політику трудових депортацій у Галичині в роки німецької окупації (1941–1944). *Питання історії України*. 2008. Т. 11. С. 239–243.
248. Андріїв Е. Протидія Української Греко-Католицької Церкви трудовим депортаціям з Галичини в роки Другої світової війни. *Вісник Прикарпатського національного університету. Історія*. 2008. Вип. XIV. С. 150–156.

249. Андрухів І., Француз А. Станіславщина: Двадцять буремних літ (1939–1959): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Рівне–Івано-Франківськ: ДФ «Таля», 2001. 335 с.
250. Афтанас А. Нацистська кампанія вербування й депортації населення в дистрикті Галичина (1941–1944). *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2023. № 26 (3). С. 134–143.
251. Афтанас А. Трудова політика нацистської адміністрації дистрикту «Галичина». *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2023. № 24. С. 11–22.
252. Бежук О. Стан і проблема примусових робітників дистрикту “Галичина” в матеріалах Львівської біржі праці. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія історія*. 2016. Вип. 1. С. 69–73.
253. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 454 с.
254. Борчук С., Монолатій І., Марущенко О., Стефанюк Г. Участь уряду праці у справах трудової мобілізації населення дистрикту «Галичина» (За матеріалами періодичних видань). *Вісник науки та освіти (Серія «Історія та археологія»)*. 2026. № 1 (43). С. 3083–3096.
255. Борчук С., Монолатій І., Стефанюк Г., Марущенко О. Діяльність Українського центрального комітету в дистрикті «Галичина» у період нацистської окупації (1941–1944 рр.): українська історіографія. *Вісник науки та освіти (Серія «Історія та археологія»)*. 2025. № 11 (41). С. 3500–3511.
256. Борчук С., Монолатій І., Стефанюк Г., Марущенко О. Часопис «Львівські вісті» як джерело до вивчення трудової мобілізації українського населення дистрикту «Галичина» (1941–1944 рр.). *Актуальні питання у сучасній науці (Серія «Історія та археологія»)*. 2025. № 12 (42). С. 639–651.

257. Від Рейхстагу до Іводзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій. Ред. Я. Примаченко. Київ: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352 с
258. Горобець В. Співпраця з ворогом як вимушена модель поведінки та стратегія виживання. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2018. С. 56–74.
259. Грідіна Д., Темірова Н. Мемуарна література в дослідженні Другої світової війни на території України. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2018. Том 1. № 10. С. 28–31.
260. Грінченко Г., Реброва І., Романова І. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України). *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 172–187.
261. Гулай В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни: монографія. Львів: Львівська політехніка, 2011. 460 с.
262. Гулай В., Дмитришин Н. Львів липня 1944 року в стратегічних наступальних планах та бойових діях Червоної Армії та Армії Крайової проти Вермахту. Частина 2. *Військово-науковий вісник*, 2022. № 38. С. 25–38.
263. Гулай В., Максимець В. Радянський чинник у збройній боротьбі на території дистрикту «Галичина» Генерального Губернаторства (1941 – 1944). *Східноєвропейський історичний вісник*, 2021. № 18. С. 156–166.
264. Гулай В., Хахула Л. Зайнятість та професійна структура населення західних областей України (1944–1953 рр.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2021. № 7 (49). С. 323–341.
265. Даниленко В., Крупина В., Кульчицький С. Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990) / за ред. В. Смолія. Київ: Академперіодика, 2021. 539 с.

266. Данильчук В. Остарбайтери як об'єкт репресій радянської влади. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії наук*. 2012. Вип. 23. С. 252–260.
267. Довгополий Я. Українці на примусових роботах у третьому райху. *Дзвін*. Львів, 2007. № 7. С. 101–103.
268. Єкельчик С. Український досвід другої світової війни. Київ: Медуза, 2020. 272 с.
269. Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939-1955 рр.). Торонто: Літопис УПА, 2011. 944 с.
270. Калакура Я., Войцехівська І., Павленко С. Історичне джерелознавство: Підручник. Київ: Либідь, 2002. 488 с.
271. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна модерна*. 2007. № 11. С. 7–16.
272. Кондратюк К. Волинь і Галичина під німецькою окупацією 1941–1944 рр.: соціально-економічний і культурно-освітній аспекти. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019. С. 325–339.
273. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж–Нью-Йорк–Львів: Львівська книжкова фабрика «Атлас», 1993. 658 с.
274. Кравченко А., Батурин С. Українські невільники Третього рейху. Минуле і сучасність. Львів: Кальварія, 2005. 234 с.
275. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.). За матеріалами української легальної преси: монографія. Львів: «Піраміда», 2010. 328 с.
276. Кучер В., Стефанюк Г. Окупаційний режим в дистрикті Галичина. *Україна в Другій Світовій війні: погляд з ХХ століття*. Історичні нариси у двох книгах. Книга перша. Київ, 2010. С. 392–413.
277. Лапан Т. Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* 2009. Вип. 12. С. 73–86.

278. Лапан Т. Усні історії галичан-остарбайтерів: специфіка примусового досвіду. *Схід-захід: історико-культурологічний збірник*. Харків, 2008. Випуск 11–12. С. 198–223.
279. Левченко Ю. Особливості використання «людського ресурсу» в адміністративно-територіальних одиницях України в роки окупації. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал*. Київ, 2013. Вип. 2. С. 58–67.
280. Левченко Ю. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 402 с.
281. Легасова Л., Шевченко М. Колекція документів меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» з проблеми дослідження історії українських «остарбайтерів». *«...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів*. Київ, 2006. С.15–28.
282. Лисенко О. Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. 2009. № 12. С. 7–18.
283. Лисенко О. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 165–194.
284. Лобода М. К. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 64–77.
285. Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн: історичні нариси / ред. О. Реєнт. Київ: Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України, 2021. 631 с.
286. Марунчак М. Українські політичні в'язні в нацистських концтаборах. Вінніпег: Світова Ліга Українських Політичних В'язнів, 1996. 364 с.

287. Михайлюк М. Німецька пропаганда в Україні. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси*. Київ: «Наукова думка», 2011. С. 644–658.
288. Мосора В. Опубліковані спогади очевидців подій як джерело до вивчення трудової мобілізації галицького населення до Німеччини у 1941–1944 рр. *The International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*. 2024. № 33. С. 150–165.
289. Мосора В. Політика вивезення працездатного населення Галичини на примусові роботи до Німеччини у часи німецької окупації краю 1941–1944 рр. в опублікованих спогадах очевидців. *Консенсус*. 2023. №4 С. 26–42.
290. Мосора В. Політика мобілізації трудових ресурсів Галичини в роки німецької окупації у працях діаспорних та зарубіжних дослідників. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2023. № 47. С. 326–333.
291. Мосора В. Трудова мобілізація населення дистрикту Галичина в роки німецької окупації (1941–1944 рр.) (на матеріалах друкованого видання «Воля Покуття»). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія* 1. 2024. № 50. С. 41–47.
292. Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія XX століття. / гол. упор. І. Винницька. Львів: Львівська політехніка, 2013. 836 с.
293. Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941–1944): історико-політичний нарис. Ужгород: «Гражда», 2001. 144 с.
294. Пастушенко Т. Використання праці українських примусових робітників у Третьому рейху. *Архіви окупації: 1941–1944*. Київ, 2006. №.1. С. 854–860.
295. Пастушенко Т. До питання про взаємовідносини у середовищі українських примусових робітників нацистської України. *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Сфера*. Київ, 2005. С. 84–91.

296. Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: видавець ПП Лисенко М.М., 2010. 590 с.
297. Перехрест О. Заходи нацистських окупантів по вивезенню сільського населення України на роботу до Німеччини та протидія їм. *Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей*. Київ, 2006. Вип. 10. С. 441–451.
298. Перехрест О. Сільське господарство України в період нацистської окупації. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси*. Київ: «Наукова думка», 2010. С. 475–511.
299. Перехрест О. Українське село в 1941–1945 рр. економічне та соціальне становище. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. 668 с.
300. Плато А. Міжнародний проект біографічної документації рабської та примусової праці. *Схід-Захід*. 2008. № 11–12. С. 345–349.
301. Поль Д. Фашистська окупація України в 1941–1944 рр. у працях західних учених. *Український історичний журнал*. 1994. № 5. С. 127–136.
302. Потильчак О. Система примусової праці цивільного населення України в роки нацистської окупації 1941–1944. *Молода нація*. 1996. № 4. С. 186–209.
303. Снайдер Т. Криваві землі. Європа між Гітлером і Сталіним. Львів: «Човен», 2025. 688 с.
304. Стародубець Г. Гендерна спрямованість пропаганди більшовицько-радянської влади й українського націоналістичного підпілля в 1944–1947 роках. *Новітня доба*. 2023. №11. С. 96–108.
305. Стародубець Г. Селянство як соціальна база українського повстанського запілля (др. пол. 1943–1945 рр.). *Український селянин*. 2005. № 9. С. 224–228.
306. Стефанюк Г. Періодичні видання 1941 – 1944 рр. як джерело до вивчення соціально-правового становища населення Галичини в умовах нацистської окупації. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2013. № 22–23. С. 551–556.

307. Стефанюк Г., Мосора В. Допоміжні акції Українського центрального комітету в справах галицьких робітників у Німеччині. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 6 (36). С. 1567–1578.
308. Сурмач О. Священики Станиславівської єпархії в роки німецької окупації. *Краєзнавець Прикарпаття: регіональний науково методичний альманах*. Івано-Франківськ, 2004. № 3. С. 28–29.
309. Трепак Л. Утворення польського Генерального Губернаторства на окупованих польських та українських землях у роки Другої світової війни. *ЛНУ імені Івана Франка: Ювілейний збірник наукових праць на пошану професора Володимира Семеновича Кульчицького з нагоди 100-річчя від дня народження*. 2019. С. 334 – 346.
310. Трепак Л. Утворення, структура та повноваження німецької окупаційної влади у дистрикті Галичина (1941–1944 роки). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. № 68. С. 125–131.
311. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944. Київ, 2010. 80 с.
312. Шевченко М. Українські жінки на примусових роботах у Третньому райху: спроба аналізу. *Вчені записки: Таврійського Національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2023. № 2. С. 106–112.
313. Яшан О. Основні засоби ведення нацистської пропаганди на території України (1941–1944 рр.). *Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки*. 2011. Вип. 17 (3). С. 22–28.
314. Charles D. Builders of the Third Reich: the Organisation Todt and Nazi forced labour. London: Bloomsbury Academic, 2020. 280 s.
315. Chicken E., Wolfe D., Hollander M. Nonparametric Statistical Methods. Wiley: John Wiley & Sons, LTD, 2014. 848 s.
316. Fried J. The exploitation of foreign labour by Germany. Montreal: International Labour Office, 1945. 286 s.

317. Gross J. Polish Society Under German Occupation: The Generalgouvernement, 1939-1944. Princeton: Princeton University Press, 1979. 343 s.
318. Haase P., Rauschenberger J. Zwangsarbeit im Landkreis Wasserburg a. Inn 1939–1945, Eine Geschichte des nationalsozialistischen «Ausländereinsatzes» in Oberbayern. Wasserburg: Stadt Wasserburg a. Inn, Stadtarchiv, 2019. 372 s.
319. Herbert U. Fremdarbeiter Politik und Praxis des Ausländer-Einsatzes in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. Berlin-Bonn: Verlag J.H.W. Dietz Nachf., 1985. 494 s.
320. Herbert U. Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland Saisonarbeiter, zwangsarbeiter, Flüchtlinge. München: Verlag C. H. Btck, 2001. 442 s.
321. Homse E. Foreign Labour in Nazi Germany. Princeton–New Jersey: Princeton University Press, 1967. 350 s.
322. Isajiw W., Gregorovich A., Romanyschyn O. Between Hitler and Stalin. Ukraine in World War II: The Untold Story. Toronto: Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 2013. 120 s.
323. Kamenetsky I. Hitler's Occupation of Ukraine 1941-1944: F Study of Totalitarian Imperialism. Milwaukee: Marquette University Press, 1956. 101 s.
324. Karner S., Ruggenthaler P. Zwangsarbeit in der Land- und Forstwirtschaft auf dem Gebiet Österreichs 1939 bis 1945. Wien: Oldenbourg, 2004. 615 s.
325. Kubicki M. Niemiecka gospodarka rolna w okupowanej Polsce 1939–1945. «Ziemie wcielone do Rzeszy» oraz Generalne Gubernatorstwo – stan badań i postulaty badawcze. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2025. T. 45. № 1. S. 67-85.
326. Lemmes F. «Ausländereinsatz» und Zwangsarbeit im Ersten und Zweiten Weltkrieg: neuere Forschungen und Ansätze. *Archiv für Sozialgeschichte*, 2010. № 50. S. 395–444.
327. Linne K. Arbeiterrekrutierung in Ostgalizien 1941 Bis 1944: Zwischen Freiwilligkeit Und Menschenjagden. *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*. 2014. Vol. 62, № 1. S. 61–88.

328. Melenchuk M. Ukrainian Ostarbeiters in Canada: Individual and Collective Remembering. Saskatoon: University of Saskatchewan, 2012. 113 s.
329. Mosora V. The Issue of Labour in Germany in the Galicia district Press: Content Analysis. *Studia Historia Oeconomicae*. 2024. № 42 (2). S. 197-222.
330. Müller R.-D. Die Zwangsrekrutierung von «Ostarbeitern» 1941–1944. W. Michalka (Hg.). Der Zweite Weltkrieg. München – Zürich: *Analysen. Grundzüge. Forschungsbilanz*, 1990. S. 772–783.
331. Salmonowicz S. Status prawny Polaka pod okupacją niemiecką (1939–1945). Uwagi o potrzebie badań. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, 2016. T. 9. Zeszyt 3. S. 345-360.
332. Schafft G. From Racism to Genocide: Anthropology in the Third Reich. Chicago: University of Illinois Press, 2004. 297 s.
333. Schwarze G. Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder im Zweiten Weltkrieg. Essen: Klartext, 1997. 336 s.
334. Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939 - 1945. Stuttgart: Dt. Verl.-Anst, 2001. 332 s.
335. Stamp F. Zwangsarbeit in der Metallindustrie 1939 – 1945 Das Beispiel Mecklenburg-Vorpommern. Berlin: Eine Studie im Auftrag der Otto Brenner Stiftung, 2001. 196 s.
336. Starodubets G., Sokoliuk S. Propaganda Component of the Process of Sovietization and Forms of its Implementation in the Western Regions of Ukraine in 1944–1950. *Studia Historica Nitriensia*, 2022. 26 (2). S. 408–421.
337. Starodubets G., Stasiuk O. The socio-political paradigm of the totalitarian in the poster art of the USSR and communist Poland in the period of late stalinism. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, 2024. № 4 (48). S. 96–115.
338. Telka S. Ukrainian Labourers in Nazi Germany, 1939–45. Ottawa: Carleton University, 2008. 151 s.

339. Thomson A. Four paradigm transformations in oral history. *The Oral History Review*. Vol. 34, № 1, 2007, S. 49–70.

Дисертаційні роботи

340. Лапан Т. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Львів: *Львівський національний університет ім. І. Франка*, 2005. 235 с.
341. Тронь А. Діяльність Українського центрального комітету в Генеральній губернії: гуманітарна сфера: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ: *Київський національний університет ім. Т. Шевченка*, 2021. 237 с.
342. Турчин Т. Джерела до вивчення історії примусової праці та репатріації українців Станіславщини (1941–1953 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.06. Івано-Франківськ: *Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника*, 2017. 254 с.

Довідкові видання

343. Архіви окупації. 1941–1944. Серія «Більше не таємно». Т.1. / упор. Н. Маковська. Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. 877 с.
344. Енциклопедія історії України: Т. 7. Мл - О. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка», 2010. 728 с.

Статистичні програми для обчислення даних

345. R Core Team (2024). R: A Language and Environment for Statistical Computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. (URL: <https://www.R-project.org/>).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці в наукових фахових виданнях України:

1. Мосора В. Політика мобілізації трудових ресурсів Галичини в роки німецької окупації у працях діаспорних та зарубіжних дослідників. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2023. № 47. С. 326-333.

URL: <https://mhpi.chnu.edu.ua/mhpi/article/view/84>

DOI: <https://doi.org/10.31861/mhpi2023.47.326-333>

2. Мосора В. Трудова мобілізація населення дистрикту Галичина в роки німецької окупації (1941–1944 рр.) (на матеріалах друкованого видання «Воля Покуття»). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія* 1. 2024. № 50. С. 41-47.

URL: <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/article/view/304826>

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(50\).2024.304826](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(50).2024.304826)

3. Мосора В. Опубліковані спогади очевидців подій як джерело до вивчення трудової мобілізації галицького населення до Німеччини у 1941–1944 рр. *The International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*. 2024. № 33. С. 150-165.

URL: <https://mzu.history.org.ua/index.php/MZU/article/view/402>

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.150>

4. Мосора В. Політика вивезення працездатного населення Галичини на примусові роботи до Німеччини у часи німецької окупації краю 1941-1944 рр. в опублікованих спогадах очевидців. *Консенсус*. 2023. №4 С. 26-42.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/79>

DOI: <https://doi.org/10.31110/konsensus/2023-04/026-042>

5. Стефанюк Г., Мосора В. Допоміжні акції Українського центрального комітету в справах галицьких робітників у Німеччині. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 6 (36). С. 1567-1578.

URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/25450/25428>

DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-6\(36\)-1567-1578](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-6(36)-1567-1578)

Статті в іноземних наукових виданнях:

6. Mosora V. The Issue of Labour in Germany in the Galicia district Press: Content Analysis. *Studia Historiae Oeconomicae*. 2024. № 42(2). S. 197-222. (Scopus, Web of Science)

URL: <https://www.scopus.com/pages/publications/85212985366?origin=resultslist#>

DOI: <https://doi.org/10.14746/sho.2024.42.2.009>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дослідження:

7. Мосора В. Джерела з історії трудової мобілізації українців дистрикту Галичина нацистською Німеччиною В 1941–1944 рр. *Матеріали звітної наукової конференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2022 рік Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (3–7 квітня 2023 р.)*. Івано-Франківськ, 2023. С. 129 – 131.

URL: <https://nauka.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/122/2023/07/2023-tezy-vyk.pdf#page=129>.

8. Мосора В. Проблематика працевлаштування українців Галичини в 1941 – 1944 рр. в українській історіографії. *Соціально-економічний і політичний розвиток країн східної Європи (XVI – XXI ст.)*. (11 травня 2023 р.) Умань, 2023. С. 75 – 78.

URL: <https://lib.udau.edu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/6c1868e6-c6de-4671-9ddc-62bf555f8e0d/content#page=75>.

9. Мосора В. Вказівки німецької влади примусовим галицьким робітникам в Німеччині у 1941 – 1944 рр. (на матеріалах журналу «Вісті»). *Соціально-економічний і політичний розвиток країн Східної Європи (XVI – XXI ст.)*. *Збірник матеріали*

Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. (9 травня 2024 р.) Умань, 2024. С. 92–97.

URL: <https://drive.google.com/file/d/1cwXZLwAbaJ5eJQE71d7qDo79xk7z4lgu/view>

10. Мосора В. Зарубіжна українка про трудову мобілізацію галицьких робітників до Німеччини у 1941–1944 рр. *Україна крізь призму війни. Збірник матеріалів Всеукраїнської конференції. (27 травня 2024 р.) Івано-Франківськ, 2024. С. 104–109.*

URL: <https://drive.google.com/file/d/1KEv9Q85ucW5BSmpz5BVjBVmxDcFSu0Yd/view?usp=sharing>

11. Мосора В. Інформаційний потенціал преси Тернопільщини, як джерело вивчення нацистської політики залучення місцевого населення для примусово-добровільної роботи в Райху. *Соціально-економічний і політичний розвиток країн Східної Європи (XVI – XXI ст.). Збірник матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. (8 травня 2025 р.) Умань, 2025. С. 106–108.*

URL: https://drive.google.com/file/d/1xDbJ532U65_aCaYJYg9NnB89RhBGKRSg/view

Додаток Б

Фотоматеріали по темі дисертаційного дослідження

Додаток Б. 1

Фото робітників, які їдуть до Німеччини із публікації газети «Львівські вісті»

Джерело: [212, с. 5].

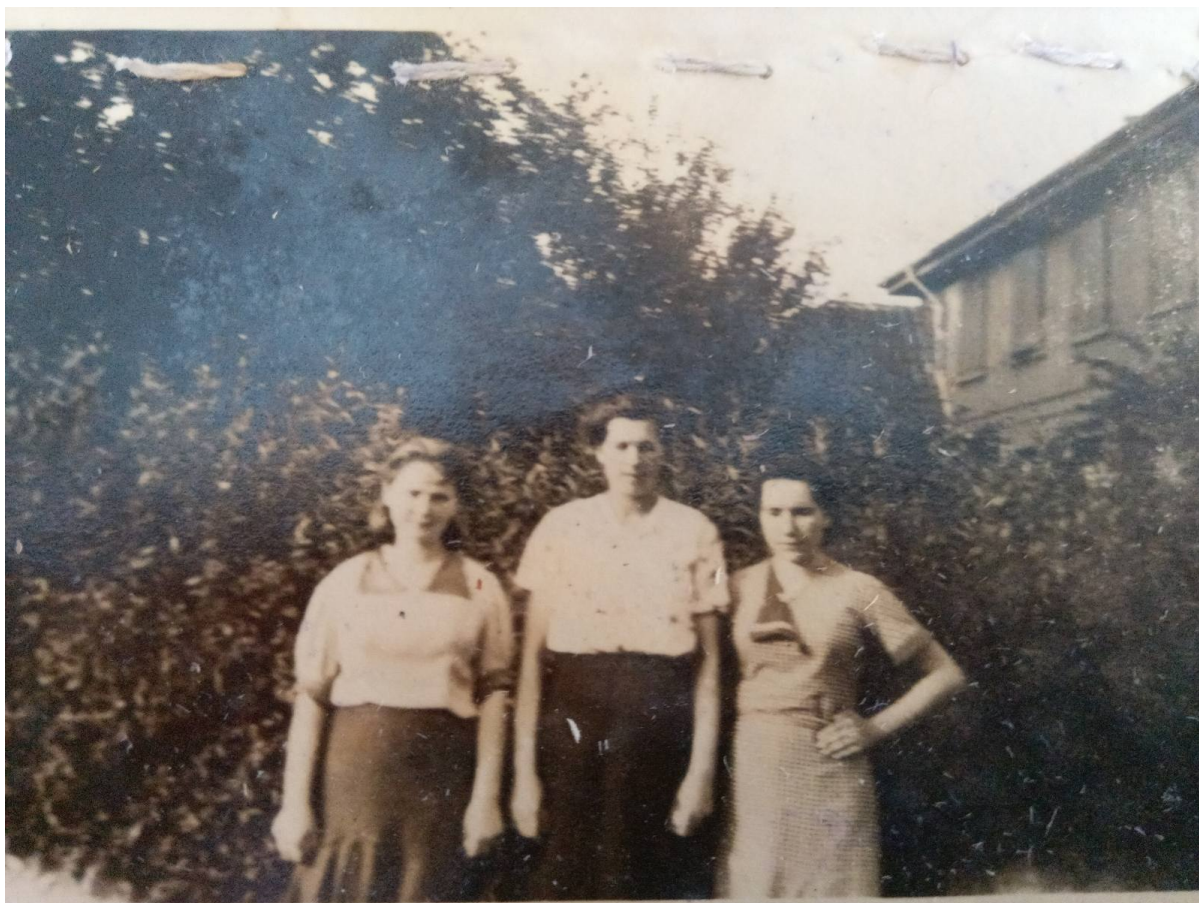
Фото з листа галицької робітниці що перебуває у Німеччині

Джерело: [55, арк. 520].

Додаток Б. 3

Фото галицьких робітниць на роботі в м. Ахені (Німеччина)

Джерело: [56, арк. 16].

Додаток В

Агітматеріали нацистської влади по темі дисертаційного дослідження

Додаток В. 1

Агітматеріали нацистської влади у стінгазеті «Образки з Німеччини»

Джерело: [46, арк. 55].

Агітматеріали нацистської влади у стінгазеті «Нові вісті»

Джерело: [46, арк. 51].

The illustration is a vibrant, multi-panel scene. At the top, a red banner with white text reads 'ТАК ЖИВЕ НІМЕЦЬКИЙ РОБІТНИК'. The central focus is a family: a man in a dark suit and tie, a woman in a light-colored dress, and a young boy in a red shirt. They are standing in a park-like setting with a large, ornate building in the background. To the left, a woman is shown in a domestic setting, possibly a kitchen or dining room, with a table and chairs. To the right, a man is shown in a workshop or factory setting, working on a machine. Below the central family, a man is shown in a domestic setting, possibly a bedroom or living room, with a bed and a lamp. The bottom of the illustration shows a man in a workshop or factory setting, working on a machine. The entire scene is framed by a red border with the title in white text.

Джерело: [47, арк. 44].

Агітматеріали нацистської влади у стінгазеті «Gazeta scienna»

Джерело: [50, арк. 89].

Масовий агітплакат нацистської влади «Твоя праця в Німеччині скорочує війну!»

**Твоя праця
в Німеччині
скорочує війну!**

Джерело: [49, Арк. 116].

Масовий агітплакат нацистської влади «Твоя праця в Німеччині допомагає
знищити більшевизм»

Джерело: [50, арк. 76].

Масовий агітплакат нацистської влади «Ваша подяка – ваша праця»

Джерело: [50, Арк. 119].

Масовий агітплакат нацистської влади «Виїжджайте на ремісничу працю до німецьких фабрик»

Джерело: [50, арк. 44].

Оголошення про реєстрацію українських робітників у дистрикті «Галичина» для отримання страхового полісу

SOZIALVERSICHERUNGSKASSE
STANISLAU

Stanislaw, den 16. Oktober 1941.

**An
alle Ärzte, Apotheken und Krankenhäuser
im Bereich der Sozialversicherungskasse
Stanislaw.**

Die Sozialversicherung hat nunmehr nach den gesetzlichen Bestimmungen die Leistungen zu gewähren. Zur reibungslosen Durchführung ist eine gute Zusammenarbeit aller beteiligten Stellen Voraussetzung. Damit allen Anspruchsberechtigten auch tatsächlich Hilfe zu teil wird, wollen Sie folgendes beachten und danach verfahren.

Die Versicherten haben bei Inanspruchnahme der Ärzte eine Bescheinigung ihres Arbeitgebers abzugeben. Die Bescheinigung muss enthalten:

Name und Vorname des Versicherten, Geburtstag und Ort, Tätigkeit, Beginn und ev. Ende der Beschäftigung.

Bei Hilfeleistung für Familienangehörige muss die Bescheinigung noch den Hinweis — „Familienhilfe“ — tragen.

Zur Regelung der finanziellen Seite, müssen die Ärzte alle Behandlungsfälle listenmäßig zusammenstellen und zwar ist je eine Liste zu führen für die Versicherten und eine für die Familienangehörige.

Die Liste für Versicherte muß enthalten:

Name des Versicherten,
Datum der ersten Beratung,
Krankheitsbezeichnung,
Art der Hilfe,
Datum der weiteren Beratungen,
Gesamtzahl der Beratungen.

Die Liste der Familienangehörigen muß enthalten:

Name des Familienmitgliedes,
Datum der ersten Beratung,
Krankheitsbezeichnung,
Art der Hilfe,
Daten der weiteren Behandlungen,
Gesamtzahl der Beratungen,
Name des Versicherten,
Verwandtschaftsverhältnis (Ehefrau oder Kinder).

Die Listen und die Bescheinigungen der Arbeitgeber sind laufend zu numerieren und bis zum 5. des folgenden Monats hier einzureichen. Nach Überprüfung erfolgt sofort die Bezahlung.

Vorstehendes dient gleichzeitig als Grundlage für ein späteres Anstellungsverhältnis.

Verordnungen und Rezepturen der Versicherten und ihrer anspruchsberechtigten Familienangehörigen sind mit dem Vermerk:

„Mitglied der Sozialversicherungskasse Stanislaw“ kenntlich zu machen.

Die Apotheken werden gebeten an die Anspruchsberechtigten die Rezepturen usw. kostenlos abzugeben. Eine diesbezügliche Weisung ist wahrscheinlich bereits vom Herrn Pharmazierat Dr. Fanselow an die Apotheken ergangen.

Die Rechnung der abgegebenen Artikel ist bis spätestens den 5. des folgenden Monats hier einzureichen. Die Rezepte sind beizufügen. Der Ausgleich erfolgt sofort.

In dringenden Fällen und bei Seuchengefahr können die Ärzte direkt in das nächste Krankenhaus einweisen. Vorbehaltlich späterer Verträge werden die Kosten nach der in diesen Verträgen vorzusehenden Höhe übernommen werden. Z. Z. kann ein Tagesverpflegungssatz von 4 Zl. täglich angenommen werden.

Soweit mit Ärzten, Apotheken und Krankenhäusern Verträge abgeschlossen sind, bleibt es bei diesen.

Der Deutsche Kommissar und Leiter
GITTER.

6.5

**Оголошення Українського окружного комітету до населення дистрикту
«Галичина» під назвою «Українські селяне!»**

УКРАЇНСЬКІ СЕЛЯНЕ!

В останнім часі ворожа пропаганда посилила свою роботу серед селян в деяких околицях нашої округи. Ворожі агітатори підмовляють менше свідомих зпоміж наших людей. Намовляють їх, щоб не давали контингентів молока, вовни і других, щоб не їхали до Німеччини на роботу, щоб утікали з „Бавдінсту“. І дехто з наших селян дає послух тим підшептам та відмовляється виконувати свої військові повинності.

Український Окружний Комітет в Коломиї вважає своїм обов'язком остерегти селян, остерегти їх передусім у їх власнім інтересі.

Всякого рода контингенти, набір робітників до Німеччини, служба в „Бавдінсті“ та інші повинності є неминучим наслідком війни.

**Держава не була би в силі вести війну
без тих повинностей.**

Тому мусить вимагати від усіх сповнення їх військових обов'язків. Хто від цього відтягається, того влада карає після твердих законів воєнного часу.

Нехай ніхто не легковажить собі цього, бо військові закони є суворі, безоглядні та жорстокі. Тому такі грізні є військові часи. І тому нікому не вільно поступати легкодушно. **І НЕ ВІЛЬНО ЛЕГКОДУШНО СТЯГАТИ НАПАСТІ НА НЕВИННИХ СВОЇХ ДІТЕЙ, БАТЬКІВ, СУСІДІВ ТА ОДНОСЕЛЬЧАН.**

Хто думає, що він увільниться від військових обов'язків тим, що піде в ліс, той грубо помиляється. Хто йде в ліс, той назавжди пропав для своєї рідні і для свого народу. Хто пішов у ліс, той мусить — навіть проти своєї волі — неминуче стати бандитом. І тому його, яко шкідника всякого закону, всякого ладу й порядку, мусить нищити всяка влада.

Хай у грізний військовий час ніхто не грається легкодушно з вогнем. Не слухайте підшептів ворожої пропаганди, хоч як приманчиво вони виглядали б. Ворог зручно маскується і послугується навіть українськими гаслами. Не слухайте його! Бо ціль його одна: всіма способами шкодити українському народові, всіма засобами заманювати наших людей в біду.

Якраз тисячі найкращих синів Гуцульщини і Покуття зголошуються до боротьби проти нашого найбільшого ворога. В той великий час ніхто з нас не сміє бездільно приглядатись, як вороги українського народу намагаються шкодити в тій святій боротьбі.

Ми взиваємо всіх свідомих громадян, щоби впливали на несвідомих своїх сусідів, щоб остерегли їх перед затіями ворожої пропаганди. **ЗЛОЧИННИЙ АГІТАЦІЇ МУСИТЬ ПРИЙТИ КОНЕЦЬ!**

Український Окружний Комітет.

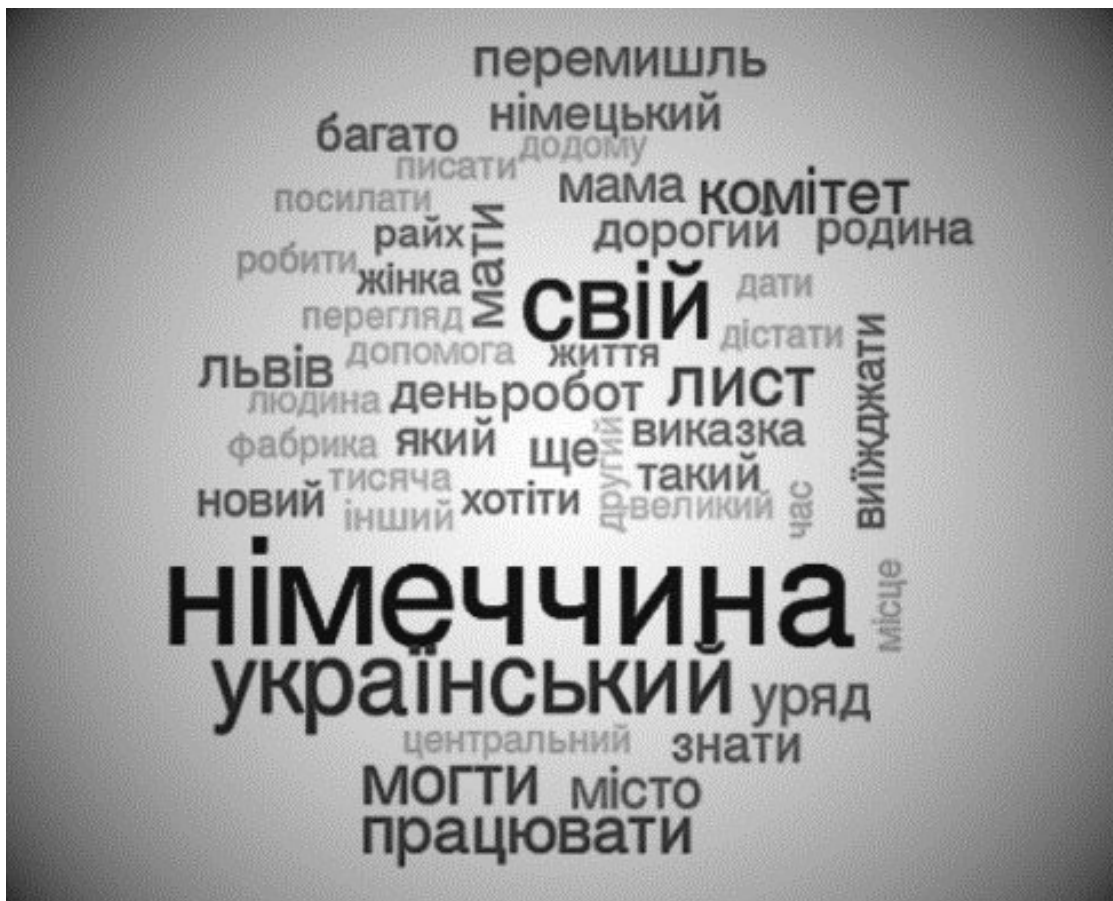
Коломия, дня 10. травня 1943 р.

Додаток Е

Результати отриманні при проведенні контент аналізу 105 україномовних публікацій періоду нацистської окупації Галичини, що схематично зображенні у вигляді «хмар слів»

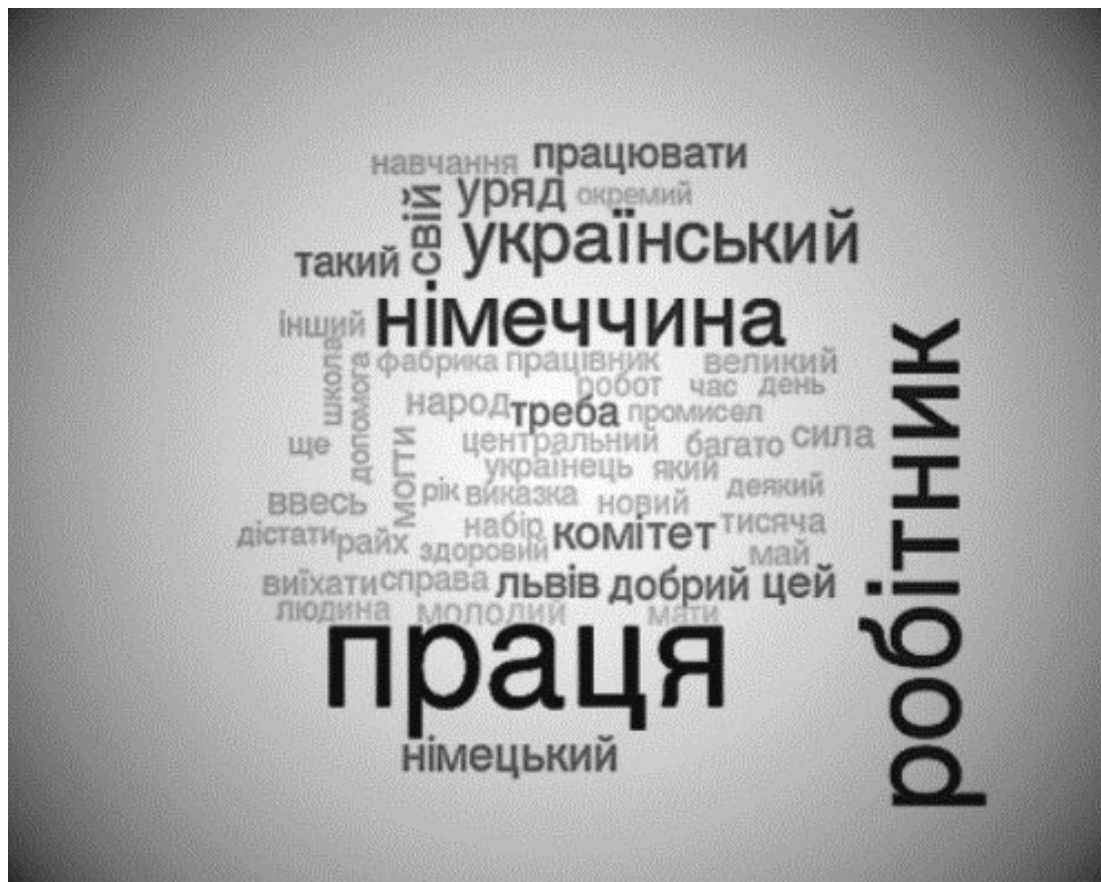
Додаток Е. 1

Результати контент аналізу групи «Листи»

Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

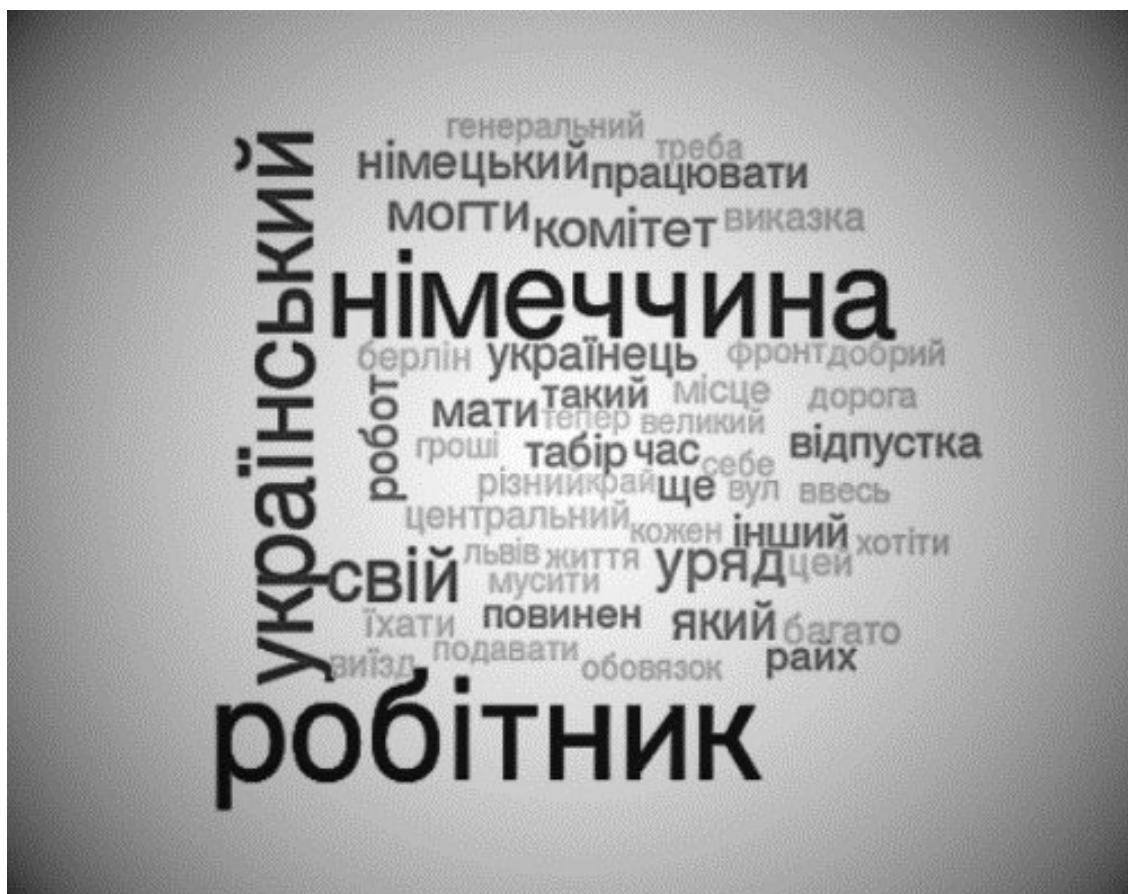
Результати контент аналізу групи «Заклики»

Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

Додаток Е. 3

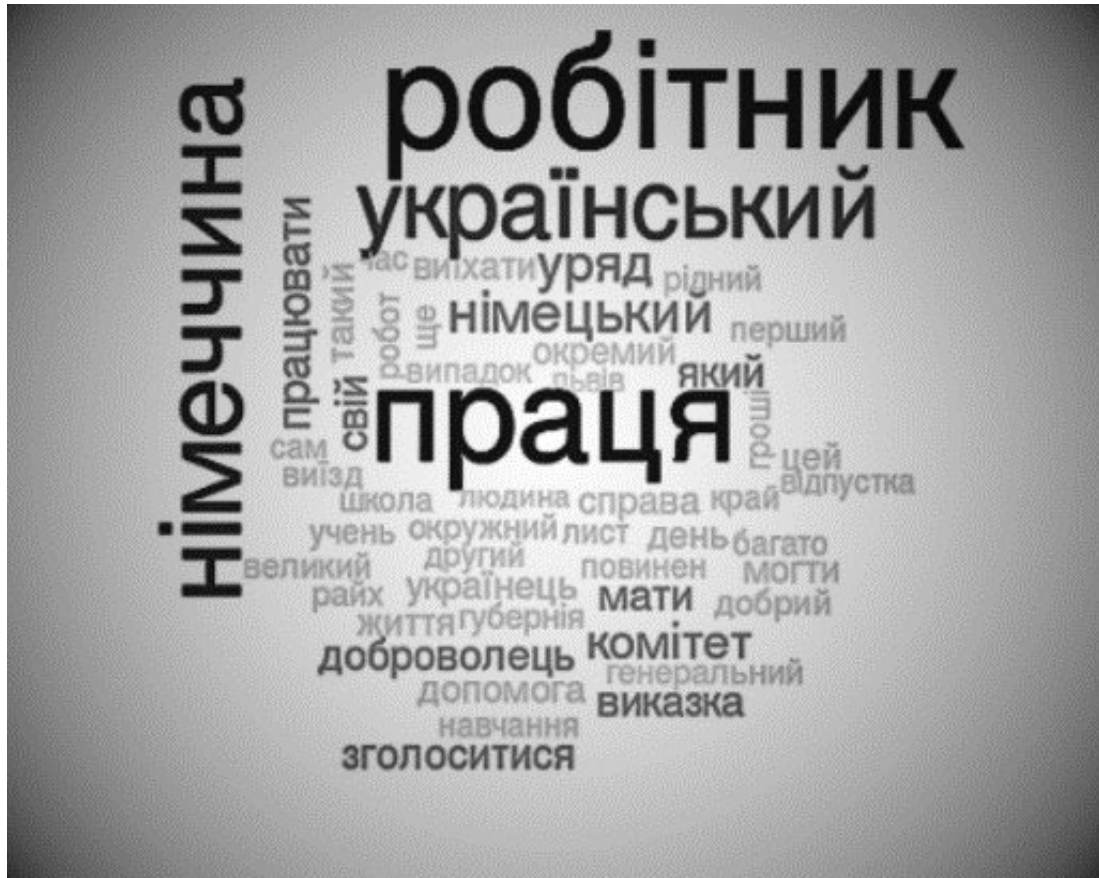
Результати контент аналізу групи «Оголошення»

Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

Додаток Е. 4

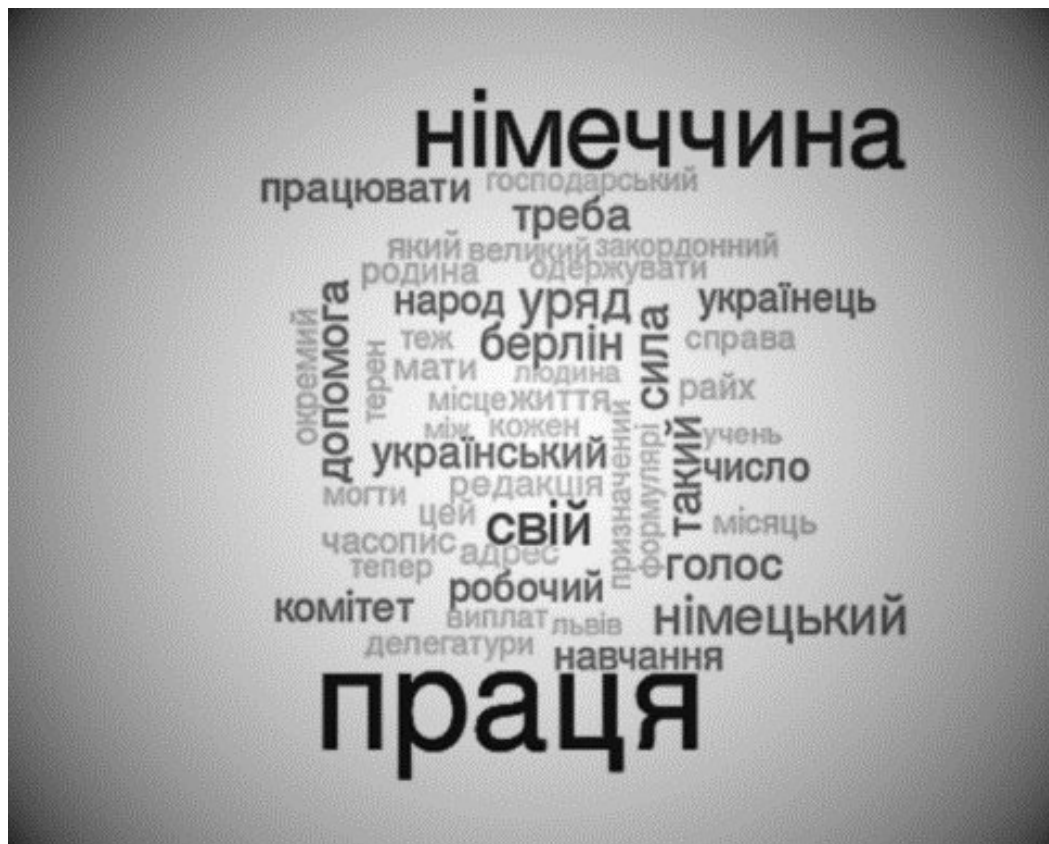
Результати контент аналізу групи «Загальна інформація»

Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

Додаток Е. 5

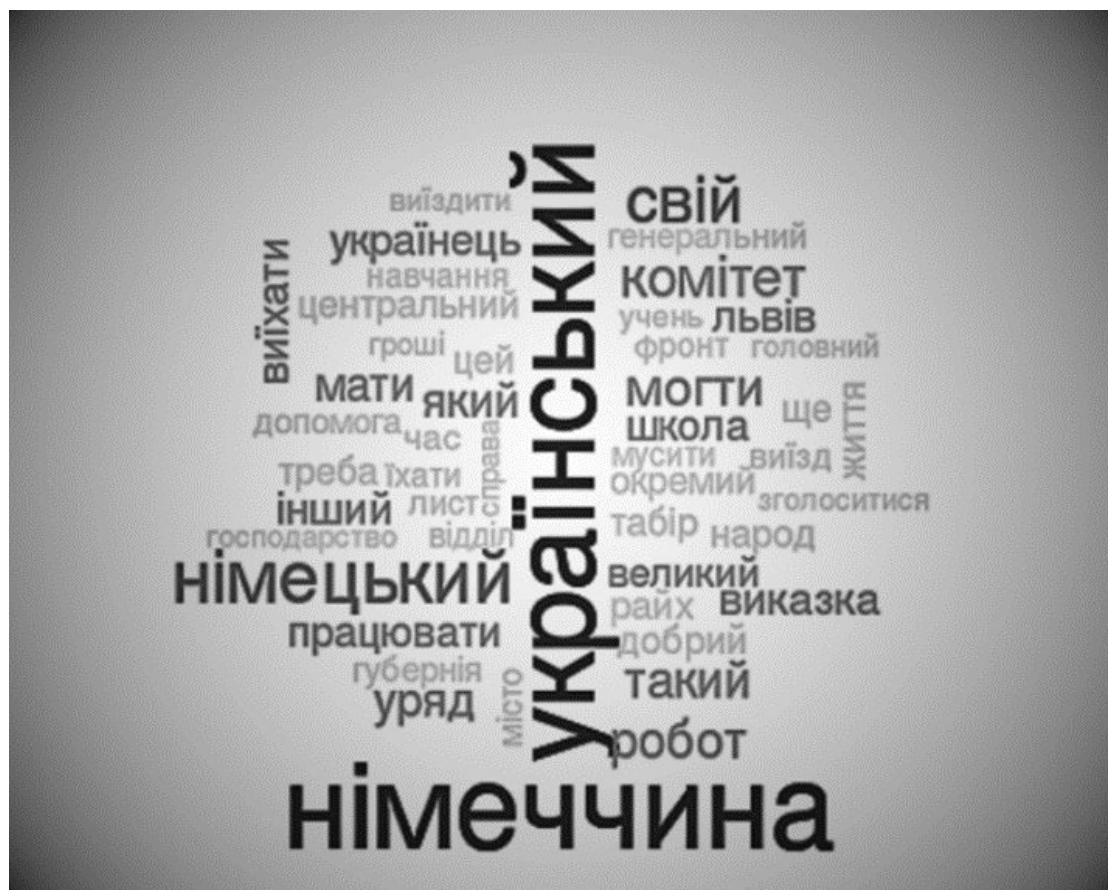
Результати контент аналізу групи «Сторінка 1»

Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

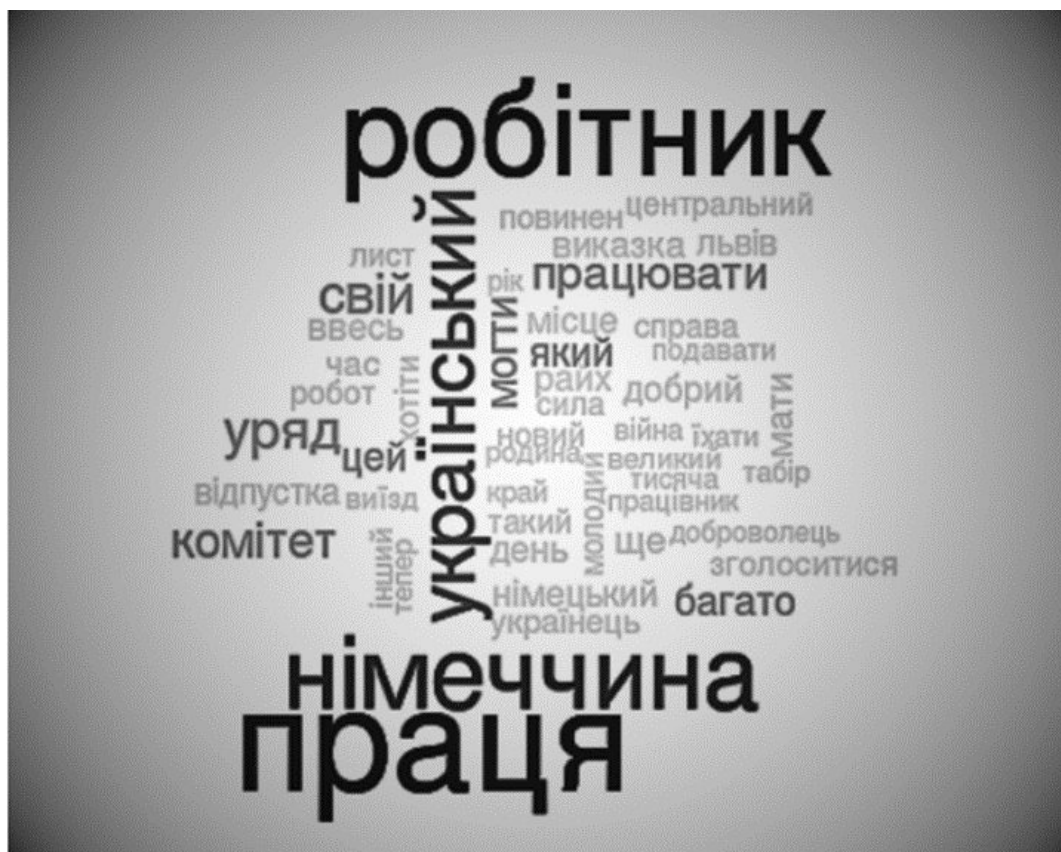
Додаток Е. 6

Результати контент аналізу групи «Сторінка 2-3»

Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

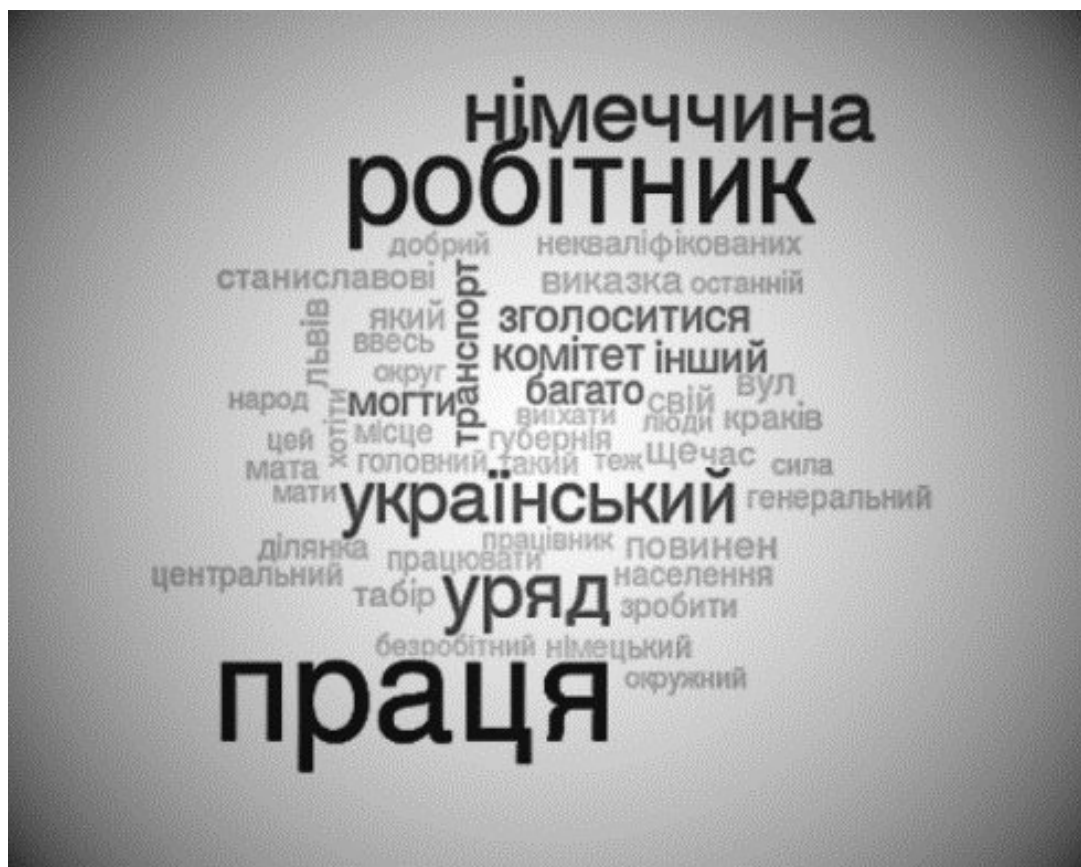
Результати контент аналізу групи «Сторінки ін.»

Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

Додаток Е. 8

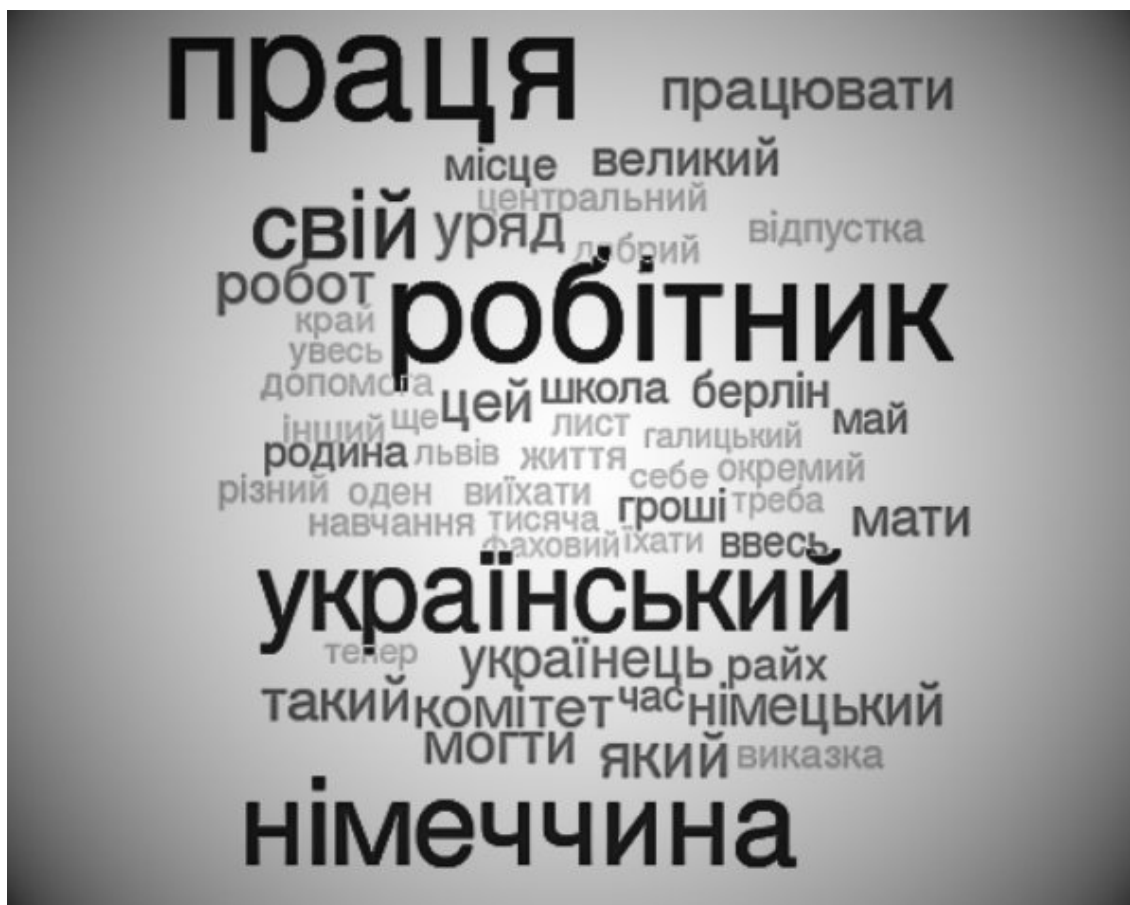
Результати контент аналізу групи «1941 р.»

Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

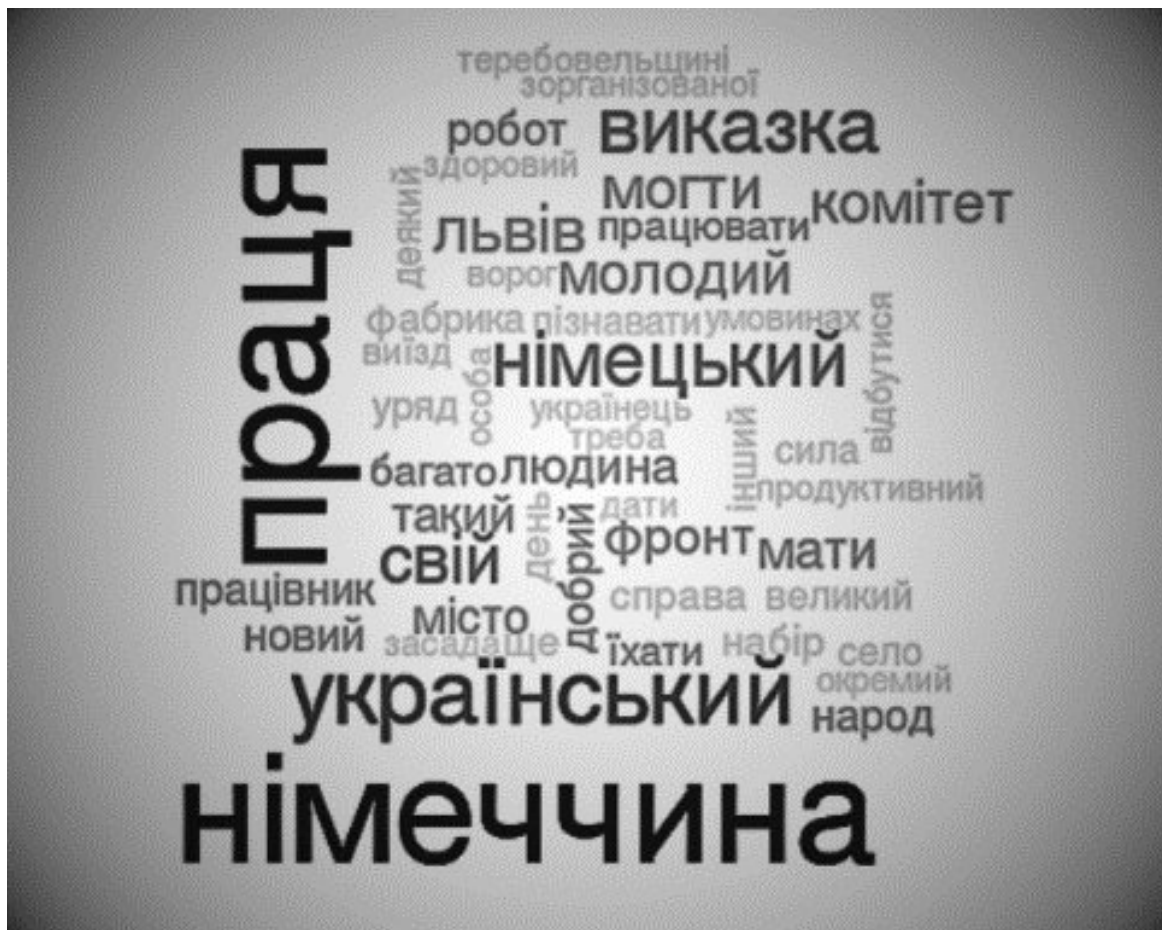
Додаток Е. 9

Результати контент аналізу групи «1942 р. (січень-червень)»

Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

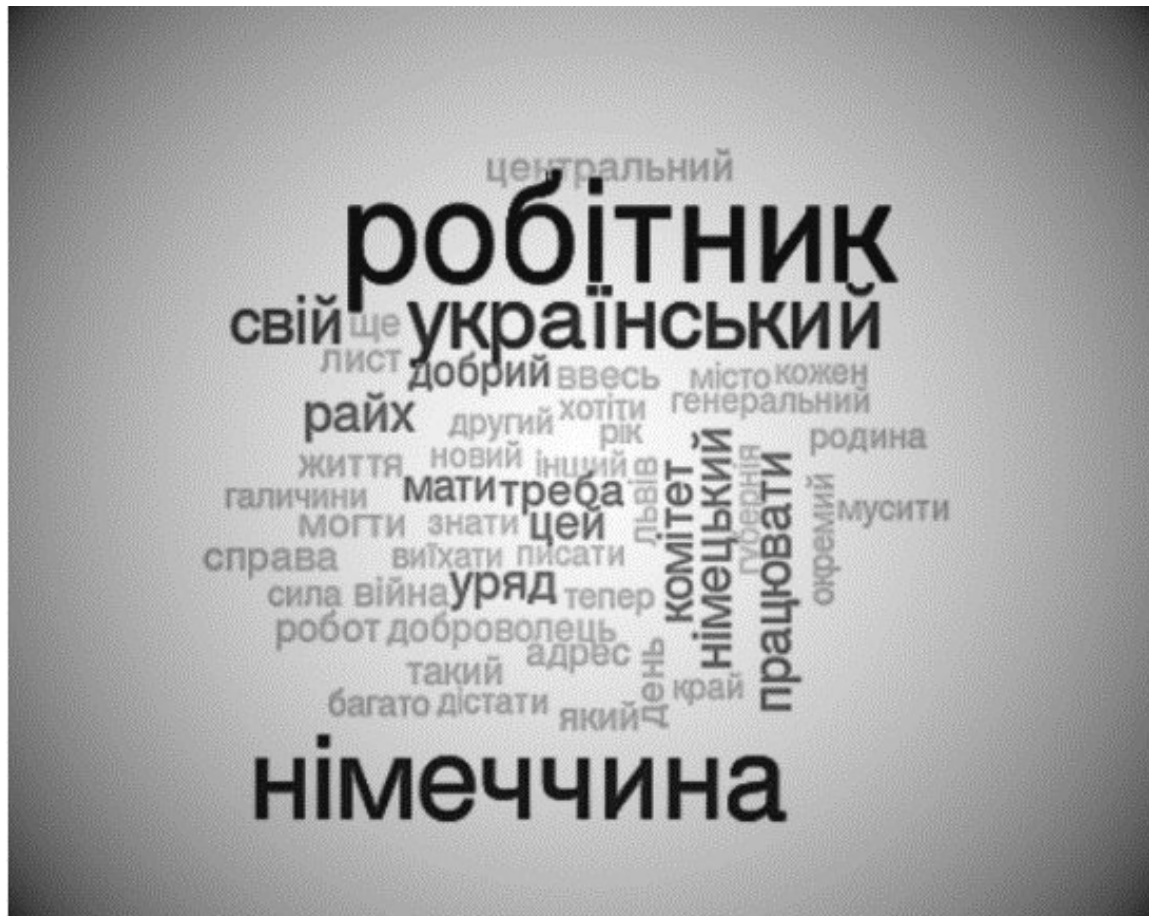
Результати контент аналізу групи «1942 р. (липень-грудень)»

Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

Додаток Е. 11

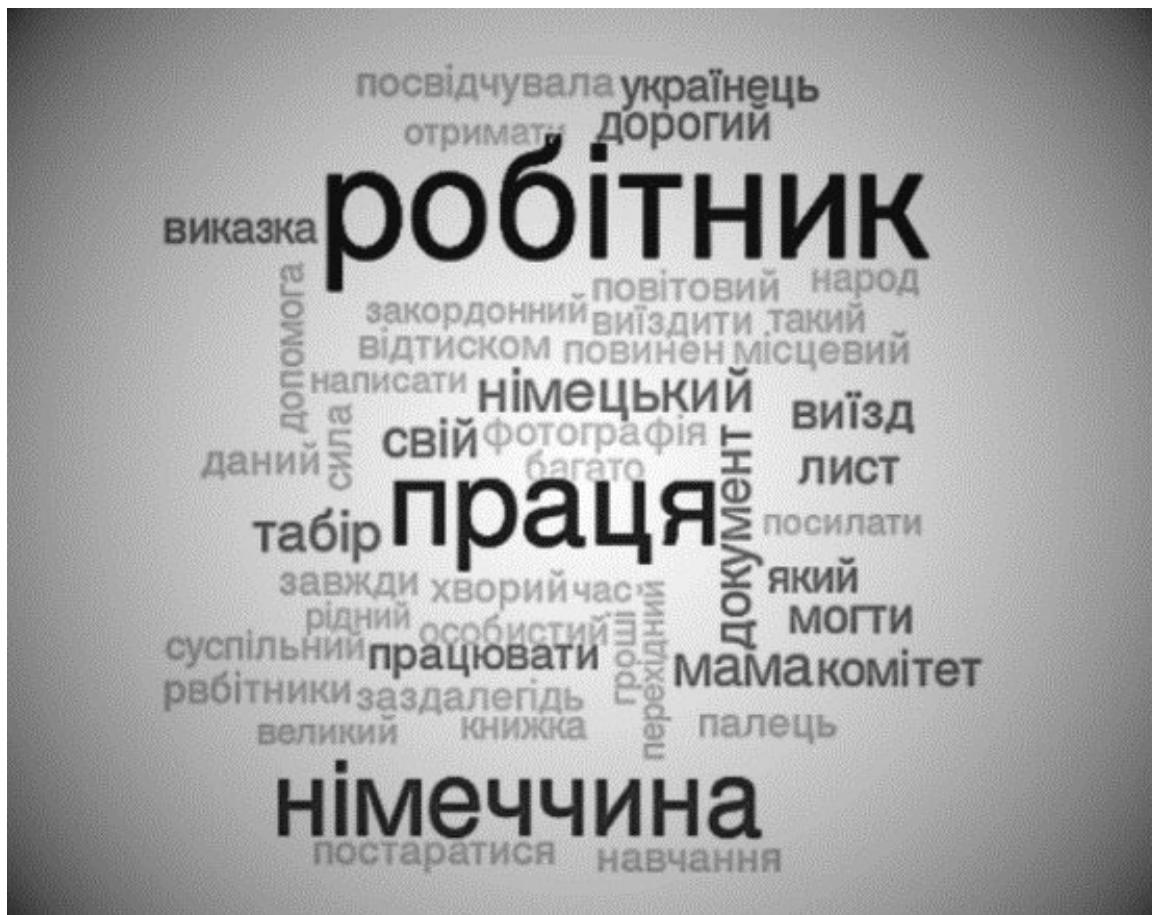
Результати контент аналізу групи «1943 р. (січень-червень)»

Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

Додаток Е. 12

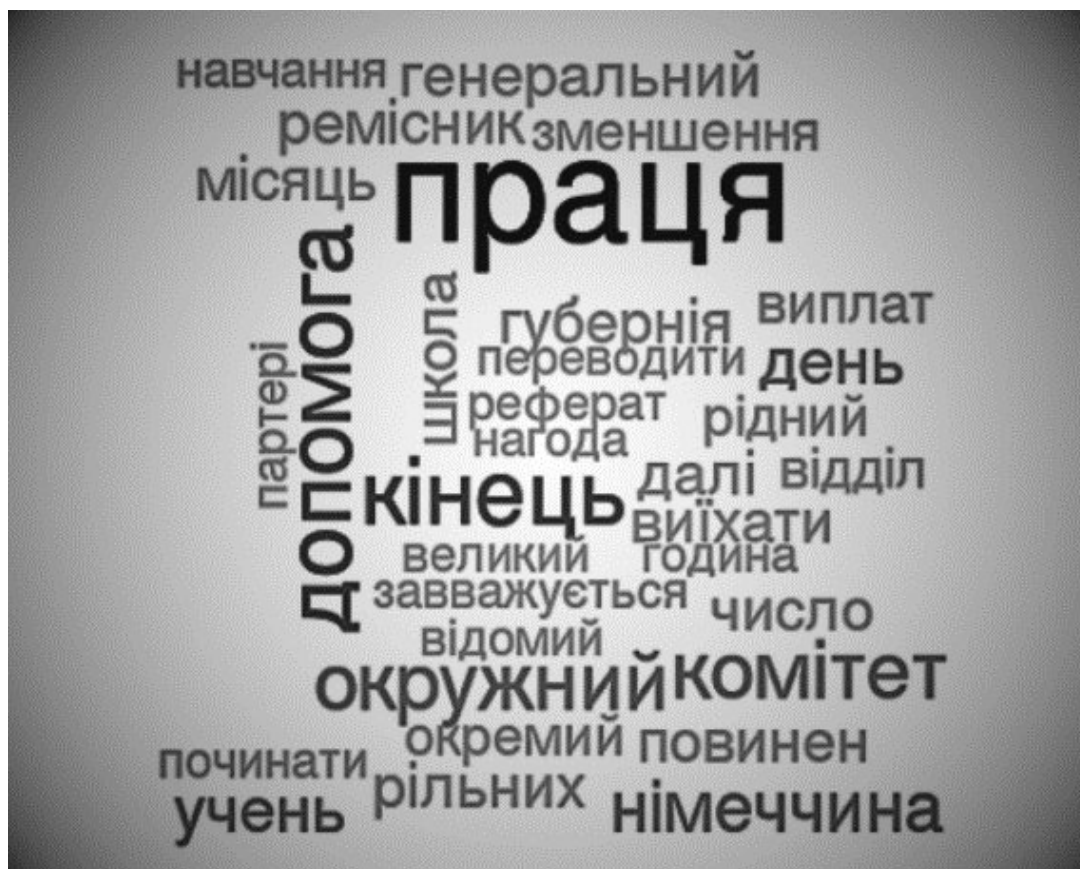
Результати контент аналізу групи «1943 р. (липень-грудень)»

Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

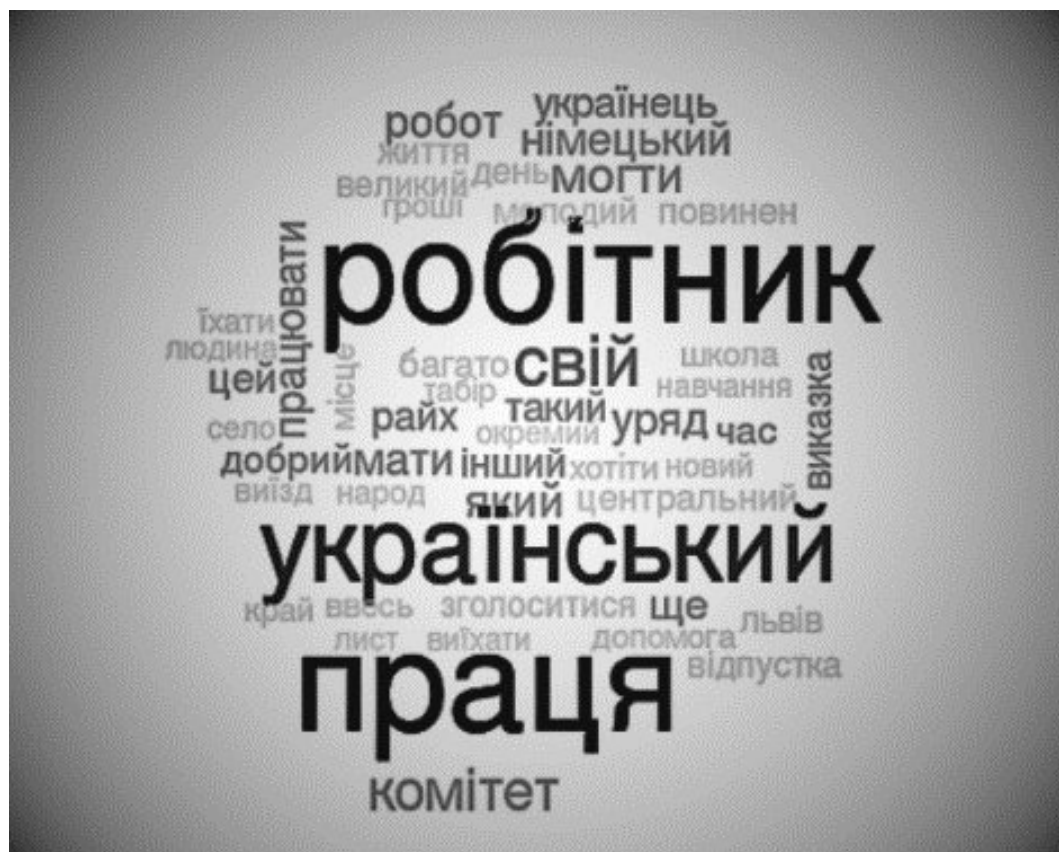
Додаток Е. 13

Результати контент аналізу групи «1944 р.»

Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

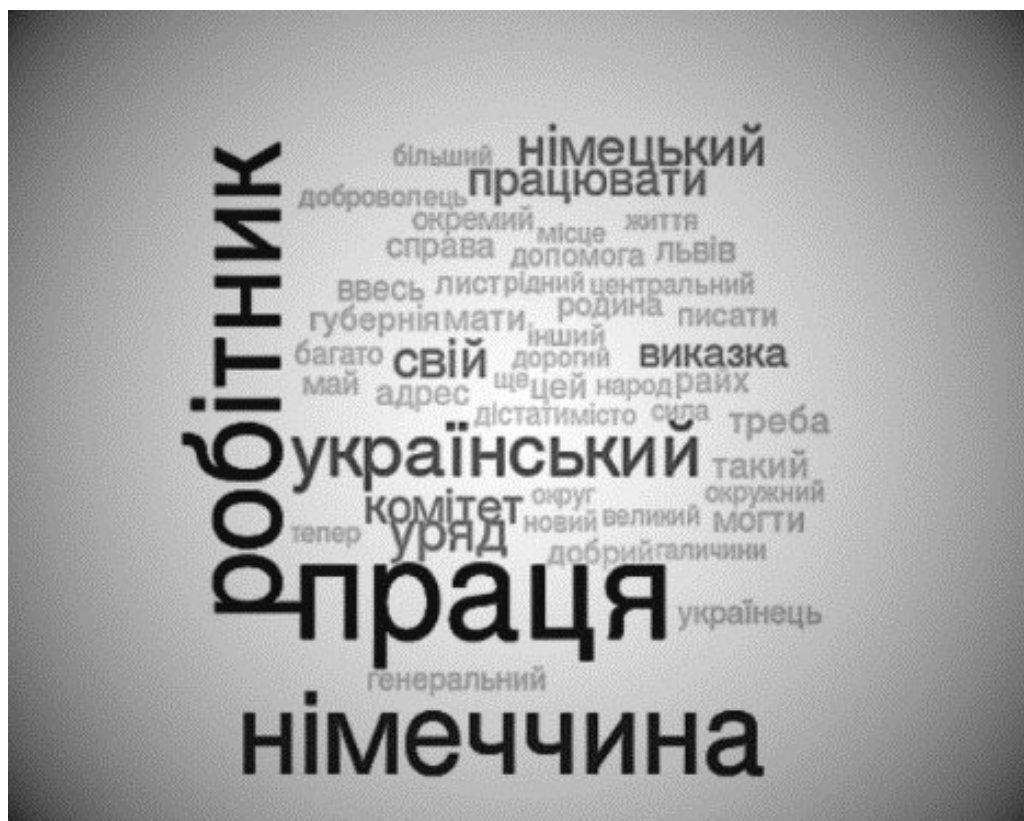
Результати контент аналізу групи «Малий розмір»

Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

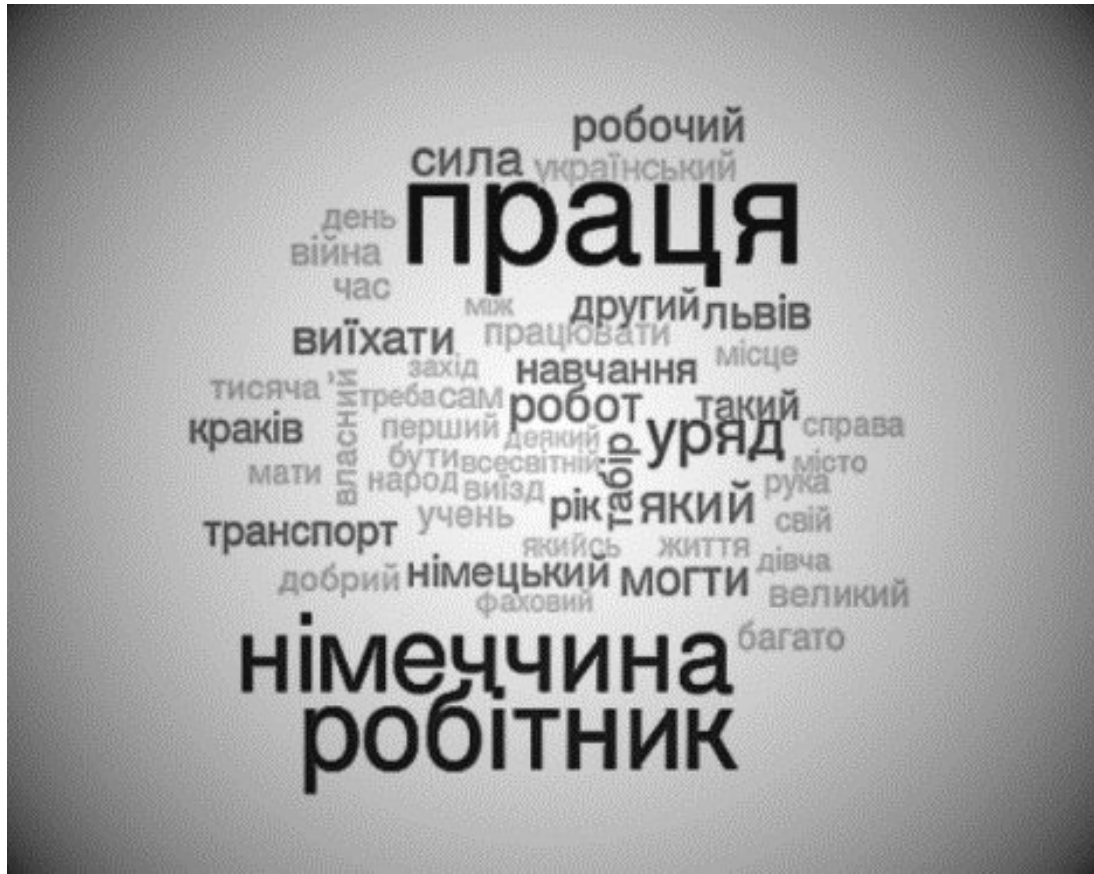
Додаток Е. 15

Результати контент аналізу групи «Середній розмір»

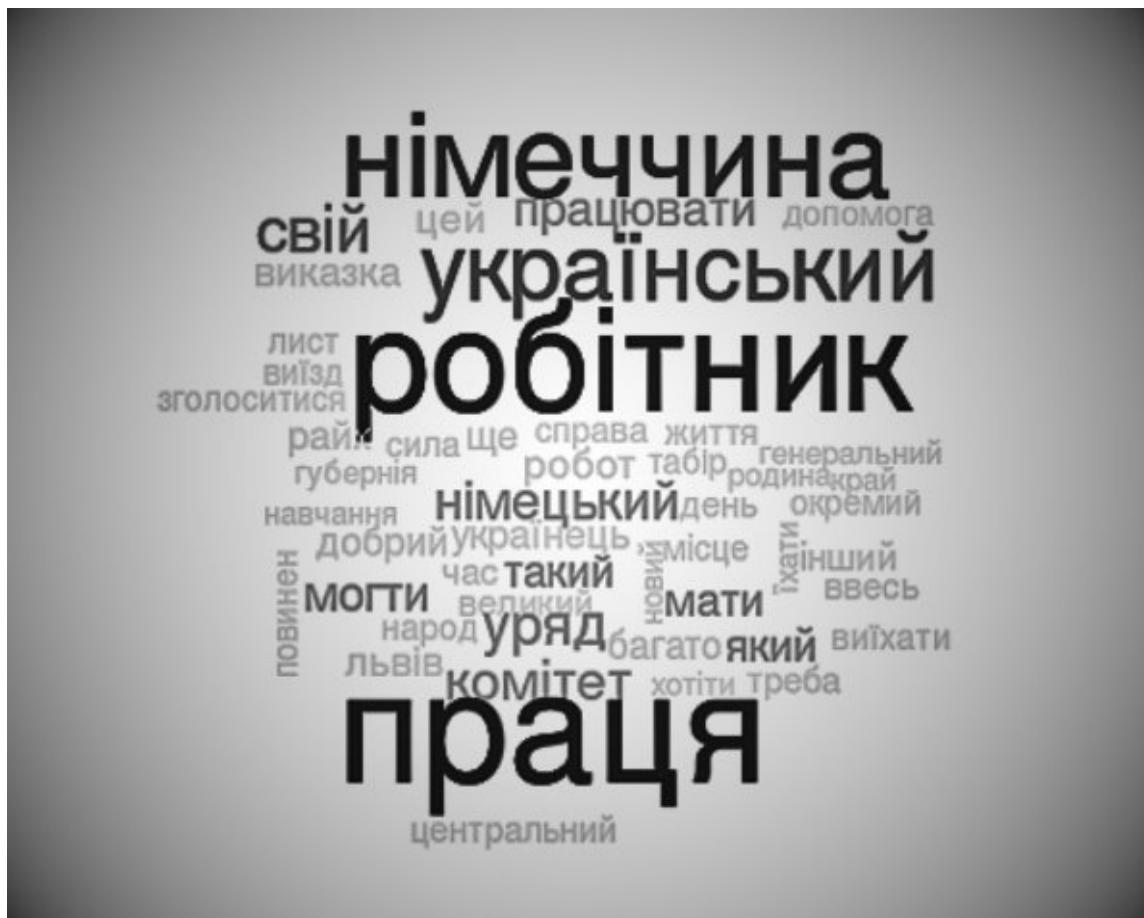
Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

Результати контент аналізу групи «Великий розмір»

Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

Результати контент аналізу усіх публікацій

Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

Додаток Ж

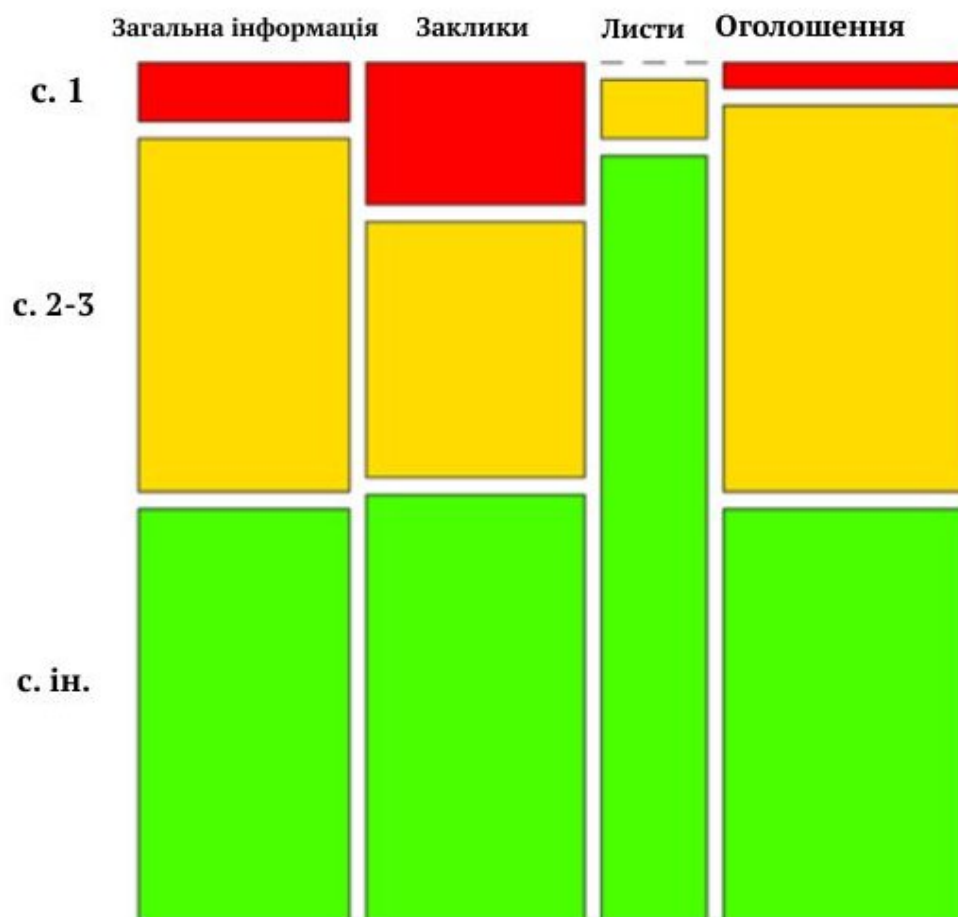
**Графічне зображення результатів попарного аналізу зв'язку між
проаналізованими характеристиками**

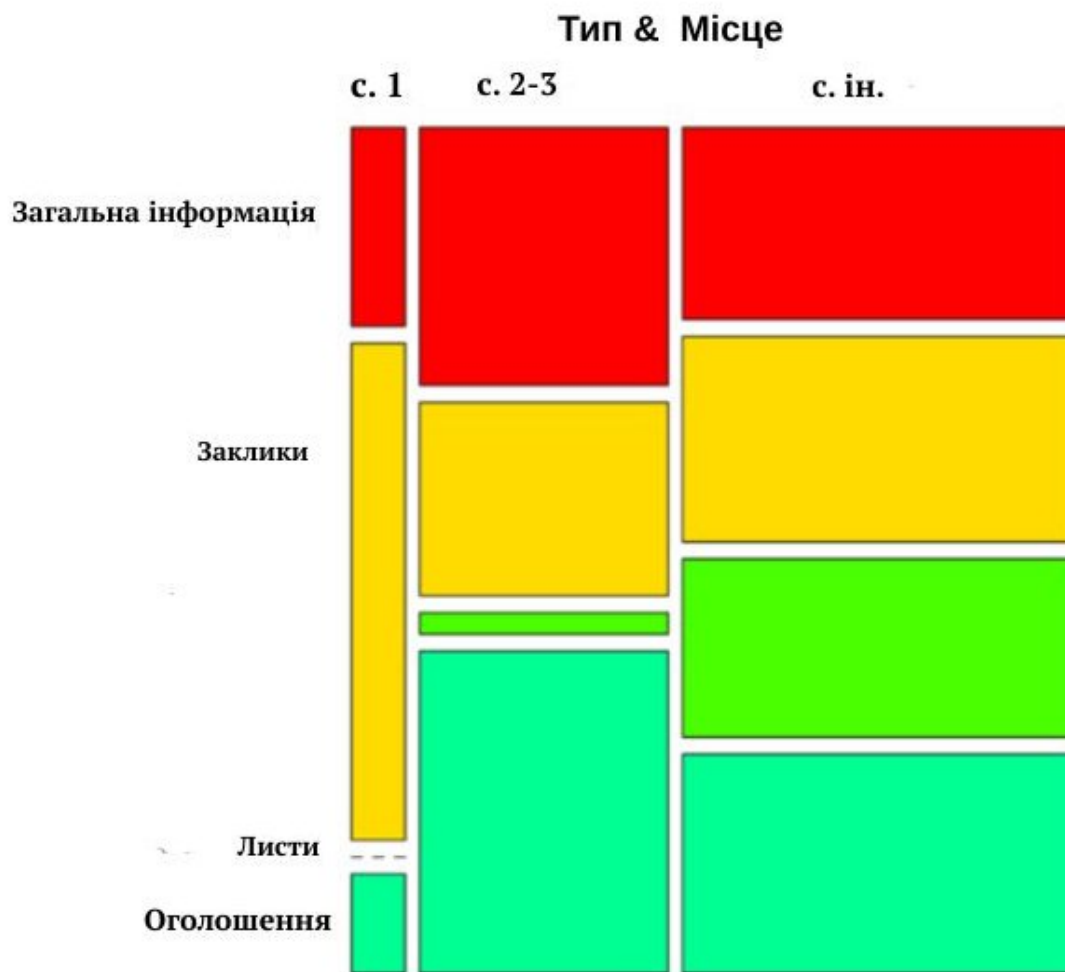
Додаток Ж. 1

Попарний аналіз зв'язку характеристик (тип та розташування)

	С. 1	С. 2-3	С. Ін.
Загальна інформація	2	12	14
Заклики	5	9	15
Листи	0	1	13
Оголошення	1	15	18

Тип & Місце

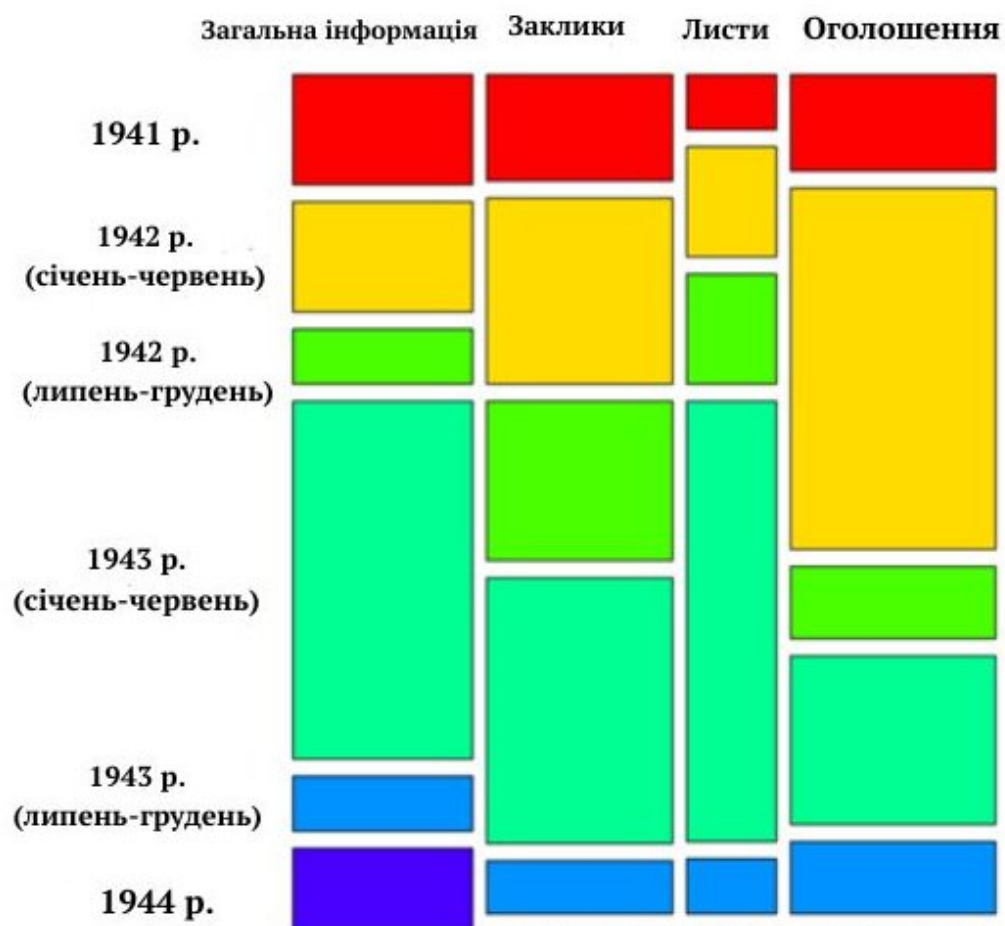
Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

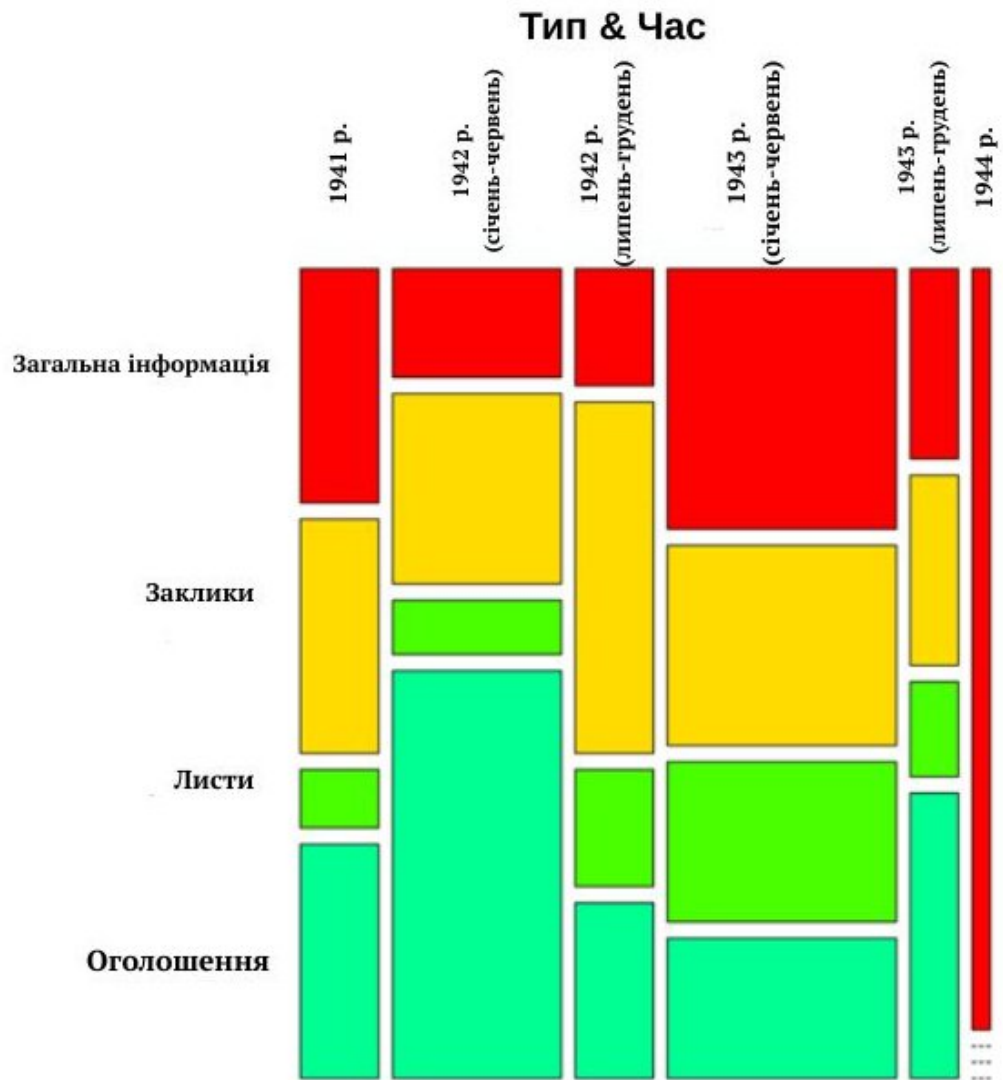
Додаток Ж. 2

Попарний аналіз зв'язку характеристик (тип і час)

	1941 р.	1942 р. (січень-червень)	1942 р. (липень-грудень)	1943 р. (січень-червень)	1943 р. (липень-грудень)	1944 р.
Загальна інформація	4	4	2	13	2	3
Заклики	4	7	6	10	2	0
Листи	1	2	2	8	1	0
Оголошення	4	15	3	9	3	0

Тип & Час

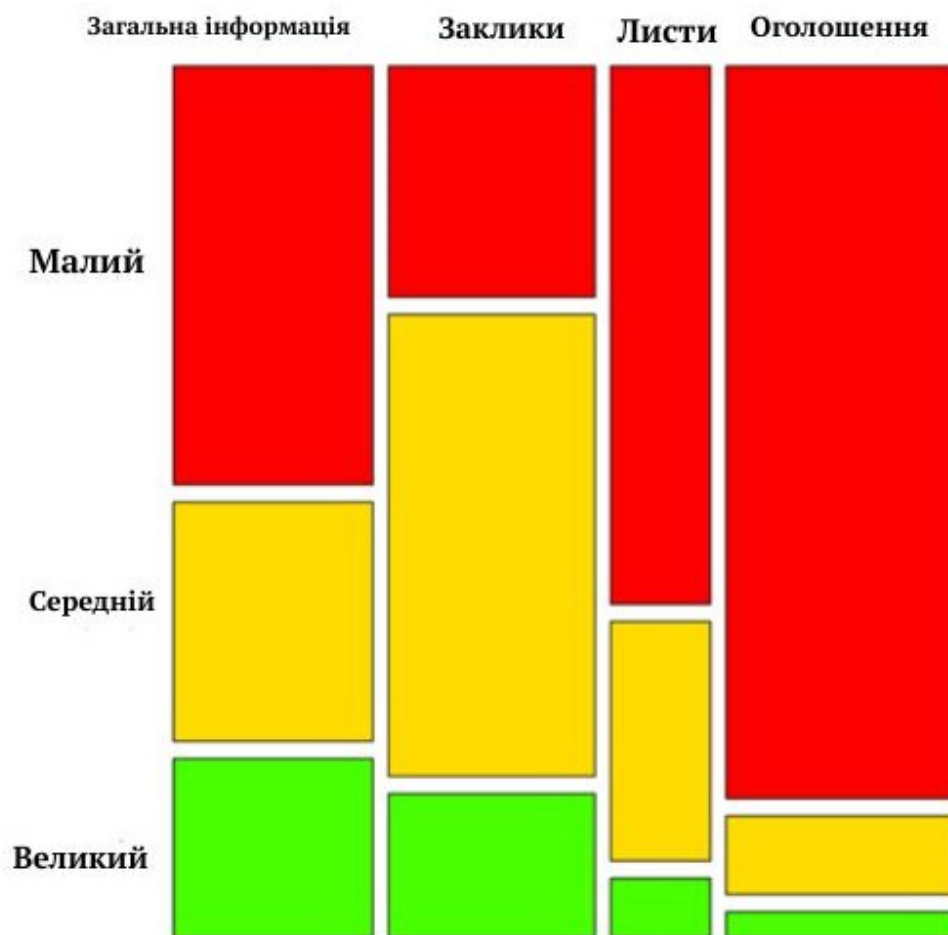
Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

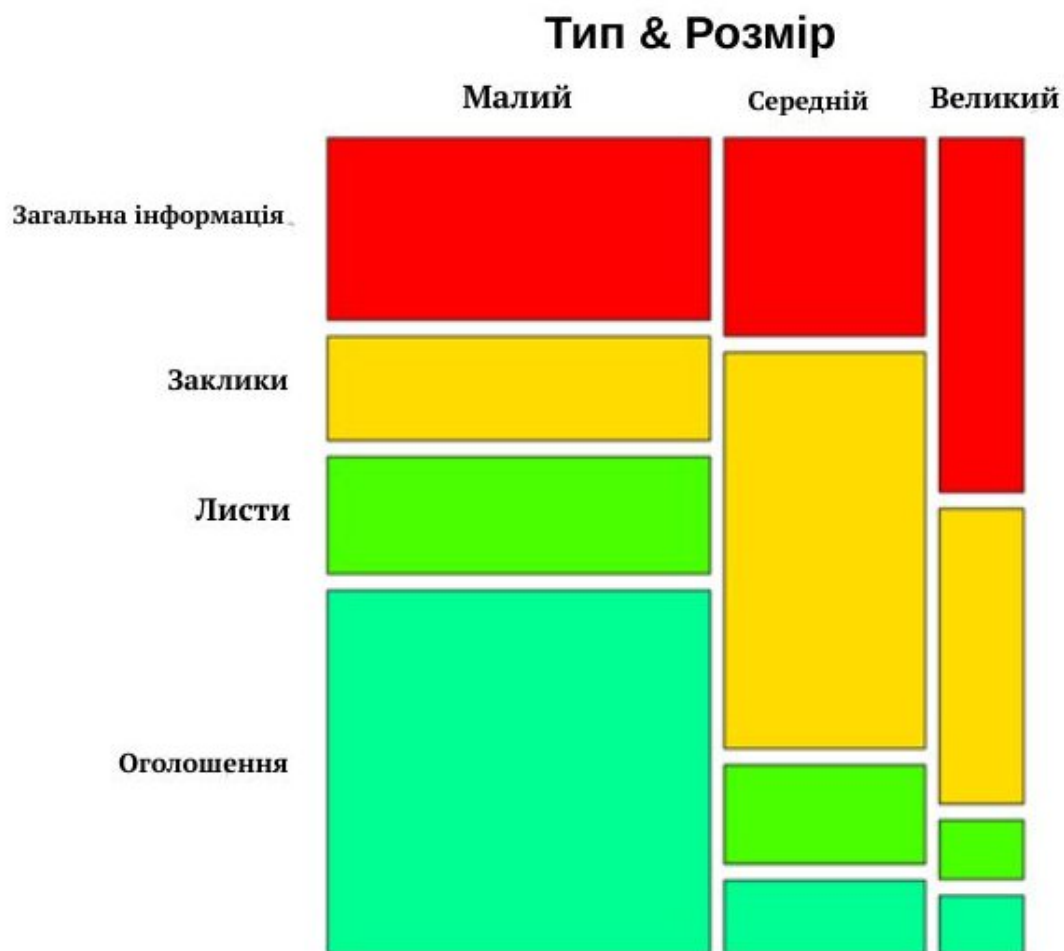
Додаток Ж. 3

Попарний аналіз зв'язку характеристик (тип і розмір)

	Малий розмір	Середній розмір	Великий розмір
Загальна інформація	14	8	6
Заклики	8	16	5
Листи	9	4	1
Оголошення	30	3	1

Тип & Розмір

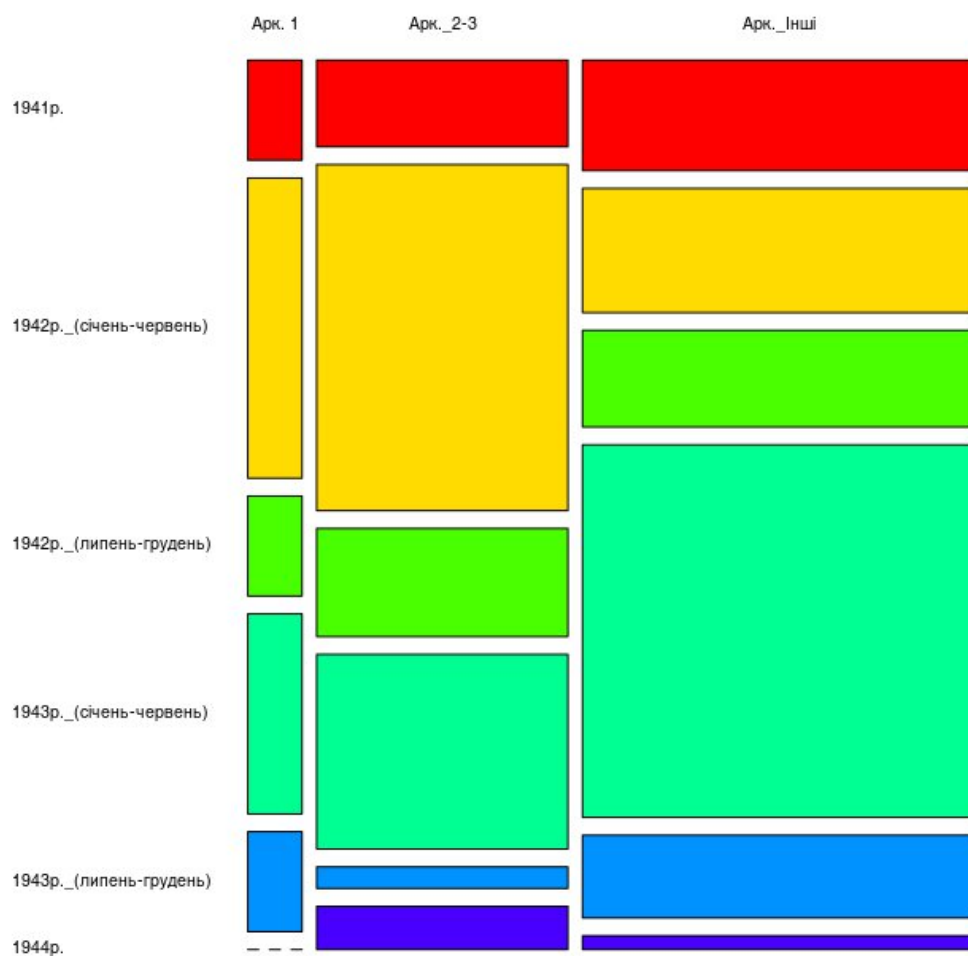
Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

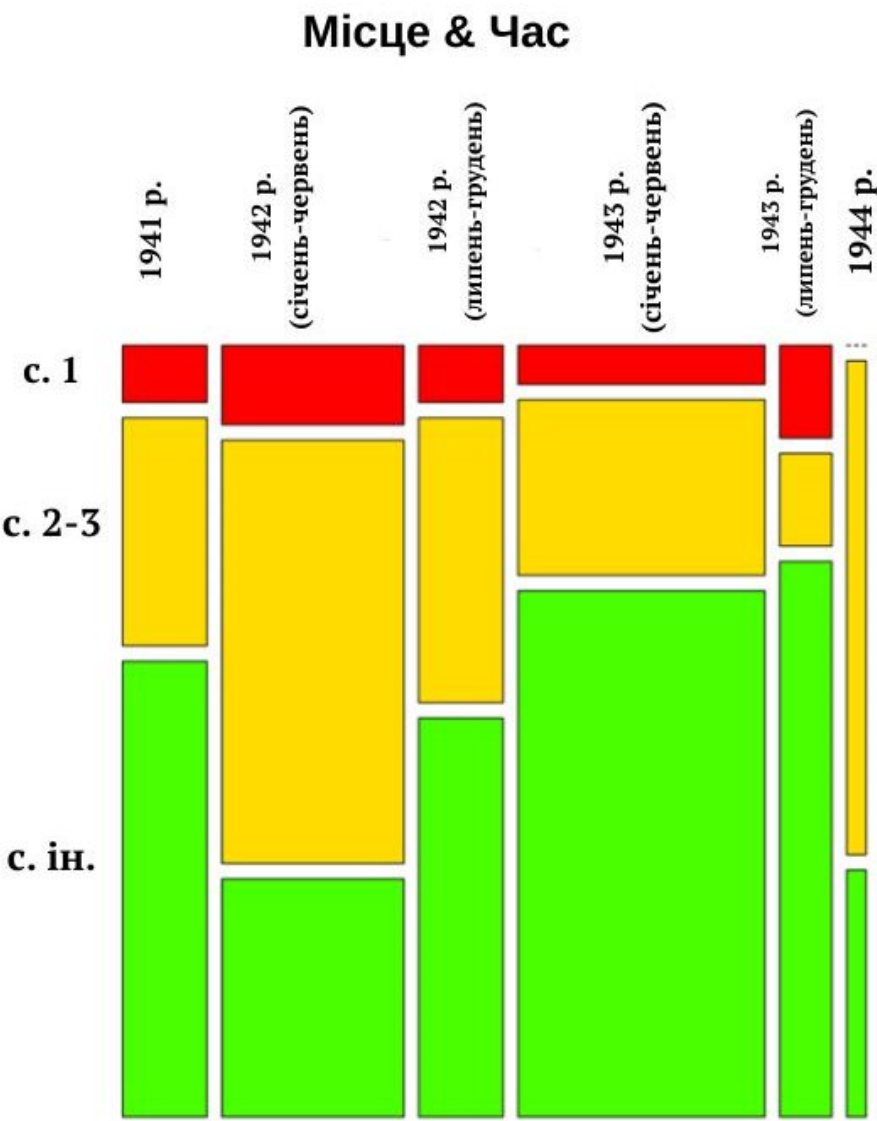
Додаток Ж. 4

Попарний аналіз зв'язку характеристик (розміщення і час)

	1941 р.	1942 р. (січень- червень)	1942 р. (липень- грудень)	1943 р. (січень- червень)	1943 р. (липень- грудень)	1944 р.
С. 1	1	3	1	2	1	0
С. 2-3	4	16	5	9	1	2
С. Ін.	8	9	7	29	6	1

Місце & Час

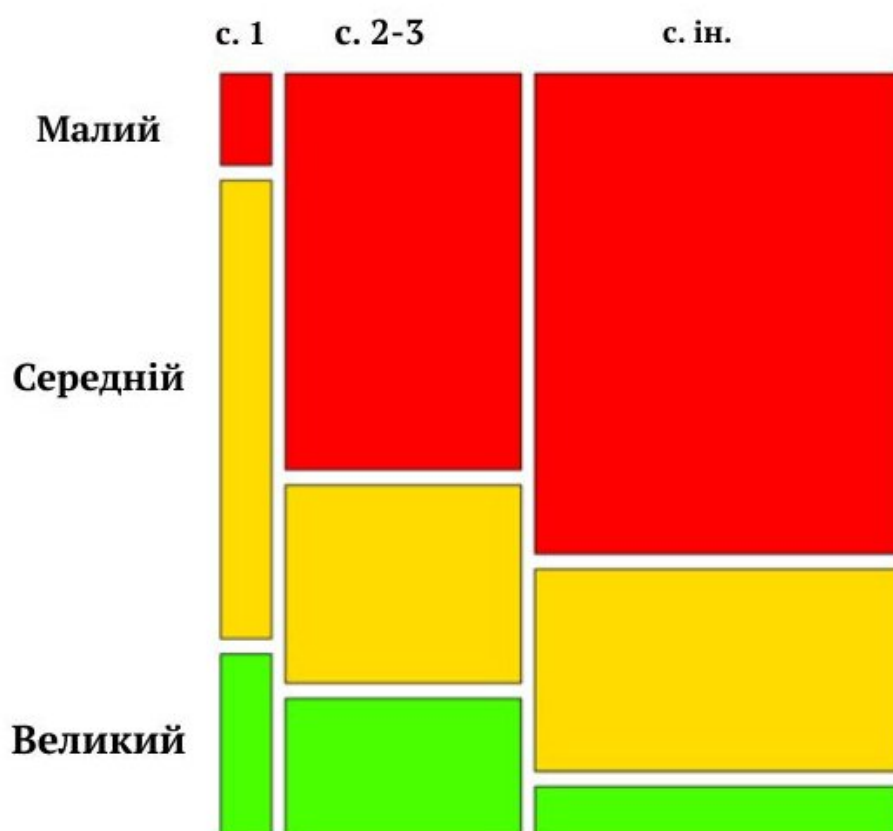
Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

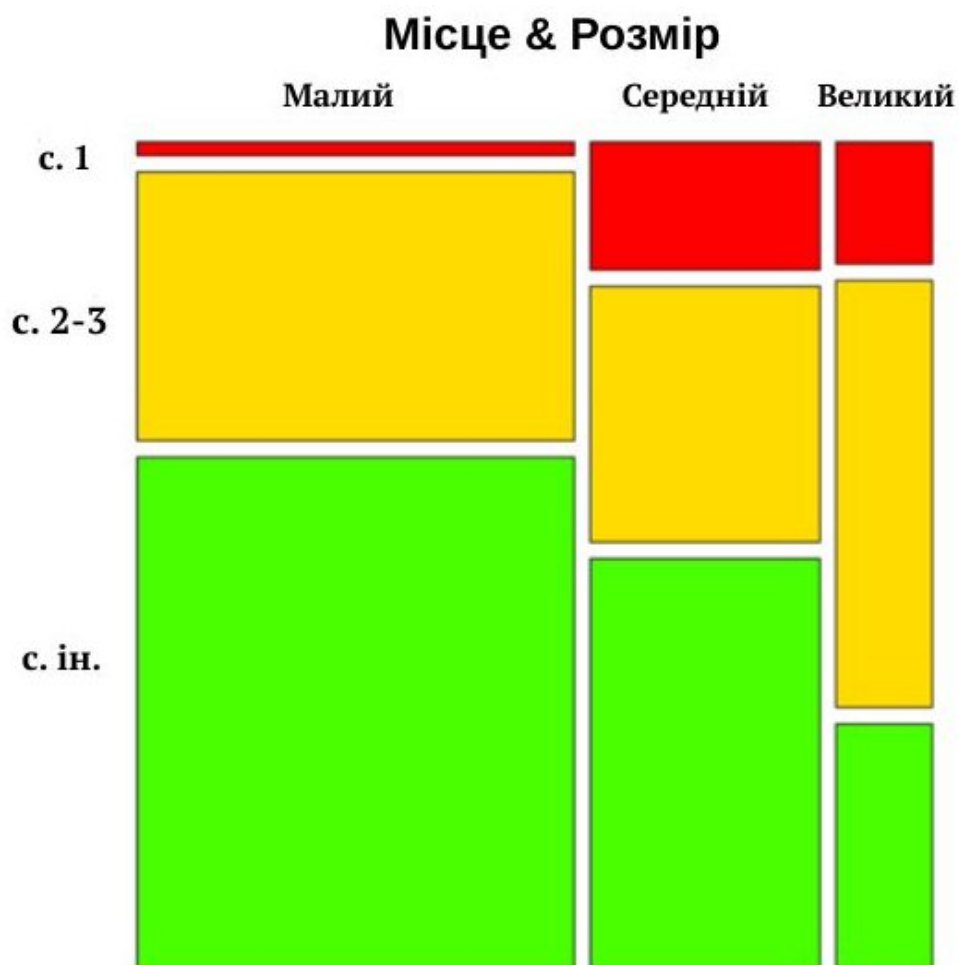
Додаток Ж. 5

Попарний аналіз зв'язку характеристик (розміщення і розмір)

	Малий розмір	Середній розмір	Великий розмір
С. 1	1	5	2
С. 2-3	20	10	7
С. Ін.	40	16	4

Місце & Розмір

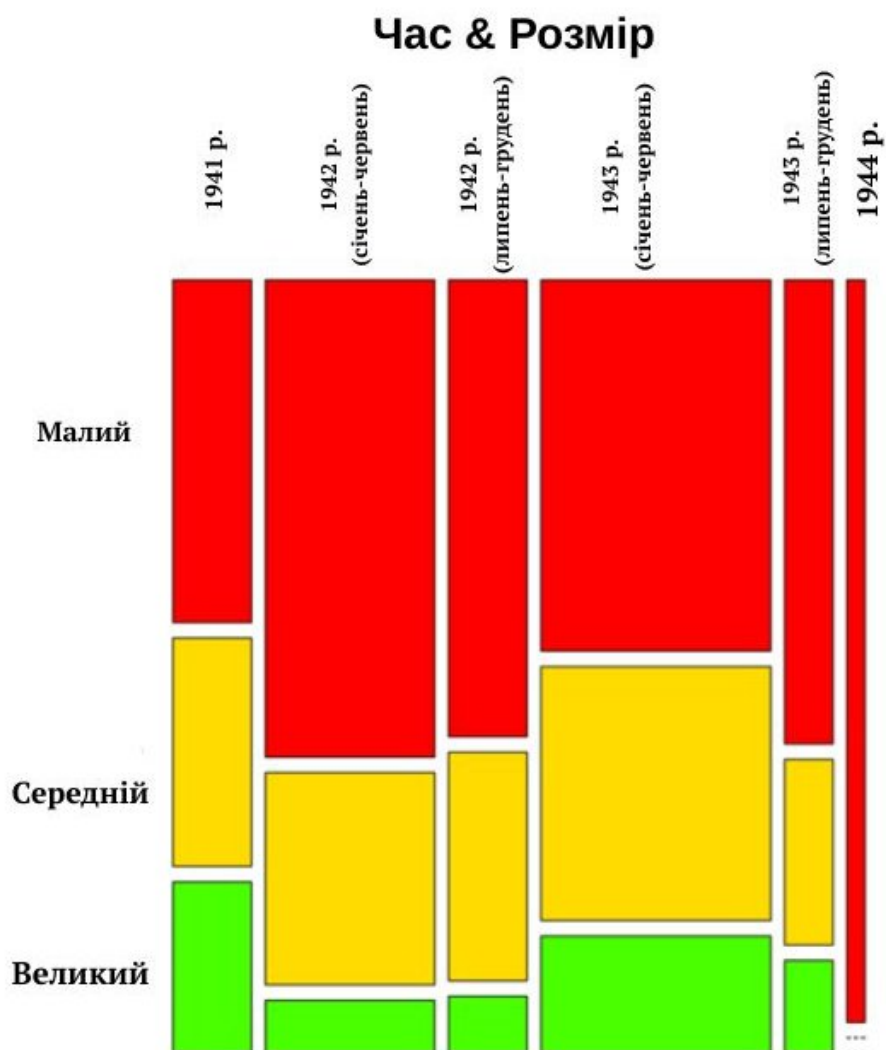

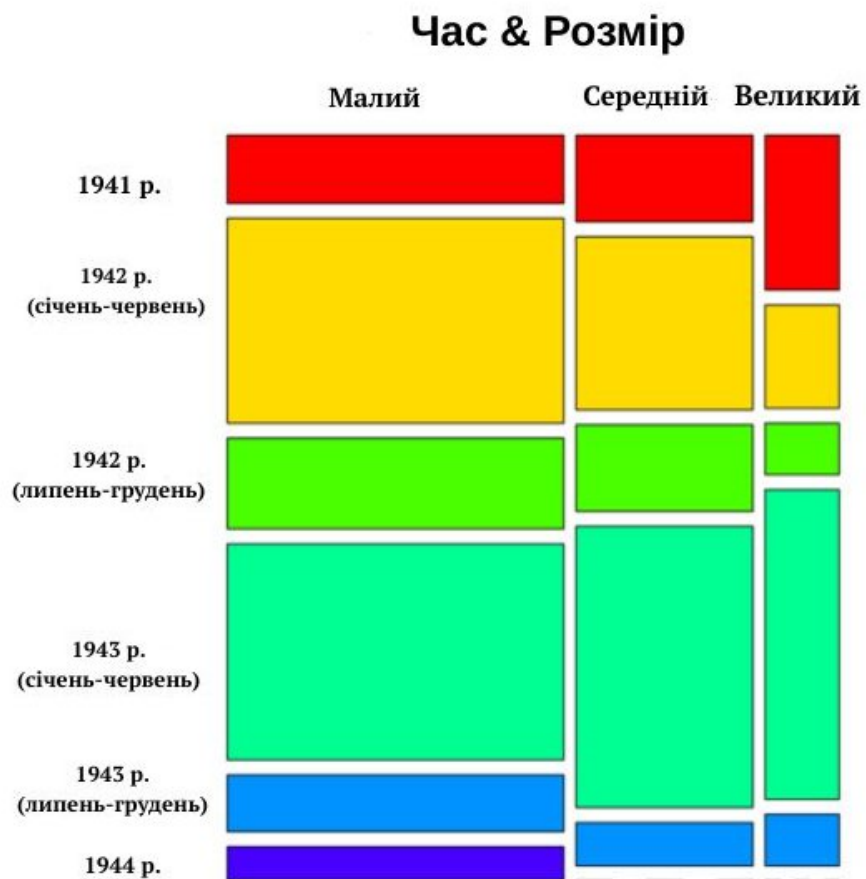
Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

Додаток Ж. 6

Попарний аналіз зв'язку характеристик (час і розмір)

	Малий розмір	Середній розмір	Великий розмір
1941 р.	6	4	3
1942 р. (січень-червень)	18	8	2
1942 р. (липень-грудень)	8	4	1
1943 р. (січень-червень)	21	13	6
1943 р. (липень-грудень)	5	2	1
1944 р.	3	0	0

Джерело: [Власні розрахунки, виконані за допомогою програми R Core Team].

Додаток 3

Схематичне зображення виходу публікацій легальної преси дистрикту
«Галичина»

Додаток 3. 1

Схематичне зображення кількості публікацій за весь період

Джерело: [Власні розрахунки].

Додаток 3. 2

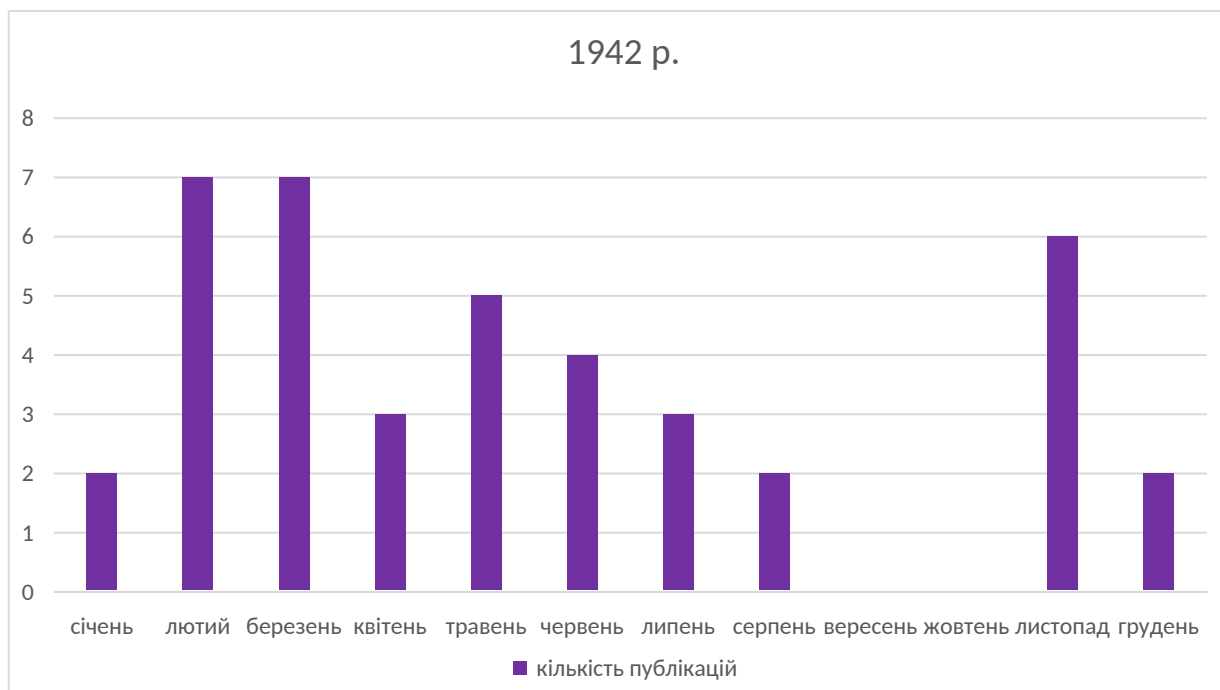
Схематичне зображення виходу публікацій за 1941 р.

Джерело: [Власні розрахунки].

Додаток 3. 3

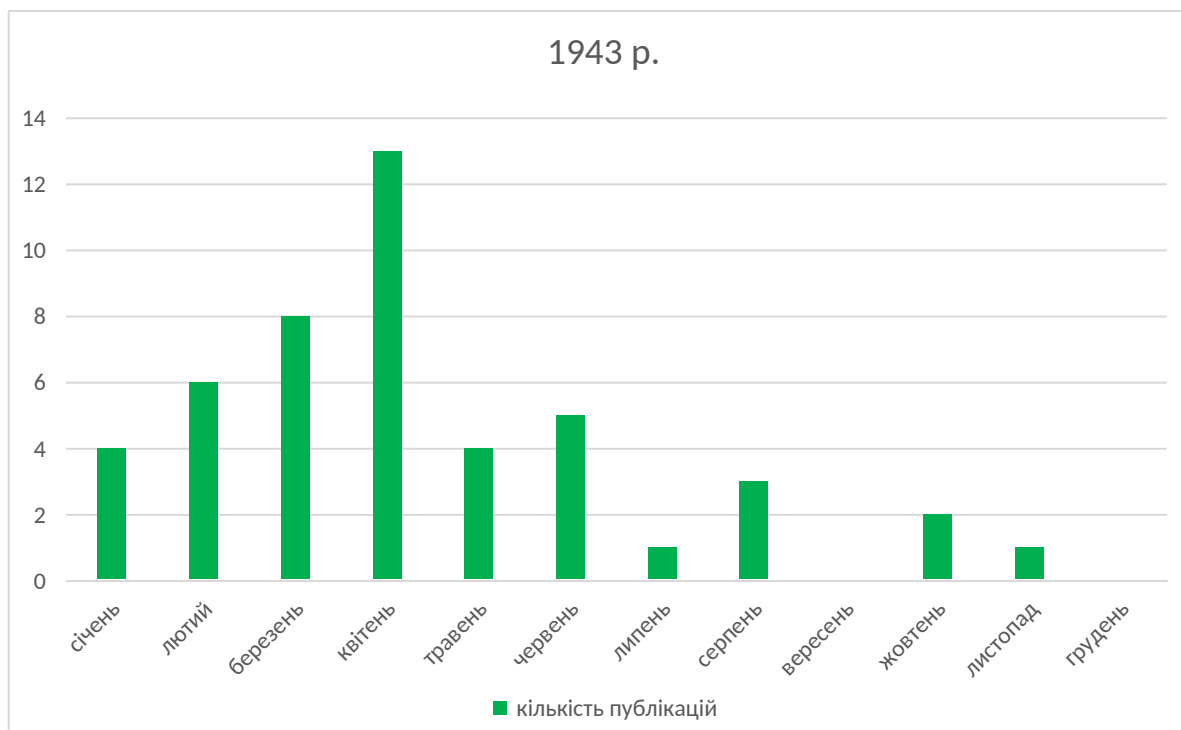
Схематичне зображення виходу публікацій за 1942 р.

Джерело: [Власні розрахунки].

Додаток 3. 4

Схематичне зображення виходу публікацій за 1943 р.

Джерело: [Власні розрахунки].